

СОЦІОКУЛЬТУРНІ
ТА ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ХІХ—ХХ ст.:
ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Київ – 2021

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ
В УКРАЇНІ ХІХ–ХХ ст.:
ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ
ТА ІСТОРІОГРАФІЯ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Київ – 2021

УДК: (930.2+94)(477)“18/19”

Рецензенти:

Доктор історичних наук, професор І.В. Верба

Доктор історичних наук, професор І.Б. Гирич

Соціокультурні та етнічні процеси в Україні XIX–XX ст.: документальні матеріали та історіографія: Збірник наукових праць / Укладачі: Драмарецький Б.Б., Старков В.А. – Київ, Видавничий дім АртЕк, 2021 р., 208 с.

ISBN 978-617-8043-36-0

Видання присвячене малодослідженим аспектам етнічних, демографічних, соціальних та культурних процесів в Україні XIX–XX століть: культурній діяльності православного духовенства, етнодемографічній ситуації, соціокультурній структурі суспільства, культурно-освітній діяльності німецьких товариств в Україні, політичним репресіям сталінського режиму щодо національних меншин через призму історичних джерел.

Видання розраховане на науковців, передусім культурологів, істориків, педагогів, на всіх, хто цікавиться історією України.

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту
української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
(Протокол № 8 від 9 грудня 2021 р.).*

ISBN 978-617-8043-36-0

УДК: (930.2+94)(477)“18/19”

© Автори статей, 2021

© Упорядники Старков В. А., Драмарецький Б. Б., 2021

© Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, 2021

З М І С Т

Передмова	5
Семко Д.М. Чернігово-Новгород-Сіверський культурний осередок другої половини XVII – початку XVIII ст. в історіографії	7
Ананьєва Т.Б. Археологічні розкопки в Києві на початку XIX ст.: економічний аспект (за епістолярними та мемуарними джерелами)	46
Старков В.А. Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1886 року, або чому помилився Олександр Андрієвський?	60
Семко Д.М. Дослідження діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку на сторінках часопису “Киевская старина”	68
Стьопченко Е.М. Культурно-освітні процеси в німецьких громадах Півдня України в XIX–XX ст. за матеріалами опублікованих джерел.	85
Драмарецький Б.Б. Етнонаціональна та соціальна структура міського населення України міжвоєнного періоду XX ст. (історіографія питання)	102
Драмарецький Б.Б., Чирко Б.В. Джерела аграрної та кооперативної політики органів радянської влади в німецьких колоніях України у 1920-х – на початку 1930-х років (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві)	120
Драмарецький Б.Б., Чирко Б.В. Політичні репресії сталінського режиму відносно польського та німецького населення України у 1920–1930 роках (за документами Центрального державного архіву громадських об’єднань України)	136
Левикін В.В. Особливості процесу демобілізації військовослужбовців Радянської армії в 1945–1948 роках та соціалізація учасників бойових дій	155
Стьопченко Е.М. Дослідження історії та культури німців України в зарубіжній історіографії (друга половина XIX – початок XXI ст.)	173

ПЕРЕДМОВА

Дослідження історико-культурної спадщини України є одним із наріжних каменів утвердження української ідентичності. Розширення джерельної бази із залученням нових підходів в археографії та джерелознавстві, а також запровадження до наукового обігу архівних матеріалів дозволить сучасним дослідникам більш ґрунтовно зрозуміти тогочасні соціальні, культурні та етнічні процеси в Україні.

Нашу увагу постійно привертає епістолярна спадщина видатних діячів української науки і культури, збережена в архівних установах, і яка є важливим джерелом не тільки різних аспектів їхньої життєдіяльності як матеріальної, так і духовної, але й їхніх взаємозв'язків з оточуючим світом. Вивчення листування на паперових носіях протягом ХІХ та значної частини ХХ ст., за відсутності сучасних комунікативних засобів, як ледь не єдиний засіб спілкування представників різних верств суспільства, дозволяє виявити моделі соціальної та міжособистісної комунікації, поведінки, соціальні практики, когнітивні образи та уявлення.

Перед науковцями постає завдання об'єктивного висвітлення історичних подій, позбувшись підходів до питань, пов'язаних із владними структурами, надмірною політизацією та суспільними стереотипами посткомуністичної України, а методика історичних досліджень певним чином звузила спектр досліджуваних проблем, викресливши з поля дослідів великий пласт питань з етнічних досліджень, історії культурно-освітньої діяльності, соціальних експериментів. Адже і сьогодні подекуди продовжують створюватися суспільно-політичні конструкції під впливом радянської спадщини та спорід-

неного з нею російського інформаційного впливу за фактичної відсутності національної гуманітарної політики.

Розкриття інформаційного потенціалу за архівними джерелами, а також аналіз історіографії дослідження етнічних та соціальних процесів в Україні є актуальним завданням, що допоможе зрозуміти сутність і логіку етносоціальних та культурних процесів в Україні ХІХ–ХХ ст. як кроку на шляху трансформації українського суспільства. Дослідницька зацікавленість обумовлена також впливом більшовицької політики модернізаційного прискорення, ідеологічного чинника та соціалістичних експериментів, що, безумовно, відбивалося та певним чином формувало демографічну, етнічну та соціальну структуру населення України.

Збірник статей “Соціокультурні та етнічні процеси в Україні ХІХ–ХХ ст.: документальні матеріали та історіографія” присвячено малодослідженим аспектам етнічних, демографічних, соціальних та культурних процесів в Україні двох останніх століть: культурній діяльності православного духовенства, етнодемографічній ситуації, соціокультурній структурі суспільства, соціальній та культурно-освітній діяльності німецьких товариств в Україні, політичним репресіям сталінського режиму щодо національних меншин, особливостям післявоєнної демобілізації військовослужбовців Радянської армії та деяким іншим аспектам життєдіяльності українського суспільства ХІХ–ХХ ст., які розкриваються на широкій документальній базі.

Пропоновані праці були створені протягом останнього часу працівниками відділу пам’яток української культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України в рамках виконання державних програм “Джерела дослідження етносоціальних та культурних трансформацій українського суспільства (ХІХ – початок ХХІ ст.): інформаційний потенціал і археографічні особливості” та “Джерела дослідження соціальних процесів та культурних практик в українському суспільстві ХІХ–ХХ ст.: аналіз і актуалізація документальної інформації”. Тексти надано в авторській редакції.

Б.Б. Драмарецький.
В.А. Старков

Дмитро Семко

Чернігово-Новгород-Сіверський культурний осередок другої половини XVII – початку XVIII ст. в історіографії

Публікацію присвячено аналізу наукових студій, присвячених різним аспектам діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку другої половини XVII – початку XVIII ст. Учені ченці, що працювали в цей час під патронатом чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та його наступників – Феодосія Углицького та Івана Максимовича, справили значний вплив на різні сфери життя не лише української православної церкви, але й всього українського суспільства. Дослідження культурно-освітньої діяльності учених ченців, роботи, присвячені виданням чернігівської та новгород-сіверської друкарень, а також студії з історії українського бароко, переконливо доводять, що українська культура другої половини XVII – початку XVIII ст. динамічно розвивалася в руслі європейського культурного процесу, а чернігово-сіверські учені ченці створили дійсно надзвичайно продуктивний культурний осередок. Сучасна історіографія, присвячена осередку, демонструє суттєве розширення проблематики досліджень, як в історичній та джерелознавчій площині, так і в проблемному полі філософії, філології, інших дисциплін гуманітарного профілю.

Ключові слова: культурний осередок, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Феодосій Углицький, бароко, історіографія.

В історії української культури другої половини XVII – початку XVIII ст. одне з провідних місць належить Чернігово-Новгород-Сіверському культурному осередку. Учені ченці, що працювали в цей час під патронатом чернігівського архієпископа Лазаря Барановича

та його наступників – Феодосія Углицького та Івана Максимовича, справили значний вплив на різні сфери життя не лише української православної церкви, але й всього українського суспільства. Будучи представниками інтелектуальної еліти свого часу, налаштованої на інкорпорацію до європейського культурного простору, вони в першу чергу все ж залишалися православними кліриками, сенс життя яких полягав у служінні Богу та православній церкві. Крім того, троє з них – Феодосій Углицький, Іван Максимович та Димитрій Туптало були згодом канонізовані православною церквою. Тому інтерес з боку не лише світських, але й церковних істориків та істориків церкви до чернігово-сіверських учених ченців цілком зрозумілий.

Діяльність представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку привертала увагу науковців в першу чергу, завдяки своїй універсальності. Чернігівські учені ченці, брали участь у розбудові православної церковної ієрархії на Лівобережжі, відновленні монастирів і храмів, господарства єпархії, активно займалися політикою, внутрішньою та зовнішньою, писали літературно-публіцистичні та полемічні, агіографічні та гомілетичні твори, підручники з гомілетики, видавали поетичні збірки, започаткували друкарню та школу тощо. Відповідно і дослідження діяльності чернігівських учених ченців здійснювалися за різними напрямками, як світськими, так і церковними вченими.

Враховуючи вище означене, актуальність дослідження історіографії, присвяченої Чернігово-Новгород-Сіверському культурному осередку обумовлена, в першу чергу, поживаленням інтересу, з одного боку, до української культури XVII ст., особливо його другої половини, як серед істориків, так філологів і літературознавців, а з іншого – поглибленим дослідженням наукової спадщини непересічних науковців XIX – початку XX ст., які працювали на ниві української історії та культури та досліджували різні аспекти українського середньовіччя та раннього модерного часу. Роботи М. Сумцова, В. Перетца, О. Лазаревського, О. Левицького та інших науковців, що стосувалися в першу чергу літературних пам'яток цієї доби, не втратили своєї актуальності, звичайно, з певними застереженнями, і до сьогодні.

Певна строкатість тематики досліджень, як церковних, так й світських, пов'язана, перед усім, з неординарністю самих чернігово-

сіверських учених ченців, інтелектуалів, яким випало трудитися в дуже складну, драматичну епоху. Адже саме їм довелося пережити поступову секуляризацію церковного життя та відчути поступову зміну ролі церкви у суспільстві. Для них доволі актуальними залишалися питання протидії католицькій експансії та поширенню унії та протестантських течій в Україні, боротьби з християнськими ересями та ісламськими впливами. І створена ними багата полемічна література чудово ілюструє цей аспект їхньої діяльності. Саме учені ченці стали певною мірою провідниками українських інтелектуальних впливів на Москву й саме їм довелося побачити на власні очі трагічність підпорядкування української православної церкви Московському патріархату. Не з власної волі брали вони участь й у нав'язаній їм полеміці щодо таїнства євхаристії та в інших богословських суперечках, ризикуючи бути звинуваченими у нестійкості у православному віросповіданні, у латинстві, у ересі. Проте, не зважаючи на складність епохи, саме їм належать чудові зразки агіографічних, гомілетичних, патрологічних богословських праць, а також поетичних та драматичних творів.

Церковна історіографія осередку відрізнялася від світської кількома важливими аспектами. Перед усім, твори церковної історіографії демонструють чітку конфесійну приналежність авторів. Крім того, для церковної історіографії було характерним позитивне ставлення до творів учених ченців, тоді як світські дослідники часто доволі скептично ставилися до літературних вправ, що базувалися на, як вони вважали, мертвій шкільній схоластиці. З іншого боку, світські дослідники, не зважаючи на певний скептицизм, все ж намагалися досліджувати літературну творчість Лазаря Барановича та його оточення в більш широкому контексті – не лише як частину літературного процесу другої половини XVII ст. – початку XVIII ст., але й як частину культурного розвитку взагалі. Саме такими видаються дослідження М. Сумцова, І. Шляпкіна¹, інших світських авторів. Проте, саме негативне ставлення до домінуючої в цей період схоластики, як в навчальному процесі Києво-Могилянської академії, так і в літературних вправах чернігово-сіверських учених ченців, не дозволяла дослідникам адекватно оцінити внесок представників осередку в літературний процес означеного періоду й в українську культуру в цілому.

Ще однією з особливостей церковної історіографії, присвяченої чернігово-сіверським ученим ченцям стала нерівномірність щодо кількості робіт, присвячених окремим представникам осередку. Найбільшу кількість досліджень присвячено Димитрію Тупталу. Пов'язано це, крім іншого, з тим, що Димитрій став першим святим синодального періоду російської православної церкви, що автоматично поставило його особу та твори поза критикою тих, хто був схильний надавати зайвої ваги латинським впливам в творчості Димитрія, або ж концентрувати увагу на інших складних аспектах у світогляді українського архієрея, що зіткнувся з реаліями російського церковного та суспільного життя початку XVIII ст.

Перша спроба наукового опрацювання спадщини діячів Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку була здійснена київським митрополитом Євгенієм Болховітіновим². Митрополит Євгеній належав до того кола церковних істориків, які протягом першої половини XIX ст. сформулювали основні напрямки розвитку церковної історичної науки, головними серед яких були залучення широкого кола специфічних, як за походженням, так і за змістом, джерел. Як зазначає В. Ластовський, митрополит Євгеній розрізняв у своїх роботах “малоросійське” та “великоросійське” духовенство, причому не лише до часу приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, але й пізніше, аж до кінця XVIII ст. Це протиставлення підкреслює розуміння ним процесу різних шляхів розвитку православної церкви в Україні та Росії. На думку В. Ластовського, такий підхід був характерним для історичної науки XIX – початку XX ст., як української, так і російської³.

Митрополит Євгеній Болховітінов звернув увагу, в першу чергу, не на церковно-адміністративну діяльність чернігівського владики та його оточення, а на їхню літературну творчість, подавши у своєму словнику духовних письменників короткі доступні йому біографічні відомості та список праць Л. Барановича, І. Галятовського, І. Максимовича, Д. Туптала, А. Заруцького. Як зазначає Т. Ананьєва, бібліографічна практика початку XIX ст. ще не виробила канонів словникових статей. Структура й обсяг біографій у словниках Євгенія залежали від наявного матеріалу. Але навіть якщо свідчень було обмаль, Болховітінов включав те чи інше ім'я у словник⁴. Це твер-

дження яскраво засвідчують статті, присвячені діячам Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку. Так статті, присвячені Лазарю Барановичу та Іоанікію Галятовському або ж Димитрію Тупталу значно ґрунтовніші, ніж статті, присвячені Афанасію Заруцькому.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. кількість та якість досліджень, як церковних, так і світських, які так чи інакше стосувалися діяльності чернігово-сіверських учених ченців, помітно зростає. Та особливого піднесення зазнала церковна історіографія коли оформлюється Київська церковно-історична школа з її керівним осередком — Київською Духовною Академією та почасти Київським університетом. Видатний український історик Олександр Оглоблин зазначав, що характерною особливістю церковно-історичних студій цього періоду було монографічне дослідження певних періодів історії Української церкви (переважно ХVІ—ХVІІІ ст.), її головних осередків та визначних церковних діячів. Джерельні праці істориків церкви, професорів Академії братів Пилипа і Сергія Терновських, Івана Малишевського, Миколи Петрова, Степана Голубева й Федора Тітова та їх численних учнів і співробітників створили міцні підвалини для дальшого розвитку української церковної історіографії⁵.

Не менш важливим фактором, що вплинув на поживлення церковно-історичних студій стала діяльність Археографічної комісії, Історичного Товариства Нестора-Літописця, гуртка “Киевской Старини”, а згодом Українського Наукового Товариства.

Майже через чверть століття після розвідки Євгенія Болховітінова в “Журнале Министерства Народного Просвещения” була надрукована стаття протоієрея Андрія Страдомського, присвячена чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу⁶. До безперечних позитивних якостей публікації А. Страдомського можна віднести те, що його робота стала першою спробою висвітлити діяльність чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та його оточення на підставі оригінальних збережених документів, на широкому тлі епохи. Розглядаючи діяльність Лазаря Барановича в контексті історії російської церкви, А. Страдомський все ж справедливо вказував на відмінності, які існували між українською та російською церквою. Проте автор, будучи православним ієреєм, не був позбавлений

й певних світоглядних обмежень і тому ставився до окремих сюжетів некритично.

Одними з найґрунтовніших досліджень, присвячених чернігово-сіверським ученим ченцям, стали монографії М. Сумцова. Дослідження проводилися автором в межах доволі широкого проекту, що стосувався української (південно-руської) літератури XVII ст. Перший випуск цього проекту присвячений чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу, другий – Іоаникію Галятовському, третій – Інокентію Гізелю, який, хоч і не належав до літературного кола Лазаря Барановича, проте тривалий час перебував з останнім у тісних дружніх стосунках та брав участь у літературних проектах чернігівського владики. У своїх монографіях М. Сумцов намагався викласти максимум наявного у нього матеріалу, тому дослідження в певному сенсі еkleктичні. Крім того, дослідник ставився до української літератури другої половини XVII ст. дещо упереджено, вважаючи, що протягом першої третини XVII ст. південно-руські письменники в своїй діяльності постійно спиралися на народні потреби, а наукова діяльність переважно зосереджувалася в Острозі та Вільно під захистом братств. І що в більшості збережених наукових та літературних пам'яток цієї доби мова проста, ясна, сильна, наближена до народної, їй притаманна історична документальність. На відміну від цих творів, література другої половини XVII ст., за М. Сумцовим, в кількісному вимірі значно зростає, проте в якісному суттєво погіршується. Негативне ставлення М. Сумцова до схоластики призводило і до певної непослідовності дослідника в оцінках українських письменників другої половини XVII ст., в тому числі і тих, що належали до Чернігово-Сіверського осередку.

Погляди М. Сумцова на відмінності між культурою обох половин XVII ст. критикувалися вже його сучасниками. Так П. Житецький наголошував, що І. Галятовський і його сучасники “усвоив латинопольскую науку, не отрешились от народных стремлений, возникших в первую эпоху просвещения, и готовы были дать этим стремлениям широкое применение”⁷. Його творчість Житецький особливо пов'язував з життям, вважаючи, що Галятовський не сказав жодного слова, “несогласного с народным чувством”⁸.

Спробою заповнити наявні лакуни у дослідженні творчої спадщини Лазаря Барановича стали публікації В. Перетца, здійснені ним

на сторінках “Киевской старины”⁹ Одна з них – «“Filar Wiary” вновь найденное сочинение Лазаря Барановича» – присвячена опису доволі рідкісного видання – поетичної збірки Л. Барановича. В. Перетц не обмежився розглядом анонсованої книги, а навів весь доступний йому список праць чернігівського архієпископа. Спираючись на посвяту “Старого костюлу” І. Галятовського, в якому перераховані деякі праці Л. Барановича, а також на доступну йому бібліографію, В. Перетц поставив собі за мету з’ясувати, які саме праці належать перу Барановича, враховуючи суттєві розбіжності, що існували у бібліографів. Посилаючись на роботи Філарета (Гумілевського), П. Строева, М. Сумцова та К. Естрейхера, Володимир Перетц доповнив і розширив список відомих праць чернігівського владика, довівши їх кількість до двадцяти восьми¹⁰. Зауважимо, що в наступних публікаціях дослідник піддав сумніву існування трьох з них.

Публікації В. Перетца, присвячені поетичним збіркам чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, доповнили та розширили відому бібліографію праць чернігівського владика, а також дозволили більш ґрунтовно дослідити шляхи розвитку української поезії другої половини XVII ст. Численні цитати Лазаревих віршів та прозових вставок дозволили В. Перетцу проілюструвати політичні ідеали та духовні цінності чернігівського владика, хоч оцінки поезій Барановича у самого В. Перетца не завжди послідовні. Зрештою, як і у М. Марковського, для якого схоластична беззмістовність Лазаревих поезій органічно поєднується з його патріотичними поглядами та турботою про нагальні інтереси свого народу.

Практично всі чернігово-сіверські учені ченці були вихованцями Києво-Могилянської колегії, дехто викладав в ній, а також очолював колегію на різних етапах її діяльності. Тому в дослідженнях, присвячених історії Києво-Могилянської академії, доволі багато матеріалів стосувалося також й Лазаря Барановича та його оточення. Першою спробою в церковній історіографії висвітлити діяльність окремих представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку в контексті історії Києво-Могилянської академії стала робота Макарія Булгакова¹¹. Макарій доволі високо оцінював діяльність Лазаря Барановича та Іоанікія Галятовського в якості ректорів академії, хоча оцінки ці мають загальний характер¹². Так само в за-

гальному плані позитивно оцінюються поетичні вправи Барановича, Максимовича, Туптала, Яворського, Прокоповича¹³. Високої оцінки заслуговують, на думку Макарія Булгакова, не лише літературні твори Барановича та Галятовського, а особливо їх участь у літературній полеміці з католиками та уніатами¹⁴. Схвальної оцінки заслуговувала також діяльність Івана Максимовича, особливо те, що він облаштував у Чернігові колегію на зразок київської. Та найбільшої уваги Макарій приділив Дмитрію Тупталу, коротко навівши його біографічні дані та охарактеризувавши в загальних рисах окремі літературні твори¹⁵.

1856 року вийшов перший том двотомного дослідження В. Аскоченського, присвячений історії Києво-Могилянської академії¹⁶. В ньому автор в контексті історії академії подав коротку характеристику діяльності Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Івана Максимовича, Феодосія Углицького та Дмитрія Туптала, як найяскравіших вихованців та викладачів і очільників академії на різних етапах її діяльності, а також реєстри їхніх творів. Концептуально робота В. Аскоченського витримана в руслі запропонованої ще Євгенієм Болховітіновим схеми. Загалом високо оцінюючи діяльність Барановича та Галятовського на посаді київського ректора, автор практично не дозволяє собі критичних оцінок їхньої діяльності, та доволі високо характеризує їх літературну творчість, подаючи реєстри їхніх творів.

В контексті дослідження історії Києво-Могилянської академії певним чином вирізняється робота Ф. Титова, окремий розділ якої присвячено Дмитрію Тупталу¹⁷. Крім оригінального біографічного нарису, глава містить доволі ґрунтовну розвідку, присвячену виправленням тесту Четій-Міней, здійснену 1755–1756 рр. київськими та петербурзькими правщиками.

Однією з найважливіших та найдраматичніших подій в історії української православної церкви другої половини XVII ст. стало підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Ця подія вплинула не лише на православне духовенство, але й на все українське суспільство, на тривалий час визначивши напрямок не лише церковного, але й культурного розвитку українських земель. В цьому контексті важливим видається дослідження С. Терновського,

присвячене підпорядкуванню Київської митрополії Московському патріархату¹⁸. Підготовлене з широким використанням джерел, дослідження висвітлює доволі багато різних аспектів політико-адміністративної діяльності чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та деяких інших представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку в контексті ситуації, в якій опинилася українська православна церква в середині – другій половині XVII ст. С. Терновський вважав, що серед причин, які спонукали українське духовенство до того, щоб погодитися на підпорядкування московському патріарху, було не лише користолюбство українських ієрархів, але й інші причини¹⁹. С. Терновський зазначав, що особа Л. Барановича у питанні підпорядкування української церкви московському патріархату, а також у політичному приєднанні до Москви, оцінювалася дослідниками по-різному, іноді протилежно. Він наводив оцінки Філарета Гумілевського, який вважав, що саме Баранович у 1669 р. переконав військо запорізьке підпорядкуватися царю й С. Соловйова, який картинно зображував, як архієпископ Лазар перешкоджав введенню московських воевод в українські міста²⁰. Проте сам С. Терновський вважав обидві оцінки справедливими, зазначаючи, що, хоч Баранович і схилився до необхідності підпорядкування Москві, проте боявся того, що росіяни “зігнуть і зламають”. Дослідник вважав, що Л. Баранович дійсно сприяв утвердженню влади московського уряду в Україні, хоча й робив це не з прихильності до Москви, а через зовнішні обставини, які спонукали чернігівського владика до таких кроків²¹. Серед факторів, які всіляко гальмували процес підпорядкування київської митрополії московському патріархату С. Терновський називав як зовнішні, в тому числі суд над патріархом Никоном у Москві, Андрусівський договір між Росією та Польщею, в якому були проігноровані українські інтереси, та згідно з яким Київ мав бути переданий полякам, так і внутрішні, зокрема загострення протиріч між козацькою верхівкою й духовенством²².

Дослідження С. Терновського, хоч і не позбавлене певної тенденційності, все ж демонструє спроби автора поставитися до висвітлених ним проблем неупереджено та об’єктивно. В тому числі й щодо аспектів, пов’язаних з висвітленням участі чернігово-сіверських учених ченців у справі підпорядкування київської митрополії

московському патріархату. Дослідник намагався показати, що не лише суб'єктивні фактори та особисті якості чернігівського владики спонукали його шукати підтримки у вирішенні українських проблем, як політико-адміністративних, так і церковних, у московській світській та духовній владі, але й зовнішні та внутрішні фактори, які від чернігівського архієпископа не залежали.

В історіографії радянського часу, присвяченій Чернігово-Новгород-Сіверському культурному осередку, можемо виділити три головні періоди – студії 1917–1930-х рр., дослідження повоєнного часу (1950–1960 рр.), та історіографія 1970-х – 1980-х років. Протягом цих, звичайно дещо умовних, періодів в дослідженні Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку змінювалася як тематика, так і характер досліджень.

Серед концептуальних проблем дослідження діяльності Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку за радянських часів, як і в попередній період, визначальною стала відсутність студій, що розглядали б осередок комплексно, як соціокультурне явище. При цьому застосування марксистсько-ленінської методології не дозволяло адекватно досліджувати діяльність чернігово-сіверських учених ченців в контексті епохи, оскільки фактично не передбачали можливості позитивної оцінки діяльності представників кліру як таких.

Хоча церковна історіографія, а також історіографія, присвячена Київській духовній академії, в контексті яких проводилися дослідження, які висвітлювали діяльність чернігово-сіверських учених ченців, як науковий напрямок протягом перших двох десятиліть радянської влади фактично припинили існувати, певне зацікавлення різними аспектами діяльності чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та його оточення, і в першу чергу їх літературною творчістю в Радянському Союзі ще зберігалось. Спроби запровадити марксистсько-ленінську методологію та методику до студій, які стосувалися літературної спадщини чернігово-сіверських учених ченців, а також інших аспектів функціонування Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку в 1920-х рр. були не надто ефективними через те, що ще тривала політика українізації, яку проводило радянське партійне керівництво, а також тому, що переважна біль-

шість публікацій в цей період належать вченим, погляди яких та науковий метод склалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Через це зберігається і певна тяглість з дожовтневою російською історіографією в оцінках діяльності Лазаря Барановича та інших представників осередку.

Паралельно в цей же період на українських землях, які не були інкорпоровані до Радянського Союзу, виходять роботи, які застосовували відмінні від радянських методологічні та методичні прийоми. Зокрема, у Львові виходять дослідження М. Возняка, написані з позицій української державницької історіографії²³. В “Історії української літератури”, виданій 1921 р., М. Возняк спробував проаналізувати діяльність чернігово-сіверських учених ченців в контексті української державницької ідеї. На відміну від представників російської дожовтневої історіографії, які досліджували церковно-адміністративну діяльність та літературну творчість Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Дмитрія Туптала, Івана Максимовича та інших представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку переважно в контексті схеми, запропонованої ще митрополитом Євгенієм Болховітіновим, згідно якої історія церкви в Україні та діяльність українського духовенства розглядалися в загальноросійському контексті, М. Возняк спробував оцінити літературну творчість учених ченців з позицій її відповідності тим вимогам часу, що стояли перед українською освіченою спільнотою в процесі розбудови Української козацької держави. Загалом негативно оцінюючи схоластику, що панувала в освіті та літературі другої половини XVII ст., М. Возняк все ж визнавав, що “Школи Могили далеко поширили круг наук братських шкіл. Маючи професорами людей з західно-європейською освітою, вони розвивали й серед українського громадянства та й у письменстві серйозний науковий напрям, познайомилися з західно-європейською наукою й методами наукових дослідів, але й увели мертву схоластичну форму й формальне відношення до духовного та світського знання, що панувало в західній Європі в середньовікових часах”²⁴.

Вчений вважав, що навіть не продукуючи нових ідей, “київська академія все таки вправляла розум і приучувала його до абстрактної думки, розвивала інтереси до письменства, а хоч останнє мало ледви

що або й нічого не мало спільного з народом і не багате ні красою, ні змістом, ні, тим більше, ідеями, все таки воно важне під тим оглядом, що причинялося до вироблення літературних форм і смаку. Поза тим мала київська ученість той добрий бік, що при її помочі щезла тупа ненависть до всього чужого, яку бачимо в сучасній Московщині. Одначе взагалі національне значення колегії було невелике, бо для науки й літератури вжила вона чужих мов або незрозумілої для українських народних мас славяноукраїнської мови, лишивши на боці живу народну мову, й через те, тим більше з огляду на перевагу схоластики, не витворила української духом і змаганнями національної інтелігенції”²⁵. Так само негативно ставився М. Возняк і до релігійної полемічної публіцистики другої половини XVII ст., вважаючи, що “релігійна полеміка вибуяла так дуже, що заглушила українську, змістом, духом і напрямом національну літературу, що її зродило пробудження українського народу до національного життя”²⁶. На думку вченого, літератори другої половини XVII ст., в тому числі й ті, що працювали в Новгороді-Сіверському та Чернігові, не змогли піднятися до розуміння політичних і національних завдань, які постали після української визвольної війни, певною мірою і через те, що релігійна полеміка сприяла поширенню серед українського православного духовенства фатального для майбутнього розвитку України гасла “воліємо під православного царя”²⁷.

Не заперечуючи неординарність та безсумнівні позитивні якості Лазаря Барановича як очільника православного духовенства на Лівобережжі та як церковного адміністратора, М. Возняк все ж був не надто високої думки про літературну творчість чернігівського владика. Він зазначав, що проповіді архієпископа – “безбарвне і беззмістовне накопичення пустих слів”, яке рідко переривається згадками про тогочасне бурхливе політичне життя, про українську народну революцію, або ж даними, які б характеризували Л. Барановича як політичного діяча. Дослідник вважав, що поезії та навіть молитви Барановича позбавлені ліризму, релігійного захоплення і зовсім холодні²⁸. Так само невисокої думки дослідник і про поетичні збірки І. Максимовича²⁹.

Значно більше уваги приділив М. Возняк аналізу літературної творчості І. Галятовського. Розглядаючи збірники проповідей елєць-

кого архімандрита, дослідник дійшов висновку, що більшість його проповідей має схоластичний характер, переважають догматичні проповіді, а казань богословського характеру, та присвячених polemічним питанням порівняно менше. Писання І. Галятовського, на думку М. Возняка, демонструють велику начитаність автора, проте раціонально-наукові погляди поєднуються у нього з давніми фантастичними уявленнями. Творчість І. Галятовського дослідник вважав позбавленою будь-якого зв'язку з бурхливим життям тогочасної України, непатріотичною, та позбавленою любові до власної батьківщини, на відміну від творчості сучасних Галятовському польських проповідників. Проте, значення творчості І. Галятовського для українського суспільства М. Возняк все ж оцінював високо. Полягало воно, на думку вченого, у його популярності, й поширенні, причому не лише в друкованому вигляді, але й в рукописних списках, а також у тому, що частина оповідань з творів І. Галятовського увійшла до народної творчості у формі казок³⁰.

Не менш докладно зупинився М. Возняк і на творчості Д. Туптала. Навівши біографічні дані про Д. Туптала, переважно у зв'язку з роботою над Четьями-Мінеями, дослідник зосередився на українському періоді його творчості. М. Возняк зазначав, що Д. Туптало працював над своїми Життями святих переважно як над релігійно-моральним твором, а не науковим, і тому ставився до відбору матеріалів не критично. Дослідник навів джерела, якими користувався Д. Туптало, розглянув апокрифічний елемент в Четьях-Мінеях³¹, а також детально зупинився на виданнях Житій святих в тому числі і протягом XVIII ст. в контексті запровадження Синодом РПЦ обмежень книговидання в Україні.

Низку статей, присвячених літературній творчості чернігово-сіверських учених ченців підготував професор С. Маслов, який цікавився цією проблематикою і в дорадянський час. У 1925 р. вийшла його стаття “До історії видання “Ключа розумения” Іоанікія Галятовського 1659 р.”³². В статті наводився не лише фактичний матеріал про творчу спадщину І. Галятовського, але й подано дані щодо розвитку книгодрукування в Україні в другій половині XVII ст.

1927 р. у Ювілейному збірнику Історико-філологічного відділення ВУАН на пошану академіка Д. Багалія вміщена стаття С. Мас-

лова, присвячена Лаврентію Крщоновичу³³. Дослідник розглянув виданий 1698 р. у Чернігові “*Πias oratoria*” Лаврентія Крщоновича – короткий латиномовний підручник з риторики. С. Маслов не лише докладно описав зміст брошури та її оформлення, навівши малюнки з неї, але й проаналізував причини появи цього видання. На думку вченого, “*Πias oratoria*” цікава тим, що являє собою першу в Україні і єдину для XVII ст. спробу видати друкований підручник риторики. Адже не зважаючи на те, що риторика стояла на чільному місці в програмі Києво-Могилянського колегіуму, всі відомі підручники з риторики XVII та початку XVIII ст. розповсюджувались лише в рукописних списках³⁴.

В цьому ж збірнику вміщено ще кілька публікацій що стосувалися різних аспектів діяльності чернігово-сіверських учених ченців. Одна з них належить П. Попову. Вона присвячена панегірику Л. Крщоновича, написаному на честь Л. Барановича³⁵. П. Попов подав детальний опис цієї брошури (примірнику, яким користувався дослідник, бракувало заголовного аркушу), детально зупинився на його змісті, охарактеризував його історико-літературну вартість та розглянув біографічні відомості, які подає панегірик про Лазаря Барановича. Подавши детальний опис гравюр, що прикрашали брошуру, дослідник зауважив, що вдосконалені гравюри на міді були тоді рідкістю в Україні, вони лише починали входити до практики книговидання і використовувалися переважно в парадних, підносних виданнях³⁶. На підставі аналізу гравюр дослідник уточнив час виходу панегірика та місце – Чернігів. Дослідник вважав, що Лаврентій Крщонович був не лише автором присвятної передмови, але й цілого панегірика. Розглядаючи панегірик як літературний пам’ятник, П. Попов зауважував, що він відбив на собі особливості цілого жанру, типового для тогочасної Польщі та зв’язаних з нею колах в Україні³⁷. Рецензуючи цей збірник, К. Харлампович зупинився і на публікаціях П. Попова та С. Маслова. Загалом високо оцінивши обидві роботи, К. Харлампович поставив ряд запитань, зокрема щодо авторства “*Πias oratoria*”, а також щодо підкресленого П. Поповим Крщоновичевого свідoctва про перехід Л. Барановича в унію під час навчання у Вільно та Калущі. В принципі не заперечуючи такої можливості, К. Харлампович зауважив, що наведені у “Панегірику” дані можна витлумачити

і інакше – про прийняття саме православного чернечого чину, який і у Східній церкві веде свій початок також від св. Василя Великого³⁸.

П. Попов дослідив ще один панегірик, присвячений І. Галятовському – невеличкий латино-польський твір Пилипа Івановича. Цю орацію, вміщену у збірнику, написаному у 80-х роках XVII ст. у Вільні в Братському монастирі Св. Духа, було виголошено в березні 1685 року. П. Попов звернув увагу на мову твору як на яскравий зразок модного в XVII – на початку XVIII ст. в Польщі, Литві та Україні польсько-латинського макаронізму. На думку дослідника, польську мову в ньому так перемішано з цілими уривками зовсім неасимільованої латинської мови, що важко одразу визначити, який елемент переважає³⁹.

В дослідженні С. Богуславського «К литературной истории “Памяти и похвалы князю Владимиру”», яке присвячене філологічному опису тексту пам’ятки, питанням авторства та історії студій тексту, питанням редакцій, складу та пізніших текстуальних змінах, серед іншого в додатках подається і вірш Лазаря Барановича на честь Володимира Святого, вміщений у книзі “*Żywoty świętych*”, виданій 1670 р. друкарнею Києво-Печерської лаври⁴⁰.

1930 р. на сторінках “Записок Наукового товариства ім. Шевченка” з’явилася розвідка В. Сімовича, присвячена перекладам у літературній спадщині І. Галятовського⁴¹. На думку дослідника, Галятовський не був тим, кого прийнято розуміти під словом “перекладач”, оскільки не лишив по собі систематичного перекладу жодної частини Біблії, хоча в своїх творах використовував і великі уривки, і короткі цитати з перекладених ним Св. Письма, Старого та Нового Завіту. В. Сімович вважав, що І. Галятовський наслідував польських богословів, які часто цитуючи чужий, переважно латинський текст, зразу ж давали переклад його сучасною “живою” польською мовою. Найбільше таких перекладів міститься у “Ключі розуміння”, “Богам поганських”, поодинокі перекладені цитати – в “Душах людей померлих”. Дослідник наводить приклади цитування з Книги Моїсея, Книги Суддів, Книги Іова (Старий Завіт), Євангелія від Луки, Діянь Апостолів (Новий Завіт) тощо.

Дослідник зауважував, що І. Галятовський як проповідник хотів бути передусім добре зрозумілим аудиторії та читачам, тому його

переклади не завжди дослівні – складні конструкції Галятовський або описував, або просто переповідав. На думку В. Сімовича, на переклади І. Галятовського сильно вплинули польські переклади Біблії, особливо переклад Якуба Вуєка (1593 р.). Порівнюючи переклади Вуєка з перекладами Галятовського, дослідник дійшов висновку, що І. Галятовський не лише добре знав текст цього перекладу, не лише ним користувався, але майже дослівно переповідав. Хоча вплив перекладів Вуєка В. Сімович вважав очевидним, але основою для перекладів дослідник вважав все ж Біблію церковно-слов'янську. Оскільки для католиків, як і для православних, текст Біблії був святим, тому й у І. Галятовського найважливіші місця сходяться з Острозькою Біблією і відрізняються від польських перекладів. Характеризуючи мову перекладів І. Галятовського, В. Сімович зауважував, що “живучи духовним життям тодішньої української інтелігенції, Галятовський знав і мову тої інтелігенції, й широко нею користувався. У цій мові багато польського впливу, головно в термінології церковній, чи військовій, і це й одбилося й на перекладах”⁴².

На відміну від СРСР, де церковна історіографія в передвоєнний період фактично припинила існувати, в діаспорі цей напрямок наукових студій продовжував розвиватися. 1937 року у Парижі була видана книга протоієрея Георгія Флоровського “Пути русского богословия”⁴³. В цьому дослідженні приділено увагу і процесам, що проходили в українській церкві у XVII – XVIII ст., в контексті яких розглядається діяльність Петра Могили та вихованців його школи – Л. Барановича, І. Галятовського, І. Максимовича, Д. Туптала та ін. Оцінюючи діяльність українських ієреїв з позицій російського богослова та історика церкви “візантійського” напрямку, Г. Флоровський загалом негативно ставився до київської освіти з її латино-польським уподобаннями, та піддавав сумніву стійкість українських учених ченців у догматичному православ'ї. Проте він не міг ігнорувати значення українських впливів на Москву і доволі високо оцінював стан київської ученості. Дослідник зазначав, що з культурно-історичної точки зору київська ученість є безсумнівною і значною подією⁴⁴. Характеризуючи латино-польські впливи, Г. Флоровський звертається до літературної творчості Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивиловського, Д. Туптала, зазначаючи при цьому, що

для багатьох з цих авторів характерна помпезна риторична символіка у трактуванні та відборі текстів, занепадницький класицизм. Полеміку І. Галятовського з єзуїтами дослідник зводить лише до окремих питань, вважаючи, що стиль письменника залишається римським. Так само, як і Л. Барановича, який, на думку Г. Флоровського, типологічно знаходився в межах польського бароко, при тому, що гра словами та всілякі забавки характерні не лише для його літературної манери, але й для його способу мислення⁴⁵. З усіх київських книжників XVII ст., Г. Флоровський виділяє лише двох – Д. Туптала та С. Яворського – як найбільш талановитих, хоч і зазначає при цьому, що Четьи-Мінеї Д. Туптала складені переважно за західними джерелами – збірниками Л. Сурія, П. Скарги та ін., а слов'янські та грецькі матеріали використовувалися Д. Тупталом у значно меншому обсязі. Західний характер мали, на думку Г. Флоровського, також проповіді Д. Туптала, та особливо його шкільні драми⁴⁶.

В повоєнний час застосування марксистсько-ленінської доктрини в історичних та літературознавчих дослідженнях в Радянському Союзі стало домінуючим і роботи, які виходять в цей період, характеризуються спробами досліджувати літературну творчість чернігівських учених ченців із застосуванням класового підходу, розцінюючи твори Лазаря Барановича та його оточення переважно як занепадницькі, схоластичні, відірвані від життя, класово ворожі.

У першому томі двотомної “Історії української літератури”, виданої 1954 р. за редакцією О. Білецького, окремий невеликий розділ присвячено літературі другої половини XVII ст.⁴⁷ Звернувши увагу головним чином на полемічну літературу цього періоду, О. Білецький, як автор розділу, зазначав, що приєднання Лівобережної України до Росії вирішило на цих землях всі міжконфесійні проблеми, і тому гострота та актуальність міжконфесійної полеміки зберігалася лише на західноукраїнських теренах, ігноруючи той факт, що навіть в межах самого російського православ'я не було єдності, не кажучи вже про Україну, ієрархи якої протягом трьох десятиліть намагалася протистояти спробам підпорядкувати Київську митрополію Московському патріарху. Зауважимо також, що полемічна публіцистика чернігово-сіверських учених ченців не вичерпувалася антикатолицькими та антиуніатськими творами – антиісламська та

антиіудейська направленість творів наприклад І. Галятовського, звичайно, не втрачала своєї гостроти та своєчасності для сучасників.

Значно ґрунтовніше висвітлена діяльність чернігово-сіверських учених ченців у першому томі восьмитомного академічного видання “Історії української літератури” (1967)⁴⁸. Полемічну публіцистику другої половини XVII ст.. автори вважають прерогативою церковних ієрархів – духовних магнатів, яку вони вели “переслідуючи передусім класові інтереси” і тому полеміка, на їхню думку, носила майже виключно схоластичний, догматичний характер і переживала творчо-ідеологічну кризу⁴⁹. З подібними оцінками важко погодитись, ознайомившись з полеміко-публіцистичною прозою І. Галятовського та Л. Барановича. Заперечення подібних оцінок зустрічаються трохи згодом вже у радянських літературознавців та істориків літератури. Дещо інакше оцінюється ораторсько-проповідницька проза, яка досягає в цей період, на думку авторів, свого найвищого розвитку і відзначається різноманітністю стилів, значним посиленням суто художніх засобів у пропаганді християнської догматики, широким використанням апокрифічного матеріалу.

Окремі аспекти діяльності учених ченців досліджувалися в повоєнний час в контексті історії книгодрукування. В межах цієї проблематики з’являється низка робіт, присвячених діяльності друкарень Лазаря Барановича у Новгороді-Сіверському та Чернігові. Діяльності новгород-сіверської друкарні присвячене дослідження С. Клепікова⁵⁰. Ця робота, як зазначав сам автор, була ініційована необхідністю повного наукового опису всіх видань російських друкарень (незалежно від мови) XVI–XVII ст. Про необхідність такого видання майже одночасно в 1925–1927 рр. незалежно один від одного заговорили С. Маслов у Києві та С. Клепіков у Москві. Ними була розроблена тотожна в загальних положеннях, але різна в деталях інструкція опису слов’янських стародруків⁵¹. Для застосування нової методики С. Клепіковим спочатку в якості експерименту і була обрана друкарня Лазаря Барановича у Новгороді – Сіверському. Нетривале існування друкарні (1674–1679 рр.), невеликий асортимент видань, велика плутанина в бібліографіях у виданнях чернігівської і новгород-сіверської друкарень, на думку автора, стало чудовою підставою для обрання саме цієї друкарні у якості дослідного

зразка⁵². В опис було включено 19 видань, з яких сім відомі лише в одному примірнику, а два – в одному повному примірнику. Серед видань, відомих з літературних джерел, С. Клепіковим були описані всі, крім одного: “Чигирин прикордонне місто ...” О. Бучинського, віднайти яке авторові не вдалося. В цій роботі С. Клепіков переконливо довів, що з тридцяти чотирьох видань, які приписувалися паралельно чернігівській та новгород-сіверській друкарням до новгород-сіверських належать лише двадцять, дев’ятнадцять з яких зберігалися у сучасних досліднику книгозбірнях. Появу псевдочернігівських видань С. Клепіков пов’язував з неправильним датуванням дефектних екземплярів, які знаходилися в колекції Ундольського та інших книгозбірнях⁵³. До найцікавіших видань новгород-сіверської друкарні дослідник відносить “Filar wiary u Grunt prawdy” (1675), “Nowa miara, starey wiary” (1676), “Ksiega smierci” (1676) Лазаря Барановича, “Rozmowa bialocerkiewska” (1676), “Stary kosciol zachodni” (1678), “Labeledz z piorami swemi” (1679) Іоанникія Галятовського, “Чуда пресвятой и преблагословенной девы Марии” (1677) Димитрія Туптала.

Грунтовне дослідження діяльності чернігівської друкарні здійснила Т. Каменева⁵⁴. Авторка проаналізувала і описала всі видання чернігівської друкарні, які зберігалися в книгосховищах Москви, Петербургу, Києва та Чернігова, дослідила засоби та кошти, які були в розпорядженні друкарні, а також орнаментику і ілюстрації чернігівських видань. Дослідниця зауважувала, що протягом перших двадцяти років свого існування чернігівська друкарня здійснила більше сорока видань. При цьому кількість книжок світського характеру значно перевищувала кількість духовної літератури. Більшість богослужбової літератури на першому етапі своєї діяльності чернігівська друкарня видавала в малому форматі, не було видано жодного Євангелія чи Апостола.

Наприкінці 1940-х та в 1950-ті роки поновлюються церковно-історичні студії, що проводилися в Московській духовній академії. В цей період в Журналі московської патріархії виходять статті В. Ганецького, П. Вікторова⁵⁵ та ряду інших авторів, що переважно були надруковані до певних урочистостей, пов’язаних з ім’ям Д. Туптала. Фактично, ці публікації ґрунтуються на дослідженнях попередників і самостійного значення не мають.

На відміну від вище згаданих робіт, в цей же час виходить дослідження протоієрея А. Державіна, присвячене Четьям-Мінеям Д. Туптала⁵⁶. Дослідження, над яким автор працював протягом майже сорока років, фактично і досі є найгрунтовнішим, що розглядає Четьї-Мінеї як церковно-історичну та літературну пам'ятку. Воно складається з двох частин, в першій з яких подано біографію Д. Туптала в контексті історичної ситуації на Україні у другій половині XVII ст., друга частина присвячена дослідженню джерел, якими користувався святий при підготовці своєї праці. Крім того, дослідження включає три томи додатків, в яких проведено текстологічний та джерелознавчий аналіз всіх житій, включених Д. Тупталом до своєї праці. Дослідник намагався з'ясувати ставлення Д. Туптала до своїх джерел, зокрема до Четьїх-Міней митрополита Макарія, до творів Симеона Метафраста, а також до творів Лаврентія Сурія, Цезаря Баронія, Петра Скарги, “Acta Sanctorum” Боландистів та інших римокатолицьких авторів. В цьому контексті цікава полеміка А. Державіна з Т. Пачовським з приводу впливу на Четьї-Мінеї Д. Туптала Житій Святих П. Скарги⁵⁷. А. Державін доводив, що хоч вплив П. Скарги був і незаперечним, проте значення його часто перебільшене, та наголошував на оригінальності твору Д. Туптала.

В повоєнний період наукові студії в діаспорі, що стосувалися різних аспектів діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, представлені переважно роботами Д. Чижевського та І. Огієнка.

1956 р. в Нью-Йорку було видано “Історію української літератури” Д. Чижевського⁵⁸. Окремий розділ її присвячено українському літературному бароко, в контексті якого розглядається літературна творчість Іоанікія Галятовського, Дмитрія Туптала, а також коротко – Лазаря Барановича та Івана Максимовича (негативне ставлення до творчості якого нічим, на думку Д. Чижевського, необґрунтоване). Їх літературна творчість, різноманітна за жанрами, розглядається дослідником у руслі літературного процесу другої половини XVII – початку XVIII ст., у порівнянні з іншими письменниками цієї доби – Ф. Прокоповичем, І. Величковським, а також у порівнянні з творчістю їхніх попередників та наступників. Д. Чижевський критично ставився до досліджень з історії літератури, які, не беручи

до уваги виразний характер світогляду барокових письменників, трактували цю літературу як далеку від життя, чужу народним потребам, схоластичну, та нікому не потрібну. Вчений доводив, що “тематика української барокової літератури – за невеликими винятками – така сама, як тематика світової барокової літератури: відхилення з’ясовуються скрутним становищем українського народу, що не дозволило на «розкіш» утворення власної кляси літераторів. Україна втрачала своїх літературних працівників, що йшли працювати на чужому полі, також і через загальну тенденцію барокової людини до духового мандрівництва (найбільший представник німецького барокко Ляйбніц переважно більшість своїх творів написав латинською або... французькою мовою). «Втратило» їх не українське барокко, що при сприятливому політичному стані, розуміється, читало би не зрусифіковані при виданні або польські твори св. Дмитра Туптала, Яворського або Барановича, а їх українські редакції або хоч переклади, – а 19-ий вік, що його конечність історичного розвитку привела до занедбання такої цікавої та – до певної міри – блискучої сторінки минулого, як українське барокко”⁵⁹.

Монографія І. Огієнка “Святий Дмитро Туптало. Його життя і праця” вийшла друком у Вінніпезі 1960 року⁶⁰. В ній подано доволі докладну біографію Д. Туптала, а також аналіз його праць. Не зважаючи на те, що в роботі І. Огієнка дослідники відмічали вплив монографії І. Шляпкіна “Святой Димитрий Ростовский и его время”⁶¹, все ж, на відміну від останньої, І. Огієнко намагався більше уваги приділити саме українському періоду життя та творчості Д. Туптала, висвітити його стосунки з українськими ієрархами – Л. Барановичем, Й. Нелюбовичем-Тукальським. Аналізуючи творчість Д. Туптала, І. Огієнко зупиняється на його Четьях-Мінеях, значно менше уваги приділивши раннім творам письменника. Не зважаючи на те, що більшість сюжетів в монографії не є оригінальними, все ж її вартість пояснюється в першу чергу тим, що монографія є однією з перших спроб в українській історіографії подати характеристику Д. Туптала в контексті національного літературного процесу.

В 1960 р. у Києві вийшов перший том п’ятитомного “Біо-бібліографічного словника українських письменників”, присвячений українській літературі XI–XVIII ст., укладений Л. Махновцем⁶². В ньому

було зібрано і ґрунтовно опрацьовано значний масив бібліографічних даних щодо українських письменників, в тому числі і тих, хто належав до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку. Укладач не лише навів короткі біографічні дані щодо Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Івана Максимовича, Димитрія Туптала та інших літераторів чернігово-сіверського кола, але й подав докладні бібліографії кожного з них, а також матеріали про видання творів та анотації деяких досліджень. Основна маса словника описана укладачем *de visu*, матеріали опрацьовані включно до 1959 р. Це видання і до сьогодні не втратило своєї наукової вартості.

Дослідженню творчості І. Галятовського присвячено студії І. Чепіги⁶³. 1965 р. нею була захищена кандидатська дисертація у якій авторка намагалася показати, що І. Галятовський був не відірваним від життя схоластом, а сином свого віку і свого класу, патріотом рідного краю, людиною, “що ділом і словом намагалася допомогти вітчизні”. У дисертації було зроблено спробу уточнити список творів, що належать перу І. Галятовського, згуртувати ці твори тематично і за жанровою специфікою, розкрити ідейне та художнє значення кожної групи творів. Хоча дисертація підготовлена в контексті радянського літературознавства і не позбавлена у зв’язку з цим певних штамів, все ж авторка намагалася адекватно досліджувати ставлення І. Галятовського до існуючої дійсності та реакцію його на цю дійсність (пропаганда ідей патріотизму, слов’янської єдності і т. ін.), звертала увагу на загальну ерудицію І. Галятовського, на ті джерела, звідки він черпав сюжети для своїх оповідань, на методи роботи над тим чи іншим твором. На думку І. Чепіги, релігійна оболонка творів І. Галятовського ускладнювала, але не виключала можливості простежити, як тогочасні передові культурні діячі намагалися бути корисними своєму народові.

Життєвий шлях, суспільно-політична діяльність та літературна спадщина Лазаря Барановича у зв’язку з українською дійсністю другої половини XVII ст. досліджувалися в дисертації Н. Вигодованець, захищеній 1971 р.⁶⁴. Не зважаючи на певні обмеження, пов’язані з застосуванням марксистсько-ленінських методологічних штамів та оціночних кліше, а також на відсутність нових даних щодо біографії та діяльності чернігівського владика, в дисертації

Л. Баранович вперше в радянській історіографії розглядається як видатний український культурний та суспільно-політичний діяч, поет та публіцист.

При аналізі прозових творів Л. Барановича головну увагу дисертанткою було приділено двом збірникам його проповідей – “Мечу духовному” та “Трубам словес проповідних”, які дослідниця вважає тематично близькими до творів І. Галятовського та А. Радивиловського. Цінність гомілетичних творів Л. Барановича, на думку дослідниці, полягає в їх безпосередньому або опосередкованому зв’язку з життям, хоча такий зв’язок Н. Вигодованець вбачає переважно в узагальнених негативних портретах багатіїв або ж в негативному, на її погляд, ставленні Л. Барановича до зростаючої класової диференціації українського суспільства XVII ст.⁶⁵

Полеміко-публіцистична проза Л. Барановича представлена в дисертації трактатом “Нова міра”. На думку дослідниці, перша та друга частини трактату нерівноцінні. Перша частина “Про владу Св. Петра та римських пап” написана в найкращих традиціях літературної полеміки XVI – початку XVII ст. і для неї характерна актуальність проблематики, публіцистичність, ліризм. Друга частина “Про сходження Св. Духа від отця”, в якій переважають церковно-схоластичні догми, свідчить, на думку Н. Вигодованець, про ідейну творчу кризу, що переживала українська полемічна література часів Барановича. Характеризуючи поетичну творчість Л. Барановича, дослідниця звертає увагу на розподіл більшості поетичних збірок на дві частини, в першій з яких автор розміщував переважно так звані духовні вірші, в другій – поезії переважно світські, а також на розподіл поезій за певними тематичними циклами. Звичайно ж, більш якісні, на думку Н. Вигодованець, поезії Л. Барановича, що мають громадсько-патріотичне звучання, а польська мова поетичних збірників чернігівського владики, не заважала їх автору відтворювати сучасну йому українську дійсність та політичні ідеали українського суспільства другої половини XVII ст.⁶⁶

Дослідженню культурової ораторської прози XVII ст. присвячено роботи В. Кречотеня⁶⁷. Літературну творчість письменників другої половини XVII ст., що мали стосунок до Чернігово-Новгород-Сіверського осередку В. Кречотень розглядав в контексті більш широкої

проблеми – дослідження української новелістики та гомілетики означеного періоду в руслі подальшого розвитку всієї української культури⁶⁸. Вчений вважав, що церковна проповідь в Україні у XVII ст. відчутно переросла межі церковної літератури і церковного красномовства як щодо змісту, так і щодо форми і суспільної функції. Причиною цього стали визвольні змагання українського народу за “соціальне визволення, за утвердження національної гідності, за здобуття державної незалежності, ... за досягнення культурно-ідеологічної рівносильності з католицькою та протестантською Європою”. Порівнюючи культову ораторську прозу XVI – початку XVII ст. з ораторською прозою середини – другої половини XVII ст., дослідник вказував на те, що традиційний “греко-слов’янський” тип проповіді поступово набуває нових – ренесансно-барокових тенденцій. Запровадження західноєвропейської системи освіти також сприяло тому, що греко-слов’янські культурні традиції поступово занепадають, натомість виробляються нові культурні латино-польські засади, ренесансно-барокові. Проте, В. Кречотень критично ставився до різкого протиставлення літератури початку XVII ст. літературі другої половини XVII ст., наголошуючи, що така позиція, притаманна, наприклад М. Сумцову, заперечувалася вже його сучасниками⁶⁹. Дослідник вважав, що між ідеологією українських проповідників домогилянської та постмогилянської доби непрохідної прірви не існувало, як не існувало її і між їхніми методами проповідання.

Найвизначнішими представниками нового типу української проповіді в другій половині XVII ст. В. Кречотень вважав Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського та Антонія Радивиловського⁷⁰. Характеризуючи їх твори, дослідник заперечував поширену у літературознавстві XIX – початку XX ст. тезу про неоригінальність, денационалізованість української схоластичної проповіді латино-польського зразку, слухно наголошуючи на тому, що характер української культової ораторської прози латино-польського типу був зумовлений потребами і запитами реального життя тогочасної України, необхідністю чинити опір польсько-католицькій експансії та знешкоджувати її пропаганду⁷¹.

Розвідка В.Шевчука присвячена поетичній творчості Лазаря Барановича та інших поетів, що входили до Чернігово-Сіверського

культурного осередку, яких автор називає “співцями кийвського парнасу”, беручи до уваги, що практично всі вони були вихованцями Києво-Могилянської колегії⁷². Хоча вказані в назві статті хронологічні межі охоплюють майже два століття, мова в ній іде переважно про поетів Барановичевого кола. Поезії самого Лазаря Барановича В. Шевчук оцінює доволі високо, так само високої оцінки заслуговують батальна поезія О. Бучинського-Яскольда, морально-повчальні афористичні поезії І. Величковського, панегірики Л. Крщоновича. Згадує В. Шевчук і про І. Галятовського та Д. Туптала, І. Орновського, І. Максимовича. Стосовно поетик І. Максимовича дослідник зазначає, що поезії його нерівновартісні, проте вважає, що негативна оцінка його поетичної спадщини в літературознавстві часто пов’язана зі схильністю літературознавців до компілятивних оціночних повторень⁷³.

Іншим напрямком, в якому проводилися у 80-х роках дослідження різних аспектів діяльності Лазаря Барановича та його оточення, пов’язані із студіями, присвяченими українському мистецтву XVII–XVIII ст. Розгляду естетичних аспектів у творчості окремих представників осередку в контексті художнього життя в Україні в цей період присвячені дослідження П. Жолтовського⁷⁴. В його роботах простежується певна еволюція в поглядах і оцінках при дослідженні подій і явищ культурного життя, яка характерна для тих представників радянського мистецтвознавства, які намагалися адекватно і неупереджено досліджувати українську культуру XVI–XVIII ст. Так в роботах 1950-х рр., аналізуючи художнє оформлення книг Л. Барановича, Л.Крщоновича та вміщені в них гравюри, дослідник з позицій радянської методології науки наголошував на класовій сутності цих творів, зауважуючи при цьому, що наприклад, “в панегіричній творчості широко розповсюдженій на Україні в XVII–XVIII ст., яскраво відбито станова ідеологію суспільних верхів, протиставлення ними своїх класових інтересів інтересам народу, їх прагнення до замкненої, ізольованої від народу культури”⁷⁵. Згодом, у 1980-х рр. напрямки досліджень П. Жолтовського зміщуються в царину суто естетичних аспектів в тому числі і у студіях, що стосувалися літературної творчості чернігово-сіверських учених ченців. Дослідник наголошував на тому, що в творах І. Галятовського,

І. Максимовича образ краси сприймався широко та синтетично, беручи за основу реальні життєві джерела, в тому числі і природні явища. На думку вченого, поетично описати, наприклад, кольори веселки І. Галятовський та згодом І. Максимович могли лише тому, що бачили красу як таку і, в тому числі, у поєднанні чистих, незмішаних кольорів. П. Жолтовський також вважав, що про зростання престижу художника у суспільній свідомості в означений період свідчать популярні в Україні легенди, вміщені в творах І. Галятовського та І. Максимовича⁷⁶. Дослідник звертав увагу і на обґрунтування алегоричного способу висловлення в мистецтві зокрема у І. Галятовського⁷⁷.

У 1988 р. розпочато видання “Української літературної енциклопедії”, на сторінках якої видруковано низку статей, присвячених чернігово-сіверським ученим ченцям⁷⁸. Поряд з статтями, присвяченими Олександрю Бучинському-Яскольду, Івану Величковському, Афанасію Заруцькому, Лазарю Барановичу, Лаврентію Крщоновичу, Іоанікію Галятовському тут вміщено окрему статтю, присвячену Чернігово-Новгород-Сіверському культурному осередку⁷⁹. Автори статті називають осередок киево-чернігівським, очевидно враховуючи, що практично всі чернігово-сіверські учені ченці були вихованцями Києво-Могилянської колегії, та не полишали зв’язків з Києвом і пізніше, вже перебуваючи на чернігово-сіверщині. Нам все ж більш доречним та адекватним видається вести мову саме про Чернігово-Новгород-Сіверський культурний осередок, беручи до уваги, що культурний осередок – поняття, ширше за літературний гурток, й місцевий елемент у діяльності осередку був доволі відчутним.

Пожвавлення інтересу до творчої спадщини Лазаря Барановича та його оточення наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. пов’язане з культурно-національним відродженням в Україні, коли змінилися дослідницькі пріоритети та концептуальні засади у вивченні багатьох аспектів української культури, коли одним з основних напрямків сучасних досліджень стало всебічне та позбавлене ідеологічної zaangażованості відтворення подій минулого, персоніфікація історії, розширення джерельної бази за рахунок малодоступних та непопулярних раніше джерел.

Маргіналії в українських стародруках чи не вперше дослідила М. Шамрай. Її стаття “Невідомі записи Лазаря Барановича в НБУВ” присвячена маргіналіям Лазаря Барановича в “Мечі духовному” (1666 р.), “Трубах словес проповідних” (1674 р.) та московській “Псалтирі” (1653 р.). Встановлено, що всі виявлені записи Л. Барановича охоплюють проміжок часу з 1670 до 1691 рр. Поряд з примовками, прислів’ями, афоризмами, маргіналії Барановича сповнені роздумами про жіночу долю, про стихійні явища. М. Шамрай зауважує, що “... церковнослов’янською мовою він послуговується зазвичай доповнюючи свою проповідь, або друкований текст, польською віршує, описує звичаї народів, стихійні явища, оцінює історичні події, цитує прислів’я, латинською наводить уривки з творів давніх християнських авторів, зокрема, Блаженого Августина та античних: Овідія, Діонісія, Ареопагіта, Орігена та інших”⁸⁰.

Публікацію віднайдених невідомих віршів Лазаря Барановича, виявлених Маргаритою Шамрай, здійснив В. Шевчук⁸¹. У передмові, полемізуючи з дослідниками, які вважали поезію Барановича нудною і малозрозумілою, В. Шевчук справедливо зауважує, що для розуміння її потрібно розглядати не в сучасній а саме в бароковій системі координат, як запропонував свого часу Р. Радішевський⁸². Спираючись на маргінальні вірші Барановича, В. Шевчук пропонує нову дату народження Барановича – 7 березня 1600 року. Дослідник виділяє та аналізує кілька тематичних блоків у маргінесних віршах Барановича – політичні вірші, вірші, присвячені культу Богородиці, особисті рефлексії, які сповіщають про стан душі поета та медитативні вірші “... із намаганням не так збагнути, як спробувати пізнати світ-універсум”⁸³.

На початку XXI ст. спостерігається поживлення інтересу і до філософських аспектів творчості Лазаря Барановича та інших учених ченців чернігівського кола. У 2001 р. вийшла монографія В. Шевченка “Філософська зоря Лазаря Барановича”⁸⁴. Монографія стала спробою дослідити трансформацію базових архетипів народного світогляду, які були започатковані ще в період Київської Русі та переосмислені Л. Барановичем. Логічне поєднання міфології Полісся, християнської філософії доби патристики, елементів еллінської та католицької філософії утворило, на думку В.Шевченка,

джерельну основу філософських поглядів Л. Барановича. В дослідженні аналізується багатоплановість картини світу, екзистенціальний образ світу у філософії Л. Барановича, показана специфіка його людинознавчих поглядів, яка проявляється при зіставленні їх із антропологією західноєвропейської філософії Нового часу, ідеї якої особливо поширилися в Україні упродовж XIX–XX ст. Автор зазначає, що формою раціоналізації і упорядкування суспільного життя, за Л. Барановичем, виступає держава. Разом з тим мислитель розрізняє “державу духовну” (тобто церкву) і “світську” державу. В. Шевченко зауважує, що Л. Баранович не сприймав у філософсько-соціальному контексті поділу українського народу між державами. Це означало і невизнання зверхності світської влади над церковною. На думку В. Шевченка, “... соціальна утопія Л. Барановича не передбачає штучне створення спеціального суспільства ні заради влади наукової раціональності, ні заради «доброго життя і веселощів». Вона спирається на відношення співмірності зі світом, в якому «буває всяке», а тому й людям у суспільстві потрібна велика мудрість, щоб бути готовими творчо жити серед відомих і непередбачуваних обставин”⁸⁵.

Проблемі оновлення українського суспільства у філософії Лазаря Барановича присвячено кандидатську дисертацію Л. Чорної, захищену 2001 р.⁸⁶. Розглядаючи філософське обґрунтування Л. Барановичем вчення про необхідність оновлення українського суспільства, автор доводить, що в другій половині XVII ст. українська еліта чітко заявила про себе як носія окремої ідентичності. Так, у творах Л. Барановича “Меч духовний”, “Труби словес проповідних” та інших, розмежовуються українське та польське суспільство, а також проводяться розмежування між “малоросіянами” та “Москвою”. Дослідниця зазначає, що осмислюючи перспективи українського суспільства, Л. Баранович одночасно рухався в широкому контексті європейської філософської думки. Висвітлюючи скептичне ставлення до перспектив України з огляду на діяльність сучасної йому української влади, Л. Баранович намагався створити загальну версію оновлення українського суспільства на основі просвітництва та морального удосконалення. Звертаючись до питання утвердження нового суспільства в Україні, Л. Баранович розглядав суспільство як

систему людських взаємозв'язків, побудовану на обміні здібностями і талантами. На думку Л.С. Чорної, саме цим Л. Баранович обґрунтовував ідеї національної державності, суспільно-політичної і духовної злагоди, гуманістичної моралі, заснованої на принципах рівності всіх людей від природи і перед Богом. Автор зазначає, що суттєвим чинником суспільних змін Л. Баранович вважав мораль. Схиляючись до світської інтерпретації моралі, Л. Баранович стрижнем етичних підвалин нового українського суспільства виокремлював православно-християнська мораль, та в її межах універсальний етичний ідеал – образ Христа як “Нового Адама”.

Дослідженню феномена українського бароко і специфіки організаційних процесів в українському суспільстві другої половини XVII ст. присвячено окремих розділ монографії Н. Петрук “Українська духовна культура XVI–XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття”⁸⁷. Розглянуто образ світу в бароковій свідомості як проекцію реалій українського життя другої половини XVII ст. на творчість Л. Барановича, І. Максимовича, І. Величковського, І. Галятовського, А. Радивиловського. Н.Петрук зазначає, що песимізм, розчарування і смуток, якими насичена творчість Л. Барановича та його однодумців, є цілком закономірною реакцією людини розумної і моральної на бездуховність, суперечливість та безглуздість земного буття. В контексті проблем об’єднання української інтелігенції та духовної еліти доби бароко, та їх ролі у збереженні соціокультурної єдності нації, розглянуто динаміку трансформаційних процесів в українському суспільстві XVII ст. як передумову формування засад національної єдності, досліджено модель духовної спільноти в культурі українського бароко з урахуванням особливостей осмислення засад самоорганізації суспільства у творчості українських барокових письменників другої половини XVII ст.

Дослідженню есхатологічних поглядів І. Галятовського в тогочасній православній українській традиції присвячено статтю Л. Бережної “«Третіє место удержаніє истязательное». Ідея митарств у творах Йоаникія Галятовського та українських православних синодиках”⁸⁸. Вибравши для аналізу збірник проповідей Галятовського “Ключ розуміння”, “Казання придані до книги «Ключ розу-

міння»”, а також невеличкий трактат “Душі людей померлих”, надрукований у Чернігові 1687 р., автором систематизовано уявлення Галятовського про потойбічний світ. Увага на ідеї митарств, на думку Л. Бережної, у Галятовського близька до ідеї католицького чистилища⁸⁹. Порівнюючи передмови, які розміщені в синодичних збірках Полтавського монастиря Воздвиження Чесного Хреста і Святоантоніївського Любецького монастиря на Чернігівщині з творами Галятовського, паралелі в яких, на думку автора, очевидні, автор все ж не наполягає на безпосередньому запозиченні, а схиляється до думки про популярність ідеї митарства – “третього очищувального місця” – чистилища – на різних рівнях православної української культури кінця XVII – початку XVIII ст.⁹⁰.

Аналіз філософських поглядів Іоанікія Галятовського на проблеми моралі, блага та шляхів їх досягнення здійснено у статті Оксани Романової⁹¹. Авторка стверджує, що для І. Галятовського, “...як типового представника свого часу не існує поняття «моралі» як критерію поведінки у взаєминах між людьми. Галятовський широко використовує поняття «добročинність» – мірило наближення людини до Бога, яке, в свою чергу, складається із: а) доброї волі людини; б) знання Божої волі; в) чистої совісті. Проблема ж взаємовідносин людина – людина для І. Галятовського є лише фоном, способом реалізації устремлінь індивіда до його мети – бачення лиця Божого”⁹². На думку О. Романової, творчість І. Галятовського – яскравий приклад переходу від геоцентричної культури до культури нового часу з її антропоцентричністю, життєствердністю. Залишаючись суто середньовічним письменником, І. Галятовський скоріше підсвідомо, ніж осмислено виступає проповідником нових ідей – свободи волі людини, її відповідальності за власну долю, ролі і значення освіти на шляху до спасіння.

Протягом останніх років з’явилася також низка статей, присвячених дослідженню спадщини Дмитрія Туптала. Статтю Сергія Йосипенка “Димитрій Туптало та етико-гуманістичний напрям раннього Просвітництва в Україні”⁹³ присвячено осмисленню постаті Д. Туптала в контексті духовної ситуації XVII – початку XVIII ст., а також аналізу поглядів В.М. Нічик на постать Д. Туптала. С. Йосипенко зазначає, що В.М. Нічик розглядала св. Дмитрія як поперед-

ника і однодумця Г. Сковороди, зараховувала св. Дмитрія до тих вихованців академії, в творах яких прослідковується близькість до поглядів Г. Сковороди, що дає підстави говорити про зародження на її ґрунті етико-гуманістичного напрямку раннього Просвітництва.

Тривалий період ігуменства Дмитрія Туптала у Батурицькому Крупицькому монастирі висвітлено в статті М. Федотової “Дмитрий Туптало – ігумен Батурицького Николо-Крупицького монастиря”⁹⁴. Авторка зазначає, що окремі події батурицького періоду знайшли своє відображення в діаріуші Дмитрія. Основна ж діяльність його в Батурицькому монастирі – це проповідництво та складання Четьх-Міней. Достеменно відомі лише три проповіді, виголошені Д. Тупталом в Батурині – “Слово на святу Трійцю” та дві проповіді на свята святої Варвари. Аналізуючи “Слово на святу Трійцю”, М. Федотова вказує на відчутний вплив латинських і польських джерел на проповіді Д. Туптала. Крім того, авторка звертає увагу на факти, які поєднують діяльність гетьмана І. Мазепи з творчістю Д. Туптала. Йдеться, зокрема, про поїздку Дмитрія у 1689 р. до Москви у пошту гетьмана Мазепи, про перенесення мощів святої Варвари до Крупицького монастиря.

Інша стаття Марини Федотової присвячена аналізу епістолярної спадщини Дмитрія Туптала, зокрема, його листуванню з монахом Феологом, яка є, на думку дослідниці, унікальним явищем в епістолярній культурі на зламі XVII та XVIII ст.⁹⁵. На думку М. Федотової, це можливо, “...единственная «масштабная», тонко раскрывающая отношения нравственно-религиозной близости, переписка людей, связанных как духовными братскими, так и поистине дружескими узами”⁹⁶. М. Федотова зауважує, що архітектоніка листів, стійкі епістолярні мотиви і топоси – все відповідає в ній епістолярній теорії листа з її “гарним” стилем і “гарним” тоном, “церемоніалом” і римованою прозою. В низці листів Дмитрія Туптала риторика втрачає вагу самодостатнього принципу, з’являються риси “літературної”, біографічної прози, образність якої насичена барочними сюжетами, реаліями, мотивами⁹⁷.

Розвідку Валентини Соболев присвячено дослідженню щоденників Дмитрія Туптала та Йоасафа Горленка⁹⁸. Порівнюючи життєвий шлях Д. Туптала і Й. Горленка, та їх щоденники, автор вказує на їхню

унікальність. Дослідниця справедливо вважає ці твори самобутньою сторінкою європейського щоденникарства. Вона вказує, що за типологією обидві пам'ятки є нерегулярними: записи робилися спорадично, з певними часовими відступами, занотовувались, насамперед, найважливіші події з життя авторів, їх оточення. Обидва твори, попри їх автобіографічну основу та зрозумілу аполітичність, є суспільно і політично заангажованими, хоча міра цієї заангажованості відмінна. На думку В.Соболь, творчий доробок Д. Туптала всупереч цензуруванню, постає органічною складовою європейського дискурсу.

Дисертацію з філології О. Лазаренко присвячено виявленню особливостей функціонування польської мови в Україні у XVII ст. на матеріалі творів Лазаря Барановича⁹⁹. В роботі здійснено спробу показати процеси розвитку польської мови в Україні XVII ст. на основі аналізу фонетичної, морфологічної та лексичної систем творів Лазаря Барановича. Так, в результаті польсько-українських мовних контактів поза етнічними межами Речі Посполитої, а саме на українських теренах, виник варіант польської мови – так званий периферійний діалект (*polszczyzna kresowa*), яким послуговувалися як польські переселенці, так і представники українського суспільства. Виявлено найважливіші фонетичні, морфологічні, лексичні та стилістичні риси польської мови, що функціонувала в Україні в зазначений період. Дослідницею зроблений акцент на особливостях, які виникли під впливом української мови, рідної для Лазаря Барановича, що відбилося в його польськомовній спадщині. Поліінформативним виявився порівняльний аналіз польської мови творів Л. Барановича із іншими діалектами польської мови – це, у першу чергу, з великопольським та малопольським, що лягли пізніше в основу сучасної польської літературної мови.

Таким чином, можемо констатувати, що на дослідженнях, присвячених представникам Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку певною мірою позначилося негативне ставлення частини науковців XIX – початку XX ст. до схоластики, що панувала в літературі другої половини XVII – початку XVIII ст. Така тенденційність компенсувалася посиленням інтересу до літературної творчості видатних українських культурних діячів доби бароко з боку науковців XIX – початку XX ст.

Дослідження осередку за радянської доби з класичних тем церковної історії перейшли до царини історії книгодрукування та українського літературного бароко, з відповідним зміщенням акцентів з вивчення духовного чинника української культури XVII ст. до розгляду прикладних аспектів діяльності осередку. Хоча марксистсько-ленінська методологія та методика історичних досліджень певним чином звужила спектр досліджуваних проблем, викресливши з поля дослідів великий пласт, пов'язаний з культурно-освітньою діяльністю православного духовенства, але значна кількість студій, присвячених виданням чернігівської та новгород-сіверської друкарень, а також студії з історії українського бароко, в тому числі літературного, і в радянські часи доводили, що українська культура другої половини XVII – початку XVIII ст. динамічно розвивалася в руслі європейського культурного процесу, а чернігово-сіверські учені ченці створили дійсно надзвичайно продуктивний культурний осередок.

На початку XXI ст. проблеми, пов'язані з діяльністю Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, що діяв у другій половині XVII – на початку XVIII ст. в Чернігівській єпархії, не втратили своєї актуальності, а, навпаки, отримали новий імпульс для подальших ґрунтовних досліджень. Розширилась проблематика досліджень, накреслені нові напрямки пошуку, в історичній та джерелознавчій площині, так і в проблемному полі філософії, філології, інших дисциплін гуманітарного профілю.

Dmytro Semko

Chernihiv-Novgorod-Siversky cultural center of the second half of the seventeenth – early eighteenth century in historiography.

The publication is devoted to the analysis of scientific studies on various aspects of the Chernihiv-Novgorod-Siversky cultural center of the second half of the XVII – early XVIII centuries. Scholarly monks working under the patronage of Chernihiv Archbishop Lazar Baranovich and his successors Theodosius Uglitsky and Ivan Maksymovych had a significant impact on various spheres of life not only of the Ukrainian Orthodox Church but also of Ukrainian society as a whole.

Studies of cultural and educational activities of scholarly monks, works on publications of Chernihiv and Novgorod-Seversky printing houses, as well as studies on the history of Ukrainian Baroque, convincingly prove that Ukrainian

culture of the second half of XVII - early XVIII centuries. developed dynamically in line with the European cultural process, and Chernihiv-Northern scholars monks created a truly extremely productive cultural center. Modern historiography, dedicated to the center, demonstrates a significant expansion of research issues, both in the historical and source studies, and in the problematic field of philosophy, philology and other disciplines of the humanities.

Key words: cultural center, Lazar Baranovich, Ioanikiy Galyatovsky, Theodosius Uglitsky, baroque, historiography.

¹ *Сумцов Н.Ф.* Иоанникий Галятовский (К истории южнорусской литературы XVII в.) // Киевская старина – 1884. – Т. VIII, январь. – С. 1–20; февраль. – С. 183–201; март. – С. 371–390; апрель. – С. 565–588; *Сумцов Н.Ф.* К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. I. Лазарь Баранович. Харьков: Типография М.Ф. Зильберберга, 1885. – 197 с., *Сумцов Н.Ф.* О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе масонства // Киевская старина. – Т. LI. – 1895, декабрь. – С. 367–369; *Сумцов Н.Ф.* О литературных нравах южнорусских писателей XVII столетия // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. – Т. XI. – 1906. – С. 259–280.; *Шляпкин И.А.* Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.). – СПб., 1891. – 586 с.

² *Евгений Болховитинов.* Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. – Изд. 2-е, исправл. и умнож. – Т. I. – СПб, 1827. – 343 с.; Т. II. – СПб., 1827. – 333 + LXXVI с.

³ *Ластовський В.* Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. – К.: Фенікс, 2008. – С. 32.

⁴ *Ананьєва Т.Б.* “Читайте для познання Києва...” // Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 10.

⁵ *Оглоблин О.* Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 12–29.

⁶ *Страдомский А.* Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгород-северский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1852. – Ч. LXXV. – Отд. V. – С. 1–104.

⁷ *Житецкий П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – К., 1889. – С.162.

⁸ Там само.

⁹ *Перетц В.Н.* “Filar wiary” вновь найденное сочинение Лазаря Барановича // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII, июль-август. – С. 50–74; *Перетц В.Н.*

“Księga śmierci” архиепископа Лазаря Барановича // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII, сентябрь. – С. 225–233.

¹⁰ *Перетц В.Н.* “Filar wiary” вновь найденное сочинение Лазаря Барановича... – С. 50–74.

¹¹ *Макарий Булгаков.* История Киевской Академии. – СПб.: Тип. Жернакова, 1843. – 226 с.

¹² Там само. – С. 84.

¹³ Там само. – С. 78.

¹⁴ Там само. – С. 88–89.

¹⁵ Там само. – С. 91–95.

¹⁶ *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академию. – К.: В университетской типографии, 1856. – Ч. I. – 370 с.; Ч. II – 557 с.

¹⁷ *Титов Ф.* Св. Димитрий, митрополит Ростовский, бывший ученик Киевской духовной академии (1651–1709) // Труды Киевской духовной академии. – 1909. – III. – С. 173–239.

¹⁸ *Терновский С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. – К.: Губернская типография, 1872. – 176 с.

¹⁹ Там само. – С. 55

²⁰ Там само. – С. 74

²¹ Там само. – С. 75

²² Там само. – С. 81

²³ *Возняк М.* Історія української літератури. – Том II. Віки XVI–XVIII. Частина перша. – Львів: Накладом товариства “Просвіта”, 1921. – 416 с.; *Возняк М.* Старе українське письменство. Вибір для середніх шкіл. – Львів: Накладом Українського педагогічного товариства, 1922. – 512 с.

²⁴ *Возняк М.* Історія української літератури. – Том II. Віки XVI–XVIII. Частина перша. – С. 298.

²⁵ Там само. – С. 300.

²⁶ Там само. – С. 298.

²⁷ Там само. – С. 311–312.

²⁸ Там само. – С. 314.

²⁹ Там само. – С. 318–319.

³⁰ Там само. – С. 324–328.

³¹ Там само. – С. 350–351.

³² *Маслов С.І.* До історії видання “Ключа розуменія” Іоаннікія Галятовського 1659 р. // Труды Українського наукового інституту книгознавства за 1925 р. –Т. I. – С. 6–10.

³³ *Маслов С.І.* Етюди з історії стародруків // Збірник історико-філологічного відділення ВУАН (Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія, Т. 1). – 1927. – № 51. – С. 698–719. Рец.: *Харламович К.* // Записки історико-філологічного відділення ВУАН. – 1928. – Кн. XIX. – С. 278–286.

³⁴ *Маслов С.І.* Етюди з історії стародруків... – 710.

³⁵ *Попов П.М.* Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в. // Збірник історико-філологічного відділення ВУАН (Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія, Т. 1). – 1927. – № 51. – С. 668–697. Рец.: *Харламович К.* // Записки історико-філологічного відділення ВУАН. – 1928. – Кн. XIX. – С. 278–286.

³⁶ *Попов П.М.* Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу... – С. 671.

³⁷ Там само. – С. 684.

³⁸ Рец. *Харламович К.* // Записки історико-філологічного відділення ВУАН. – 1928. – Кн. XIX. – С. 283.

³⁹ *Попов П.М.* Замітки до історії українського письменства XVII–XVIII вв.: I–III // Записки історико-філологічного відділення ВУАН. – 1924. – Кн. IV. – С. 218.

⁴⁰ *Богуславский С.А.* К литературной истории “Памяти и похвалы князю Владимиру” // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. – М., 1924. – Т. XXIX. – С. 158–159.

⁴¹ *Сімович В.* Спроби перекладів св. письма у творах Галятовського // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1930. – Т. XCIX. – С. 51–80.

⁴² Там само. – С. 71

⁴³ *Флоровский Г.* Пути русского богословия. Третье издание. – Париж: Умса-Press, 1983. – 600 с.

⁴⁴ Там само. – С. 56.

⁴⁵ Там само. – С. 53.

⁴⁶ Там само. – С. 54.

⁴⁷ Історія української літератури: Дожовтнева література. – К.: Видавництво АН УРСР, 1954. – Т. I. – 734 с.

⁴⁸ Історія української літератури. У 8-ми томах. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. I. – 540 с.

⁴⁹ Там само. – С. 359 – 360.

⁵⁰ *Клепиков С.А.* Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 годов // Книга. Исследования и материалы. – 1963. – Сб. 8. – С. 255–278.

⁵¹ Там само; *Його ж.* До методології описування славянських стародруків // Бібліологічні вісті. – 1928. – Ч. I. – С. 8–16.

⁵² *Клепиков С.А.* Издания Новгород-Северской типографии... – С. 255.

⁵³ Там само. – С. 261–270.

⁵⁴ *Каменева Т.Н.* Книгопечатание в Чернигове (1646–1818) // Проблемы источниковедения. – М., 1959. – Вып. VIII. – С. 267–313.; *Каменева Т.Н.* Орнамента и иллюстрации Черниговских изданий XVII–XVIII вв. // Книга. Исследования и материалы. – 1974. – Вып. 29. – С. 171–181.; *Каменева Т.Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки СССР им. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 224–383.

⁵⁵ *Викторов П.* Святитель Димитрий Ростовский. К 250-летию со дня кончины // Журнал Московской Патриархии. – 1959. – № 2. – С. 64–73.; *Га-нецкий В.* Св. Димитрий, митрополит Ростовский // Журнал Московской патриархии. – 1947. – № 6. – С. 26–40.

⁵⁶ *Державин А.* Четьи-Минеи св. Димитрия, митрополита Ростовского, как церковно-исторический и литературный памятник. Магистерская диссертация в двух частях. – М.: ИХТИОС, 2006. – Ч. I. – 288 с.; Ч. II. – 2008. – 384 с.

⁵⁷ Там само. – Ч. II. – С. 137–140.

⁵⁸ *Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Нью-Йорк, 1956. – С. 248–317.

⁵⁹ Там само. – С. 317.

⁶⁰ *Огієнко І.* Святий Димитрій Туптало, його життя і праця. – Вінніпег: Віра і культура, 1960. – 224 с.

⁶¹ *Савченко І.В.* Іван Огієнко як дослідник життя та творчості Димитрія Ростовського (Туптала) // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2002. – № 9. – С. 38–40.

⁶² *Махновець Л.Є.* Українські письменники. Біо-бібліографічний словник в п'яти томах. – Т. I. Давня українська література (XI–XVIII ст.). – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – 980 с.

⁶³ *Ченіга І.П.* Творчість Іоаннікія Галятівського, українського письменника другої половини XVII ст. – Дисертація на одержання вченого ступеня кандидата філологічних наук. – К., 1965.

⁶⁴ *Выгодованец Н.И.* Лазарь Баранович – украинский писатель второй половины XVII в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Львов, 1971.

⁶⁵ Там само. – С. 12

⁶⁶ Там само. – С. 22

⁶⁷ *Крекотень В.І.* Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 406 с.

⁶⁸ Там само. – С. 15.

⁶⁹ Там само. – С. 20.

⁷⁰ Там само. – С. 17.

⁷¹ Там само. – С. 35.

⁷² *Шевчук В.* Співці київського парнасу (Києво-Чернігівський осередок поезії XVII–XVIII ст.) // Наука і культура. Україна 1980. – К., 1981. – С. 323–330.

⁷³ Там само. – С. 328.

⁷⁴ *Жолтовський П.М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVII–XVIII ст. – К.: Видавництво АН УРСР, 1958. – 148 с.; *Жолтовський П.М.* Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 180 с.

⁷⁵ *Жолтовський П.М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва... – С. 120–121.

⁷⁶ *Жолтовський П.М.* Художнє життя на Україні в XVI – XVIII ст... – С. 14.

⁷⁷ Там само. – С. 18.

⁷⁸ Українська літературна енциклопедія. – Т. I. А–Г. – К.: Головна редакція УРЕ, 1988. – 536 с.; Т. II. Д–К. – К.: Головна редакція УРЕ, 1990. – 576 с., іл.

⁷⁹ Там само. – Т. II. – С. 455.

⁸⁰ *Шамрай М.* Невідомі записи Лазаря Барановича в НБУВ // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 3. – С. 29–33.

⁸¹ *Шевчук В.* Невідомі вірші Лазаря Барановича // Неопалима купина. – 2006. – № 4–5 – С. 115–152.

⁸² Там само. – С. 117.

⁸³ Там само. – С. 119.

⁸⁴ *Шевченко В.І.* Філософська зоря Лазаря Барановича. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 231 с.

⁸⁵ Там само. – С. 220.

⁸⁶ *Чорна Л.С.* Проблема оновлення українського суспільства у філософії Лазаря Барановича. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

⁸⁷ *Петрук Н.К.* Українська духовна культура XVI–XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття. Хмельницький, 2007. – 288 с.

⁸⁸ *Бережна Л.* “Третє місце удержаніє истязательное”. Ідея митарств у творах Йоанікія Галятовського та українських православних синодихах // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик – К.: Критика, 2005. – С. 267–280.

⁸⁹ Там само. – С. 270.

⁹⁰ Там само. – С. 274.

⁹¹ *Романова О.* Проблема моралі в творчості Йоанікія Галятовського або „грїх” та „чесноти” очима проповідника XVII ст. // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 53–62.

⁹² Там само. – С. 60.

⁹³ *Йосипенко С.* Димитрій Туптало та етико-гуманістичний напрямок раннього Просвітництва в Україні // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик – К.: Критика, 2005. – С. 118–127.

⁹⁴ *Федотова М.* Димитрій Туптало – игумен Батуринського Николо-Крупицького монастиря. // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. – С. 200–211.

⁹⁵ *Федотова М.* Письма и послания Дмитрия Ростовского и эпистолярный жанр конца XVII – начала XVIII в. // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик* – К.: Критика, 2005. – С. 510–520.

⁹⁶ Там само. – С. 513.

⁹⁷ Там само. – С. 514.

⁹⁸ *Соболь В.* Щоденники Дмитра Туптала та Йосафа Горленка у контексті європейської традиції // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик*. – К.: Критика, 2005. – С. 521–531.

⁹⁹ *Лазаренко О.М.* Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII ст. (на матеріалі творів Лазаря Барановича). – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київ, 2005.

Татьяна Ананьева

**Археологічні розкопки в Києві на початку ХІХ ст.:
економічний аспект
(за епістолярними та мемуарними джерелами)**

У статті розглянуто деякі чинники економічної складової археологічних розкопок у Києві в першій третині ХІХ ст. Писемні джерела, серед яких переважають джерела особового походження, дозволяють простежити економічні інтереси одного з перших археологів К. Лохвицького і економічне підґрунтя його діяльності, її взаємозумовленість з соціальним сценарієм, втілюваним у життя чиновником-археологом. Відзначено важливість епістолярних джерел та щоденника для вивчення латентних факторів масштабних археологічних розкопок на початку інституціонального формування археології.

Ключові слова: джерела особового походження, київські старожитності, Кіндрат Лохвицький, економіка дару.

Відкриття київських археологічних пам'яток у 1820–1830-х роках стало визначною історичною подією. Десятинна церква, Золоті ворота, “Трининська” церква як наочне підтвердження літописних відомостей про великокнязівську епоху Києва пробуджували науковий і суспільний інтерес до розкопок середньовічних старожитностей. Зростання уваги до власного минулого призвело, за словами М. Сумцова, до “появления там и здесь страстного и вместе свободного любителя археологии и этнографии”¹. Захоплення минулим, старожитнім увійшло до культурних практик епохи².

Незважаючи на величезне наукове та соціо-культурне значення тих археологічних подій, вони залишаються недостатньо вивчені з точки зору самого процесу народження ідей, ініціатив, першопочатків наукового “продукування” знань про давньоруські пам'ятки,

локальних особливостей накопичення та трансляції цих знань. Зокрема, поза увагою дослідників залишилось питання щодо економічного забезпечення розкопок і тісно з ним пов'язаними роллю центральної та місцевої влади в організації розкопок, особистісним виміром археологічної діяльності тощо.

Проблема матеріальних ресурсів при проведенні таких масштабних і довготривалих розкопок безсумнівно мала вплив на загальний перебіг подій. Існує й інший бік економічних питань, обумовлений первинним змістом *економічного* як значущого для майнового стану та добробуту людини: як співвідносилися ентузіазм і економічна зацікавленість піонерів київської археології?

Розгляд “економічного блока” питань у такому контексті потребує обов'язкової наявності у складі джерельної бази джерел особового походження. Це пов'язано зі специфікою раннього етапу історії вітчизняної археології. В першій третині XIX ст. пошуки старожитностей лише наближалися до початкової стадії інституалізації, була відсутня організаційна структура, не визначені принципи взаємовідносин із владою і суспільством. Спроби створити соціальний інститут – ввести регламентацію неорганізованої діяльності, здійснити її юридичну легалізацію, формалізувати спілкування і встановити ієрархію – були ледве помітні. Проведення розкопок було справою приватної ініціативи – в Києві це неписане правило не знало винятків.

Відсутність спеціальної інституції з відповідними діловими процедурами в джерелознавчому сенсі означала й відсутність єдиного фондоутворювача з корпусом належних документів. Звичайно, любитель старожитностей, замисливши провести розкопки в місті, мав отримати дозвіл місцевої влади, але це було пов'язано з безпекою земляних робіт, подальшим благоустроєм міста, з правами власності на землю. Загальних словесних запевнень про дотримання перелічених умов було цілком достатньо, а реальні клопоти та витрати різноманітних ресурсів ставали приватною справою археолога-аматора.

Приватна особа, не пов'язана службовими обов'язками з розкопками, брала на себе провадження заходів, що потребували особистих витрат без гарантії їх компенсації, оскільки археологічні дослідження

ще не посіли відповідного місця серед культурних практик соціуму і не гарантували визначних подій-знахідок. До 1833 р. владні структури майже не були причетні до фінансування київських розкопок.

Отже, у неінституціалізованій діяльності з відкриття древностей, яку вважали належною до сфери “високого”, економічні відносини не мали усталених правил фіксації офіційними документами, певна частина документів “розійшлася” по фондах владних установ. Прикметно, що, коли 1835 року новоутворений Тимчасовий комітет для пошуків старожитностей у Києві через попечителя Київського учбового округу звернувся до канцелярії генерал-губернатора з проханням надати в розпорядження Комітету документи про попередні розкопки, то необхідна справа – “Дело о изыскании древностей в г.”Киеве”³ – була передана, як зазначив секретар Комітету С. Орнатський, “без описи”, а в ній були документи з 1 квітня 1832 р., тобто розкопки Десятинної церкви 1823–1826 рр. повністю залишилися поза справою з підшитими офіційними документами.

Навіть стосовно археологічних подій 1832–1833 рр. в канцелярській справі міститься лише верхівка документального айсбергу, утвореного цими подіями. Найбільш змістовна, інформативна – “підводна” частина айсбергу, представлена документами особового походження протагоніста тих археологічних подій Кіндрата Лохвицького (1774–1849). Його чимале за обсягом листування і щоденник за 1832 – початок 1834 р.⁴ дозволяють наблизитися до розуміння економічної складової організації розкопок та її значення як мотивуючого фактору.

Більшість збережених листів Лохвицького адресовано представникам київської влади. Ці листи проходили через канцелярії установ, відповіді на них оформлялися здебільшого на бланках. Лохвицький дотримувався того порядку ведення кореспонденції, який мав засвоїти ще на початку своєї служби – будучи канцеляристом і студіюючи письмовники, що наставляли суворим правилам “чинонаблюдения в письме”. Він і в своїх листах прагнув відтворювати епістолярний формуляр, який був прийнятий в офіційному листуванні. Не тільки дотримання епістолярного етикету, офіційно усталені форми звернень та кінцівок, але і ряд елементів змісту листів підтверджують, що Лохвицький надавав своїм листам форму офіційних.

Але незважаючи на те, що ці листи були “написані в мундирі” (як говорили про мемуари та листи І.І. Дмитрієва сучасник П.А. Вяземський та дослідник В.Е. Вацуро), незважаючи на наявність цих стійких ознак офіційних документів, ми вважаємо, що більшу частину листів Лохвицького слід розглядати як такі, що належали до змішаного особово-ділового типу, який мав ознаки і офіційних джерел і джерел особового походження⁵.

З одного боку, Лохвицький прагнув дотримуватися офіційної системи, щоб надати своєму листуванню правову значимість, а себе долучити до чинних службовців і продовжувати кар’єру. У цьому сенсі він бачив себе підлеглим “начальственным особам”: генерал-губернатора, міністрів, генерал-фельдмаршала та ін. З іншого боку, він шукав можливості такого неформального спілкування з представниками адміністративно-владної еліти, яке маркувало б і його приналежність до цих кіл. Але й тут все було неоднозначно. Адже як особистість (у тому числі – мовна особистість) і як соціальний суб’єкт Лохвицький формувався в кінці XVIII століття, коли закріплення міжособистісних відносин відбувалося в строгій системі станової ієрархії. Крім того, потрібно враховувати приналежність Лохвицького до масонських кіл, у яких епістолярна комунікація з “братями” мала свої особливості, пов’язані з одночасними суворю ієрархізацією та декларацією рівності.

Ці складні нашарування різних моделей мовної поведінки, обумовлених набором соціальних ролей, які “виконувалися” однією людиною, навіть більш наочно виявилися в щоденнику Лохвицького. У перші роки XIX ст. молодий чиновник, який починав сходження по кар’єрних сходах, вів декілька щоденникових текстів одночасно, немовби намагаючись “розподілити” самого себе по різних текстах між різними сферами свого життя – службою, повсякденним побутом, містичними бдіннями (Лохвицький був пристрасно захоплений містицизмом)⁶.

На початку 1830-х років відбулося звуження і витіснення особистої сфери життя з щоденникового простору. Щоденник протягом приблизно півтора року перетворився на реєстр листів – журнал вихідної кореспонденції, з невеликими вкрапленнями записів особистого характеру.

Проте, залишаючись в рамках нормативних, приписаних етикетом правил спілкування, Лохвицький часом виходив з-під нівелюючого впливу епістолярного формуляру. Його листи мають індивідуальні риси, вони розпізнавані, відрізняються своєрідним стилем, часто дуже емоційні, містять оціночні характеристики. І, нарешті, головне – саме особистість автора листів має визначальне значення при їх джерелознавчому аналізі та соціо-культурній інтерпретації. Не стільки “об’єктивний” хід подій і обставин або нормативних приписів, скільки біографічні нюанси, психологічні та світоглядні особливості його характеру, його особисті інтенції – визначали зміст листів, конструювання епістолярної комунікації, стратегію і тактики мовної поведінки.

Ці особливості епістолярію та щоденника Лохвицького актуалізувалися саме в той період, коли захопленням статського радника К. Лохвицького стала археологія. Після свого переїзду (у досить поважному віці) до Києва він у 1824 р. потрапив на розкопки Десятинної церкви, ініційовані київським митрополитом Євгенієм (Болховітіновим)⁷. Кілька років потому Лохвицький опинився в центрі археологічних подій, розгорнувши небачену активність і час від часу жахаючи місцеву владу своїми ініціативами, про які стрімко сповіщав столичні кола. При цьому на схилі непростого кар’єрного шляху (від найнижчого 14-го класу по Табелі про ранги до 5-го, молодшого генеральського класу – статського радника) Лохвицький чомусь почав витрачати чималі власні кошти на заняття, яке спочатку було новим не лише для нього, а й для переважної частини соціуму.

Деякі статті витрат Лохвицький фіксував у своєму щоденнику за 1832–1833 рр., саме коли тривали розкопки Золотих воріт та “Трининської” церкви. Із записів видно, що витрати на “работы и прочее по раскрытию древностей” Лохвицький оцінював приблизно в 25 руб. на тиждень, іноді сума сягала 50 руб. Щоправда, невеликий фрагмент чернетки (!) щоденника, що віцілів серед паперів, показує, що йдеться не про реальні витрати, а саме про те, як їх оцінював археолог. Фіксація у щоденнику дещо збільшених сум мала сенс лише в одному випадку – якщо Лохвицький сподівався на відшкодування, причому не лише дійсно витраченого фінансового, але й морального та навіть інтелектуального ресурсу, одним словом йшлося

про платню. Проте, як ми пам'ятаємо, археологічні розшуки ще не потрапили до чиновницького “репертуару”, навпаки, захоплення старожитностями вважалося прерогативою еліти, разом з меценатством, колекціонуванням та іншими сферами “високого”, де меркантильні питання були недоречними, або принаймні замовчувались.

Намагаючись слідувати цим неписаним правилам, Лохвицький разом з тим займався пошуками старожитностей, ідентифікуючи себе саме як чиновника 5-го класу (свій чин він наполегливо акцентував у кожному документі). Для легітимації археологічної діяльності він використовував моделі чиновницького дискурсу (протекція, покровительство “начальственной особы”, дотримання ієрархії, нагородження новим чином тощо). Чиновник у відставці Лохвицький ввірив свою діяльність покровительству генерал-фельдмаршала Ф.В. Остен-Сакена, котрий користався особистою прихильністю імператора. Власне початок найінтенсивнішого етапу розкопок (1832–1833 рр.) був схвалений Сакеном і саме він “приказал приготовить подписку” для збирання на них грошей. Збережена “Копия подписки на раскрытие древностей в Киеве”⁸ починається з анонсу Хрестовоздвиженського місця розкопу, далі формулює завірительну формулу (“Одобряя предприятие труда сего добровольно любители Древностей подписуемся <...>”), нарешті називає прізвища та суми пожертв: Остен-Сакен надав 100 руб., предводитель дворянства – 25 руб., генерал-губернатор – 100 руб., губернський предводитель дворянства – 50 руб.; усього п'ятнадцять осіб, сума склала 725 руб. Це лише один збір і лише в Києві. “Подписку” було розіслано по десятках адрес і за межі міста, у щоденнику Лохвицького згадано “списки подписки” для іменитих і заможних людей, серед яких графиня А. Орлова-Чесменская, велика княгиня Єлена Павлівна, сенатори, міністри, меценати.

Наприкінці 1832 р. відбулася подія, яка підштовхнула до спроби перекласти фінансовий тягар розкопочної діяльності на місцеву владу. У вересні в Києві перебував Ніколай I, 9 числа він відвідав розкоп у Золотих воріт. Через деякий час рознеслася звістка, що імператор визнав Ворота пам'яткою, достойною збереження. Це у подальшому надихнуло Лохвицького на твердження, що “на свое жалованье я раскрываю Государственные Древности для пользы

отечественной Истории”⁹. З очевидного парадоксу мав бути такий самий очевидний висновок: “державні” древності мають бути розкриті державним, а не приватним коштом.

Звертаючись на початку червня 1833 р. до генерал-губернатора за фінансуванням для продовження робіт на Золотоворітському розкопі Лохвицький склав кошторис на нечувану суму – 5000 руб. При цьому він виявив своє розуміння державного підходу як до казенних грошей, так і до археологічної “служби”:

“Итого по примерной сей смете стоить будет совершенное открытие Золотых ворот 5000 руб.

Но чтобы казне сию сумму возвратить, то прошу позволить мне по справочной цене продать найденный и открытый мною мусор при раскрытии церкви Св. Ирины на свой кошт который мусор необходим для дорог в Киеве Высочайше опробованных.

Другая польза сама по себе по сей операции открывается та, что земля и мусор за Золотые ворота относимая послужит насыпью в ров для дороги предполагаемой по плану Высочайше подтвержденному и ведущий из загорода чрез Золотые ворота в Киев.

В заключение сего осмеливаюсь доложить, что умереннее и выгоднее сметы ни я и ни кто не может сделать”¹⁰.

Але виявилось, що ціна, пропонована іншим підрядником навіть за більший обсяг робіт, склала 971 руб. 20 коп.¹¹. Очевидно, і тут Лохвицький врахував відшкодування своїх інтелектуальних зусиль.

Щоб вказати на ще один спосіб матеріального заохочення археолога (який поки що залишається на рівні гіпотези), звернемося до цікавого свідчення О. Ставровського, котрий за часів праці ад’юнктом Університету Св. Володимира в 1838 р. проводив розкопки в садибі Корольова (вул. Володимирська, 9-11). Власник садиби вимагав велику компенсацію за можливість розкопок на тій підставі, що “отставной чиновник 5-го класса Лохвицкий убеждал его, что одни три гривны [монетні гривні – злитки срібла. – Т.А.] стóят ценою более тысячи рублей ассигнациями и перстни еще более тысячи рублей”¹². Ймовірно, ведучи розкопки на Старокиївській горі, Лохвицький не з чуток знав про грошову вартість цінних древніх речей.

Щоправда в своїх звітах про розкопки Лохвицький такі коштовні знахідки не згадував. Немає його імені й серед дарувальників ста-

ходительство обязать меня исходатайствованием у Государя императора назначения ему по две тысячи рублей в год столовых денег”¹⁶.

Відповідь була негативною, оскільки “сверх получаемого сим чиновником жалованья и квартирных денег”, у листопаді 1833 р. вже була призначена “особая сумма на открытие древностей города Киева”¹⁷. Отже, для свого часу Лохвицький мав добре державне забезпечення і, як ми вже знаємо, додаткові джерела надходжень. Принаймні цей запис в щоденнику навесні 1832 р. свідчить про стан його фінансових справ: “<...> взаймы дал я г-ну киевскому дворянскому предводителю Николаю Ивановичу капитану Бутовичу 2 тысячи руб.”¹⁸. Тобто археолог мав можливість позичити суму, що дорівнювала річному окладу деяких губернаторів¹⁹.

Але з часом матеріальні проблеми насправді загострилися. Про “ограниченное состояние г. Лохвицкого”, яке “не позволяет ему предаться вполне призыву пламенного усердия к открытию, тем более к сбережению священных остатков древностей Киева” писав у надрукованому 1837 р. нарисі “О Києве” Платон Пишчевич, гвардійський поручик, котрий відвідав місто, оглядав пам’ятки давнини, а Лохвицький супроводжував його до руїн Іллінської церкви²⁰. Ще більшої довіри викликає свідчення київського професора П. Авсеньова, котрий у 1843 р. вів переговори за дорученням московського історика М. Погодіна, котрий мав намір придбати зібрання старожитностей Лохвицького. Готовність останнього віддати все за півціни пояснювалася його фінансовим крахом. Авсеньов відвідав Лохвицького, оглянув колекцію рукописів і стародруків, серед яких були в гарному стані екземпляри, датовані 1534–1740 рр., та водночас підтвердив: “То, что говорил он [Лохвицкий. – Т.А.] о бедности своей, весьма справедливо”²¹.

Щоб зрозуміти причину такого погіршення економічного стану вельми заможного статського радника, маємо повернутися до розкопок 1830-х рр. і відкрити завісу над дещо несподіваною статтею його *витрат*. Виявляється, під час розкопок Лохвицький підносив *дари* іменитим особам, церквам, інституціям.

Ці дари були досить своєрідними. Коментуючи твердження про пожертви Лохвицького до музею Київського університету, редактор “Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца” зауважив: “вклад Лохвицкого в музей состоит: 1) из кирпичей, обломков и т.п.

2) из древностей поддельных: копие Ярослава, пшеница св. Андрея, новодельные вериги, голосники и т.п. – В числе 100 предметов едва 5-6 имеют археологическое значение”²². Дійсно, археолог дарував речі, які називав (і очевидно щиро вважав) “священними древностями”, знайденими під час розкопок. Чимало згадок про такі дарування є в його щоденнику – і тут також здебільшого йшлося саме про уламки каміння та заліза, гнилі зерна пшениці тощо.

З прагматичної точки зору ці речі не мали цінності, без додаткових атрибутів їх неможливо було б упізнати як *старожитності*. І Лохвицький, витрачаючи чималі гроші, замовляв для своїх дарувань коштовне обрамлення – срібні глечики і таблички з вигравійованими написами, кіоти, які покликані були обґрунтувати нематеріальну, духовну, неминущу цінність дарів, які подано у такій “упаковці”.

Згадаємо, що, хоча духовні та культурні цінності – це не речі, а стосунки (зі значною конвенційною складовою), частина з них опредмечується, і люди часто маніпулюють духовними цінностями як *речами*, тобто купують, продають, накопичують, дарують.

Лохвицький надавав символічного значення уламкам і гнилим пшеничним зернам, а отже, переводив їх до категорії цінних, унікальних знахідок – “священних древностей”. Разом зі статусом духовних цінностей вони набували символічної вартості, і “виручка”, на яку очікував археолог, була теж символічною (що не заперечувало отримання в подальшому і матеріальних благ).

Дари – “священные древности” – не могли залишитися без відповіді: на початку ХІХ ст. неповага до дару була рівнозначною невдячності, що вважалась ознакою поганого виховання, а відтак – низького походження; для тих представників вищих кіл суспільства, яким Лохвицький призначав дари, це було неприпустимим. Відповіддю на дари археолога неодмінно мали стати віддарування: або цінні речі (як персні з діамантами від вел. кн. Єлени Павлівни і від цесаревича Олександра, нагородна шабля від П. Вітгенштейна), або частіше – словесні виявлення вдячності (від князя М. Рєпніна, Д. Бібікова, міністрів та ін.). Для Лохвицького саме прийняття його дарів було не менш важливим, ніж віддарування. Дар був інвестицією у формування взаємин, а прийняття дару означало санкцію на діяльність, конвертувалося в визнання, легітимацію археологічних занять.

Участю в обміні дарами з тими, з ким Лохвицький прагнув асоціювати себе, він маркував свою приналежність до цієї соціальної групи; він відтворював себе не просто як чиновника, а як причетного до вищих соціальних страт. Кожне схвальне слово поважної особи Лохвицький переказував у листах до інших кореспондентів із зазначенням привілейованого автора. Під час дарування-віддарування відбувався обмін ресурсами: економіка дару продукувала економіку престижу. І це був важливий крок до економіки добробуту.

Але невже ті, хто брав *такі* дари, керувалися виключно засадами доброго виховання? Звичайно, ні. То була епоха, коли формування культурної ідентичності освіченого суспільства все тісніше пов'язувалося зі становленням історичної свідомості. Інтерес до старожитностей ставав статусним символом. Дивні підношення Лохвицького представляли одну із універсальних функцій дарів – трансляцію етичних цінностей²³. Як ми бачили в характеристиці, яку дав Лохвицькому генерал-губернатор, чиновнику 5-го класу вдалося сформувати репутацію знавця старожитностей. Одним із засобів конструювання такої репутації як форми соціального капіталу слугували дари²⁴. Звичайно, не тільки вони – і тут ми маємо віддати належне джерелам особового походження, численним листам, запискам, зрештою й щоденнику київського археолога, в яких він наполегливо вибудовував власну ідентичність і статусне спілкування.

Так тривало приблизно до кінця 1830-х рр. – допоки культурного багажу Лохвицького вистачало для успішної участі у грі за високий статус. Однак, відкриття університету в Києві, створення Тимчасового комітету для розшуку старожитностей, поява корпорації вчених – сформували експертне середовище, здатне розрізняти історичні та символічні культурні цінності. З іншого боку, нові культурні блага – предмети старовини увійшли до споживчого стандарту еліти суспільства.

Ще у 1829 р. Петро Іванович Кеппен, відомий дослідник старожитностей, записав у щоденнику, які зміни він помітив протягом дев'ятнадцяти років мандрів країною: “<...> Везде в более крупных городах можно уже встретить людей, занимающихся собиранием и сохранением местных предметов, цена их иногда слишком высока. Вследствие этого приобретение древностей становится более затруднительным”²⁵.

Почалося становлення ринку нової символічної продукції. Про це сигналізував бурхливий розвиток такої специфічної форми споживання, як колекціонування. Але “древностям” Лохвицького тут не було місця. Не випадково професор П. Авсенюв, розповідаючи М. Погодіню про оглянуту колекцію, навіть не згадав про “кабинет археологический”, який Лохвицький теж пропонував придбати московському професору²⁶.

Зміни, що поступово з 1830-х рр. відбувалися в сприйнятті старожитностей, в їх інтерпретації, в практиках їх наукового та позанукового побутування, нанесли непоправної шкоди економіці престижу та добробуту археолога-чиновника. Але самі зміни, як це не парадоксально, були певною мірою спровоковані невтомною боротьбою Лохвицького за економічні “наслідки” його археологічних досягнень. Не лише реальні результати його діяльності, але й надмірні економічні амбіції Лохвицького були серед факторів, які змусили владу впорядкувати питання економічного забезпечення пошуків історичних пам’яток.

Tatyana Ananyeva

Archaeological excavations in Kiev at the beginning of the XIX century: the economic aspect (after epistolary and memoir sources)

The article discusses some factors of the economic component of archaeological excavations in Kiev on the beginning of the XIX century. Written sources, mostly primary sources, allow us to trace the economic interests of one of the first archaeologists K. Lokhvitsky and economic bases of his activity, its interdependence with the social scenario and the embodied human self of the official-archaeologist. The importance of the diary and epistolary sources for the study of latent factors of large-scale archaeological excavations in the early stages of the institutional archeology formation is marked.

Key words: epistolary and memoir sources, Kiev antiquities, Kondrat Lokhvitsky, economy of gifts.

¹ Суцзов Н. “Губернские ведомости” как пособие при изучении русской истории и этнографии // Киевская Старина. – 1885. – №2. – С. 394.

² Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.І. Москва: Изданием Московского археологического общества, 1868.; *Лебедев Г.С.* История отечественной археологии. 1700–1917 гг. – Санкт-Петербург: Изд. С.-Петербургского университета, 1992. – 464 с.; *Формозов А.А.* Пушкин и древности. Наблюдения археолога. –

Москва: Наука, 1979. – 138 с.; История археологии: границы и принципы субдисциплины. Материалы круглого стола 26 сентября 2012 года / Под ред. Д.Л. Тесленко. – Київ, 2013. – 80 с.; *Смирнов А.С.* Археологические организации и властные структуры Российской империи (в контексте внутренней и внешней политики второй половины XIX – начала XX века). Диссертация доктора исторических наук, Москва, 2013 // archaeolog.ru/media/avtoreferaty/Smirnov.doc

³ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису (НБУВ ІР), ф. II, спр. 22950, арк. 105–105 зв.

⁴ Див. про джерела: *Оглоблин Н.* Из бумаг К.А. Лохвицкого // Киевская Старина. – 1889. – № 7. – С. 239–245; *Ананьева Т.* “Экспедиции” Кондрата Лохвицкого (из киевской переписки археолога 1830-х годов) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 3. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 248–280; *Ананьева Т.* Производство знаний о киевских древностях в начале XIX в.: протагонисты и статисты (по эпистолярным и мемуарным источникам) // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. – Т. 19. – Кн. 1. Київ, 2009. – С. 603–630.

⁵ Див. про епістолярні навички кінця XVIII – початку XIX ст.: *Атанасова-Соколова Д.* “Говоря с тобою чрез письмо...” Письма М.Н. Муравьева // Новый филологический вестник. – 2006. – № 1. (http://ifi.rsuh.ru/vestnik_2006_1_3.html); *Кобак И.В.* Семейная переписка Гаевских 1820-х – 1880-х гг. как исторический источник. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург, 2014. (http://spbu.ru/disser2/336/aftoreferat/Avtoreferat_Kobak.pdf).

⁶ *Терновский Ф.* Материалы для истории мистицизма в России (Записки К.А. Лохвицкого) // Труды Киевской Духовной Академии. – 1863. – Т. 3. – С. 161–203.

⁷ *Ананьева Т.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – Київ, 1996. – С. 15–23.

⁸ НБУВ ІР, ф. II, спр. 22951, арк. 3–3 зв.

⁹ НБУВ ІР, ф. II, спр. 22951, арк. 50 зв.

¹⁰ НБУВ ІР, ф. II, спр. 22950, арк. 24.

¹¹ НБУВ ІР, ф. II, спр. 22952, арк. 2.

¹² НБУВ ІР, ф. II, спр. 22944, арк. 12.

¹³ Переписка митрополита Киевского Евгения с государственным канцлером графом Николаем Петровичем Румянцевым. – Вып. 1–3. – Воронеж, 1868–1872. – С. 125.

¹⁴ Российский государственный исторический архив, ф. 958 (П.Д. Киселева), оп. 1, д. 323, л. 1.

¹⁵ *Оглоблин Н.* К истории открытия Золотых ворот (1832–1838 гг.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (ЧИОНЛ). – 1891. – Т. V. – С. 171.

¹⁶ НБУВ ІР, ф. II, спр. 22950, арк. 93.

¹⁷ НБУВ ІР, ф. П, спр. 22950, арк. 105–105 зв.

¹⁸ НБУВ ІР, ф. П, спр. 22949, арк. 8.

¹⁹ *Писарькова Л.Ф.* Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века // http://vivovoco.astronet.ru/vv/papers/men/pisar_1.htm#108

²⁰ *Пишчевич П.* О Киеве // *Современник*. – Санкт-Петербург, 1837. – Т. VI. – С. 344.

²¹ *Барсуков Н.* Жизнь и труды М.П. Погодина. – Кн. VII. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 253-254.

²² *Оглоблин Н.* К истории открытия Золотых ворот (1832–1838 гг.)... – С. 166–167.

²³ *Барсукова С.Ю.* Нерыночные обмены между российскими домохозяйствами. – Москва, 2004. – С. 8.

²⁴ Див.: *Бурдые П.* Рынок символической продукции // *Вопросы социологии*. – 1993. – № 1–2; *Гофман И.* Представление себя другим в повседневной жизни. – Москва, 2000; *Долгин А.* Экономика символического обмена. – Москва: Инфра-М, 2006. – 632 с.; *Дрисколл Д.* Человек без интереса: Экономика дарения в романе Ф.М. Достоевского “Идиот” // *Новое литературное обозрение*. – 2002. – № 58; *Инглиш Д.* Экономика престижа // *Иностранная литература*. – 2009. – № 7.

²⁵ *Кёппен Ф.П.*, Биография П.И. Кёшпена // *Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*. – 1911. – Т. 89. – № 5. – С. 149; див. також: *Формозов А.А.* Пушкин и древности. Наблюдения археолога...

²⁶ *Барсуков Н.* Жизнь и труды М.П. Погодина... – С. 253–254.

Валерій Старков
Українські дитячі ігри
у праці Єгора Покровського 1886 року,
або чому помилився Олександр Андрієвський?

У статті розглянуто склад українських ігор у поселеннях Північного Кавказу наприкінці ХІХ ст. на основі праці Єгора Покровського 1886 р. “Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей”.

Ключові слова: українські дитячі ігри, Північний Кавказ, Єгор Покровський, Олександр Андрієвський .

1886-го року з’явилась публікація Єгора Покровського “Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей” в “Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа”¹, яка стала основою його ж книжки “Детские игры, преимущественно русские”, яка вийшла друком двома виданнями: 1887 року², та виправлена і доповнена – 1895 року³, які, до речі, практично ідентичні і посилання ми робимо на видання 1895 року, яке є в нашому розпорядженні.

Єгор Арсентійович Покровський (1838–1895) – відомий московський лікар-педіатр та педагог, доктор медицини. Більша частина діяльності Є.А. Покровського була пов’язана з дітьми і його можна називати одним з фундаторів етнографії дитинства. Особливе ставлення він виявляв до дитячих ігор і присвятив їм кілька фундаментальних досліджень, серед яких згадуються і описані українські ігри.

Слід сказати, що перша робота була написана на основі описів, наданих вчителями місцевих станичних училищ, і як ми побачимо, там були описані і українські ігри, що цілком пояснюється наявністю на цих землях, ще з ХVІІІ ст., представників українського етносу.

“Детские игры...”, надруковані через рік, явили собою комплексне дослідження дитячої ігрової культури на терені Російської імперії. Як структура матеріалу, так і класифікація ігор у виданні 1887 (1895) рр. були значно змінені, не кажучи про залучення ігрового матеріалу з різних місцевостей Російської імперії. Значний за обсягом вступ⁴ висвітлює історичні, етнографічні, фізіологічні, педагогічні аспекти цього явища взагалі. Стосовно джерельної бази своєї праці, то Єгор Покровський використав близько 2000 відгуків на своє прохання відповісти на спеціальну програму для вивчення дитячих ігор з усіх кутків імперії⁵. Зрозуміло, що велика частина українських етнічних земель, що розташовувалась в Російській імперії, опинилась у полі зору дослідника.

Але повернемося до видання 1886 року. Визначний український бібліограф Олександр Андрієвський у своїй фундаментальній праці “Бібліографія літератури з українського фольклору” нарахував в першій збірці 11 українських ігор та розваг⁶: “Каша”, “Большие жмурки”, “Кици-баби”, “Гуси”, “Ворон”, “Мак”, “Ящерица”, “Метелица”, “Безвин”, “Король”, “Краски”⁷. Але, на нашу думку, їх значно більше. Якщо гру “Каша” чи “Большие жмурки” він називає українськими, оскільки в їхніх описах присутні українські вербальні елементи, то таким же чином можна назвати українськими і деякі інші. Ол. Андрієвський чомусь “не помітив”, за цією ознакою, деякі інші українські ігри у цьому виданні. Наприклад, “Дрібушечки”, Шум”, “Перепелушка”, “Утка”⁸ та інші. Зауважимо, що Ол. Андрієвський у своїй праці назвав видання Є. Покровського 1887 року “окремою збіркою” видання 1886 року, хоча насправді – це, як ми вже зазначили, зовсім різні видання. Видання ж Є. Покровського 1895 року Ол. Андрієвський зовсім не згадав, але воно, і відповідно ж видання 1887 року, вміщує описи багатьох українських ігор не тільки зі станиць Північного Кавказу (з видання 1886 року), а й з теренів Великої України, які ми розглянемо згодом, в іншій праці⁹.

Взагалі, класифікація ігор у Є.А. Покровського своєрідна. В даній роботі 1886 року у нього три великі групи ігор: “Игры с игрушками” (тобто, з будь якими предметами), “Игры без игрушек” та “Символические игры” а також “Особые домашние игры” и “Забавы”. У першу групу входять “Игры в мяч”, серед яких і гра “Каша” (станіці Ново-

титарівська і Староджерелівська) або “Діти, каші!” (Станиці Новомінська та Кущевська):

*“Играющие становятся в кружок и один из них, бросая мяч об землю, говорит: “дѣти, кашѣ!” Мяч подскакивает, и играющие стараются его поймать...”*¹⁰.

Явні слова українською мовою є в описі наступної гри в м'яч, не “поміченої” Андрієвським. Гра “Городок” (Станиця Староджерелівська та станиці Таманського півострова):

*“... Если мяч попадает в цель, то получивший удар в городке остается на месте и называется “отбивсь”, а если он сделает промах, то выходит вон из городка и называется “издох”...”*¹¹.

Теж саме ми можемо сказати і про низку інших, явно українських, ігор.

У гри “Большие жмурки” у вербальній частині – українські примовляння:

*“... от дуба до дуба збий, Боже, зирочку, на море квіточку...”, “Катилася торба з великого горба, а в тии торби книш-палеиця... Кому доведеться, тому и жмуриться”*¹².

Якщо розглядати етнодемографічну ситуацію в окремих регіонах Північного Кавказу наприкінці XIX ст., то за даними перепису населення Російської імперії (1897 р.) у Кубанській області українці склали 47,4 % людності, тоді як росіяни – 42,6 %. Станиці, де ми спостерігаємо українські ігри, знаходились переважно у північно-східних Таманському, Єйському, Катеринодарському та Кавказькому відділах області. Співвідношення українського та російського населення у цих відділах складало, невдовзі після написання праці Є. Покровського, у відсотках 75,2 та 17,1, 73,95 та 23,60, 51 % та 34,2 %, 45,8 та 51,1 – відповідно. Станиці, в яких, на нашу думку, побутовали українські ігри, і які найбільш згадуються у праці Є. Покровського 1886 року з цього приводу, такі: Новотитарівська (7896 мешканців) (Катеринодарський відділ), Староджерелівська (4000), Старовеличковська (6183) (Таманський відділ), Уманська (11137), Новомінська (6586), Кущевська (5831) (Єйський відділ). Всі ці дані наведені в 65-му томі результатів перепису¹³.

Згадані Ол. Андрієвським ігри – це ігри з Новотитарівської (більша частина описів і згадок), Староджерелівської, Новомінської

та Кущевської станиць, тобто з найбільш згадуваних нами в цій роботі станиць з точки зору побутування українських ігор.

А тепер розглянемо ігри і ігрові реалії, які на нашу думку є українськими, і які чомусь у своєму фундаментальному творі не “помітив” Олександр Андрієвський.

Спочатку звернемо увагу на деякі ігрові реалії.

У станиці Надежинській під час гри “Пан” *“бросают палки, чтобы они **“шкандыбали”** – скакали на концах”*¹⁴. Явний українізм, хоча речитатив гри – російський.

Українізми, які свідчать про наявність української ігрової культури на теренах Північного Кавказу, присутні у вербальних частинах описів різних ігор: *“издох”* – у гри в м’яч “В город” (ст. Новогладська); гра *“На гурт”* (ст. Темижбекская); гра в *“зирочек”* (ст. Новомінська); гра *“Гилка”* (ст. Новотитарівська)¹⁵.

Про гру “Городок” ми сказали вище. У розділі “Игры без игрушек”, де зібрані силові ігри, ігри на кшталт “квача”, “жмурок”, силова акробатична гра “шарлай (ст. Новотитарівська) має наприкінці вербальну частину, яку співають: “Шарлай, марлай *на ріжок // Изъив пиріжок. // С коня, чи на коня?*”¹⁶.

Гра “Шагайдары” (ст. Темижбекська, Терська обл.), яка є точною копією української “довгої лози” у станицях Тамані так і зветься *“долгая лоза”*¹⁷. Видозміна цієї гри у Староджерелівській, Новомінській станицях зветься *“верни-голова”*, коли *“два мальчика становятся плечами друг к другу, крепко держась руками; остальные играющие поочередно бегут и, упираясь головою в плечи стоящих, перекидываются в другую сторону”*¹⁸.

Гра “Трыбаки” (ст. Новомінська) (у станиці Новотитарівській – “крестик”) аналог української гри *“хрещик”* (“роби”, “гроб”), які зафіксовані, наприклад, П. Чубинським та П. Івановим¹⁹.

Окрім “Больших жмурок”, “Кици-бабы” та деяких інших ігор, зазначених Ол. Андрієвським як українські, ми відзначимо ігри у виданні Є. Покровського 1886 р., які, на нашу думку, також є українські.

Гра *“Деркач”* (ст. Новомінська, Староджерелівська, Кущевська) – один з різновидів “жмурок”²⁰. Назва – суто українська і вона описана Петром Івановим в “Играх крестьянских детей в Купянском уезде”

(“Дыркач”) із вказівкою паралелей з О. Терещенка (“Дергач”) та П. Чубинського (“Дер-дер”), який “запозичив” цю гру у М. Маркевича²¹. Борис Грінченко у “Словарі української мови” вказує, що одно із значень слова “деркач” є “род игры с трешеткой”²². Як бачимо, незважаючи на відсутність вербальних українізмів, наведено достатньо свідочств “українськості” гри.

Там де є вербальні українізми, як, наприклад, у грі “**Дрибушечки**” (ст. Новотитарівська), ми не наводимо українські паралелі, хоча вони і існують:

*“Двое из играющих берутся за руки, соединив носки ног; затем вытянув руки, кружатся и приговаривают: «...дрибу, дрибу, дрибушечки, наілися галушечки. Гей, гей, до воды! Наілися лободы»”*²³.

Гра “**Шум**” (ст. Новотитарівська). Коли всі гравці стануть певним чином у ланцюг і таким же чином візьмуться за руки то “*один из играющих ходит по рукам, а остальные поют: «шум, шум ходе по диброві, а шумиха рибу лове... Шо вловила, то и проіла – сукна дочці не купила. Стривай, доню, до суботи, куплю сукно и чоботи»*”²⁴.

Гра “Бешеный теленок” (ст. Новотитарівська та ін.). Гравці беруться за руки і утворюють коло і починають обертатись то в одну, то в іншу сторону. Хто впаде (“бешеный теленок”) – ловить інших²⁵. Подібна гра описана Петром Івановим у Куп’янському повіті на Харківщині – “Бык” (у слободі Петропавлівці – “Скажений бугай”)²⁶.

Вірно відзначивши, що серед “символічних ігор” (за класифікацією самого Покровського) гра “Гуси” у станицях Кущевській та Новотитарівській є українськими, насамперед за вербальною ознакою, Олександр Андрієвський теж саме відзначив і про ігри “Ворон”, “Ящерица”, “Метелица” “Король”, “Краски” (ст. Новотитарівська), “Мак” (ст. Старовеличковська і Кущевська), “Безвин” (ст. Кущевська). Проте, за цією ж ознакою, він “не помітив” ігор, які теж є українськими: “Перепелушка”, “Заюшка” (ст. Кущевська), “Утки” (ст. Новотитарівська), “Бобр” (ст. Уманська)²⁷.

Практично усі гри, описані і згадані у виданні Єгора Покровського 1886 року зі станиці Новотитарівської є українськими, але не всі, як-то, наприклад, російські “Горелки” із російською вербальною частиною²⁸. Можна говорити також про те, що ігри “Перетяжка”

та “Ключ”, “Молчан” (суть гри – розсмішити вибраного і вивести його з гри) та “Кошка и мышка” (загальновідома гра, коли один гравець ловить іншого, а інші гравці йому заважають) з цієї ж станиці²⁹ також є українські, бо мають прями українські аналоги.

Таким чином, розглянувши описи ігор, опублікованих Є.А. Покровським у праці “Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей” у “Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа”, ми можемо констатувати побутування в цих місцевостях принаймні **близько тридцяти українських ігор**. Окрім зазначених у виданні “Бібліографія літератури з українського фольклору” 11 ігор, це такі ігри: “городок”, “шарлай”, “долгая лоза” (верни-голова), “грыбаки”, “дрібущечки”, “шум”, бешеный теленок”, “перепелушка”, “утки”, “заюшка”, “бобр”, “гилка”, “деркач”, а також з великим ступенем імовірності, “перетяжка”, “ключ”, “молчан”, “кошка и мышка”, “пан”, “на гурт”, “зирочек”.

Характерно, що ареал розповсюдження українських ігор практично співпадає з розселенням української людності на північному Кавказі на кінець XIX ст., а саме, переважно, у північно-східних Таманському, Єйському, Катеринодарському та Кавказькому відділах Кубанської області, де тоді, за статистичними джерелами, переважав український етнос. Це є ще одним підтвердженням, що ігрова культура є важливим маркером етнічності і українські ігри були розповсюджені на всій українській етнічній території.

А чому ж помилився Олександр Андрієвський? Дещо він відповів сам у передмові до свого видання: “Віддавши збиранню та впорядкуванню бібліографії українського фольклору чотири роки впертої, важкої та невдячної праці, автор далекий від думки, що він вичерпав усе можливе. Без сумніву ще залишилося чимало незачеплених матеріалів, але це все залежало не від упорядника, а від обставин, що перемагали його добру волю”³⁰. Обробити близько шести тисяч джерел, розкиданих по багатьох виданнях, багато з яких є багатотомними і утримують сотні описів українських етнографічних та фольклорних реалій, виявилось надзвичайно складною працею і зробити це без певних прогалин невеличкому колективу було практично неможливо.

The Ukrainian children's games in Egor Pokrovsky work (1886) or why Olexandr Andrievsky made a mistake?

The list of Ukrainian children's games in North Caucasus settlements at the end of 19-th century on the base of Egor Pokrovsky work (1886).

Key words: Ukrainian children's games, North Caucasus, Egor Pokrovsky, Olexandr Andrievsky.

¹ Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей. Описаны учителями станичных и городских училищ по приглашению окружного начальства и по инициативе *Егора Арсентьевича Покровского* // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – 1886. – Вып. V. – Отд. 2. – С. 119–208.

² *Покровский Е.А.* Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). – Москва: Типография А.А. Карцева, 1887. – VI+368 с.

³ *Покровский Е.А.* Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). – Изд. 2-е. испр. и доп. – М.: Типо-литография В.Ф. Рихтер, 1895. – VI+368 с.

⁴ *Покровский Е.А.* Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной)... – С. 1–51.

⁵ Там само. – С. 50.

⁶ *Андрієвський Ол.* Бібліографія літератури з українського фольклору. – Київ, 1930. – С. 330.

⁷ Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей... – С. 158, 176–178, 187–188, 191, 195–197, 200–203

⁸ Там само. – С. 181–182, 196–197, 198.

⁹ Див.: *Старков Валерій.* Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1887 року // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 19/20 (Український археографічний збірник. – Т. 22/23). – К., 2016. – С. 305–312.

¹⁰ Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей... – С. 158–159.

¹¹ Там само. – С. 159.

¹² Там само. – С. 177.

¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи / Под редакцией *Н.А. Тройницкого.* – Т. 65. Кубанская область. – Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – [4]+12+263 с.

¹⁴ Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей... – С. 142.

¹⁵ Там само. – С. 152.

¹⁶ Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей... – С. 167–168.

¹⁷ Там само. – С. 168.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Покровский Е.А.* Детские игры, преимущественно русские... – С. 55–56; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. – Т. III. Народный дневник: Календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, шедрилки и богатый вечер. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 82, 89.

²⁰ Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей... – С. 178–179.

²¹ *Покровский Е.А.* Детские игры, преимущественно русские... – С. 43; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. – Т. IV. Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны. – Санкт-Петербург, 1877. – С. 40; *Терещенко А.* Быт русского народа. – Ч. IV. Игры, хороводы. – Санкт-Петербург, 1848. – С. 40; Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено *Николаем Маркевичем*. – Киев, 1860. – С. 76.

²² Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу *Борис Грінченко*: в 4-х томах. – Т. 1. А–Ж. – Київ, 1996. – С. 371.

²³ Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей... – С. 181–182.

²⁴ Там само. – С. 182.

²⁵ Там само. – С. 184.

²⁶ *Покровский Е.А.* Детские игры, преимущественно русские... – С. 47.

²⁷ Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей... – С. 196–197, 199–200, 198, 202.

²⁸ Там само. – С. 169.

²⁹ Там само. – С. 181, 183, 202.

³⁰ *Андрієвський Ол.* Бібліографія літератури з українського фольклору... – С. XIII.

Дмитро Семко

**Дослідження діяльності представників
Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку
на сторінках часопису “Киевская старина”**

В статті розглядаються публікації “Киевской старины”, присвячені різним аспектам діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку другої половини XVII – початку XVIII ст. в контексті дослідження української історії та культури означеного періоду вченими XIX – початку XX ст.

Ключові слова: “Киевская старина”, історія, культура, Чернігово-Новгород-Сіверський культурний осередок.

Діяльність представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку другої половини XVII – початку XVIII ст. привертала увагу істориків, літературознавців, істориків церкви, в першу чергу, завдяки своїй універсальності. Чернігівські учені ченці, що працювали під патронатом архієпископа Лазаря Барановича та його наступників, брали участь у розбудові православної церковної ієрархії на Лівобережжі, відновленні монастирів і храмів, господарства єпархії, активно займалися політикою, внутрішньою та зовнішньою, писали літературно-публіцистичні та полемічні, агіографічні та гомілетичні твори, підручники з гомілетики, видавали поетичні збірки, започаткували друкарню та школу, тощо. Відповідно і дослідження діяльності чернігівських учених ченців здійснювалися за різними напрямками, як світськими, так і церковними вченими.

Мета даної розвідки полягає у тому, щоб на прикладі досліджень, присвячених Чернігово-Новгород-Сіверському культурному осередку показати роль “Киевской старины” у висвітленні культурних процесів, що проходили на Україні у XVII ст., а також ґрунтовніше

дослідити науковий доробок вчених ХІХ – початку ХХ ст., істориків і літературознавців, які вивчали діяльність чернігівських учених ченців, публікуючи свої розвідки в тому числі й на сторінках “Киевской старини”.

Лазар Баранович очолив Чернігівську єпархію у 1657 р. Поступово навколо Барановича склався гурток вчених та літераторів, до якого в різний час входили Іоанікій Галятовський, Дмитро Туптало, Іван Величковський, Стефан Яворський, Іван Орновський, Олександр Бучинський-Яскольд, Лаврентій Крщонович, Антоній Стаховський, Феодосій Углицький, Афанасій Заруцький, Іван Максимович. Про деякого з них майже нічого невідомо, інші ж залишили багату епістолярну, літературно-публіцистичну та поетичну спадщину. Крім того, протягом певного часу тут працювали видатні гравери свого часу Інокентій Щирський, Олександр і Леонтій Тарасевичи, Іван Стрельбицький, Никодим Зубрицький, Інокентій Піддубний, Макарій Синицький¹. Тому інтерес до такого значного культурного утворення серед науковців ХІХ – початку ХХ ст., що проявився і в публікаціях, здійснених на сторінках часопису “Киевская старина”, видається доволі закономірним та обґрунтованим.

Першою, і водночас, найбільш ґрунтовною публікацією “Киевской старини”, присвяченою чернігово-сіверським ученим ченцям, стала монографія М. Сумцова про Іоанікія Галятовського². Монографія була підготовлена автором в межах значно ширшого проекту – дослідження української (південно-руської) літератури ХVІІ ст. Перший випуск цього проекту присвячений чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу, другий – Іоанікію Галятовському, третій – Інокентію Гізелю, який, хоч і не належав до літературного кола Лазаря Барановича, проте тривалий час перебував з останнім у тісних дружніх стосунках та брав участь у літературних проектах чернігівського владики. У монографії, присвяченій І. Галятовському, М. Сумцов намагався викласти максимум наявного у нього матеріалу, тому дослідження в певному сенсі еkleктичне. Зауважимо, що дослідник ставився до української літератури другої половини ХVІІ ст. дещо упереджено, вважаючи, що протягом першої третини ХVІІ ст. південно-руські письменники в своїй діяльності постійно спиралися на народні потреби, а наукова діяльність переважно зосереджувалася

в Острозі та Вільно під захистом братств. І що в більшості збережених наукових та літературних пам'яток цієї доби мова проста, ясна, сильна, наближена до народної, їй притаманна історична документальність. Прикладом можуть слугувати “Пересторога”, Послання Івана Вишенського, “Фринос” М. Смотрицького та деякі інші. На відміну від цих творів, література другої половини XVII ст., за М. Сумцовим, в кількісному вимірі дуже збільшується, проте в якісному значно погіршується. Дослідник вважав, що в літературі, яка розвивалася під впливом могилянського колеґіуму, забагато штучності, пустослів'я, і що твори головних письменників цієї епохи – Барановича, Галятовського, Гізеля, Радивиловського – наочно демонструють “... до какой степени оскудения может дойти научная мысль, протянутая через узкие, тенденциозно сколоченные школьные рамки”³. Негативне ставлення М. Сумцова до схоластики призводило і до певної непослідовності дослідника в оцінках українських письменників другої половини XVII ст., в тому числі і тих, що належали до Чернігово-Сіверського осередку. Найтипніше ця непослідовність проглядає в оцінці творчості Іоанікія Галятовського. З одного боку М. Сумцов вважав, що важко при першому читанні творів Галятовського виділити його з поміж інших сучасних йому південно-руських письменників, що частина його творів – “Месія”, “Душі” – нудні та нецікаві і потрібно ознайомитися з його “Бесідою”, та “Фундаментами” та співставити ці твори з творами Барановича, Радивиловського та Гізеля, щоб оцінити перевагу Галятовського над цими письменниками. Дослідник вважав, що хоч за своїми розумовими здібностями та начитаністю Галятовський перевершував інших південно-руських письменників другої половини XVII ст., все ж всі недоліки південно-руської літератури цього періоду відбилися в його творах, але й найкращі літературні твори цієї епохи теж належать саме йому. М. Сумцов писав: “В Галятовском южная Россия нашла талантливую ученого деятеля, отчасти деятеля политического, вообще умелого и опытного бойца за южнорусскую народность, точнее сказать, за главное в XVII в. ее проявление, – православие”⁴. Проте нижче дослідник зауважував, що «“Ключ разумения” возник в бурное время южно-русской истории. Войны Хмельницкого с поляками только что окончились; только что совершилось присоединение

Малороссии к московскому государству. Еще свежа была могила славного малорусского гетмана. Политические и религиозные страсти были еще сильно возбуждены. Народ, вынесший тяжелую борьбу за свою национальную самобытность и экономическую независимость от польских панов и их наперсников евреев, жил полной героической жизнью. И ничто не затронуло, не взволновало души киевского ученого казнодея Галятовскаго. Грозные и много знаменательные события прошли мимо его, не затронув ни его ума, ни его чувства, засушенных безжизненной школой, – нимало не отразились в “Ключе” [...] На Галятовском вполне раскрылось денационализирующее значение киево-могилянской академии»⁵.

Погляди М. Сумцова на відмінності між культурою обох половин XVII ст. критикувалися вже його сучасниками. Так П. Житецький наголошував, що І. Галятовський і його сучасники “усвоив латино-польскую науку, не отрешились от народных стремлений, возникших в первую эпоху просвещения, и готовы были дать этим стремлениям широкое применение”⁶. Його творчість Житецький особливо пов’язував з життям, вважаючи, що Галятовський не сказав жодного слова, “несогласного с народным чувством”⁷.

Досліджуючи творчість Іоанікія Галятовського, М. Сумцов детально зупинявся на розгляді джерел, якими користувався елєцький архімандрит при написанні своїх творів. Він зазначав, що серед посилянь на римських письменників – Овідія, Віргілія, Плінія, Цицерона, Сенеку, Квінта Курція, Валерія Флакка, Флора, Євтропія – у Галятовського зустрічаються посиляння й на католицьких, та навіть єретичних авторів, які друкувалися у Польщі. Зокрема, в “Алфавіті” І. Галятовський посилявся на відомого соцініанського автора Смальція. М. Сумцов також нарахував у посиляннях І. Галятовського до сорока зовсім незнайомих авторів⁸.

Важливою складовою українського літературного процесу другої половини XVII ст. була полемічна література. Тому в дослідженнях М. Сумцова полемічним творам чернігово-сіверських учених ченців присвячено доволі багато уваги. Порівнюючи твори І. Галятовського та Л. Барновича, М. Сумцов зазначав, що тон полеміки І. Галятовського доволі м’який. Дослідник протиставляв полемістів початку століття Івана Вишенського, Євсевія Пімена (Петра Могилу) Лазарю

Барановичу, Іоаникію Галятовському та Інокентію Гізелю, зауважуючи, що характер полеміки змінився поступово від різкого, та нестриманого у виразах на більш виважений. Проте і наприкінці століття деякі православні письменники-полемісти залишалися вкрай брутальними та різкими. Таким виглядає С. Полоцький в “Жезле правления”, написаному проти Нікити Пустосвята. М. Сумцов слушно вказував на те, що Л. Баранович та І. Галятовський розуміли, що різкі та образливі висловлювання підривали значення полемічної аргументації та призводили лише до негативних наслідків⁹. Сам І. Галятовський в “Месії правдивому” лише зрідка дозволяв собі гострі висловлювання щодо опонентів, а в “Бесіді Білоцерківській” взагалі виявляє витончену чемність, очевидно через те, що бесіда відбулася в присутності багатьох представників польської еліти¹⁰.

Звертаючи увагу на те, що І. Галятовський майже всі свої твори присвятив різним владним особам, М. Сумцов підкреслював, що І. Галятовський рухався в традиційному руслі гербового панегіризму, що був поширений у Польщі, а згодом, за сприяння Петра Могили, був перенесений і в Україну¹¹.

Одне з чільних місць в літературній творчості чернігово-сіверських учених ченців займала гомілетика. М. Сумцов зазначав, що зовнішня форма проповіді, її склад, тип проповідника в Україні склався ще на початку XVII ст. Дослідник вважав, що на проповідях Леонтія Карповича та Захарії Копистенського вже відчувається вплив польських схоластичних проповідей, проте саме І. Галятовський в середині XVII ст. остаточно встановив та закріпив схоластичну проповідь в Україні своїм “Ключом розуміння”. Використовуючи власні принципи побудови проповіді, І. Галятовський, на думку М. Сумцова, зловживає штучними порівняннями та пошуками різних сенсів Святого письма, виділяючи в ньому чотири сенси – літеральний, моральний, алегоричний та анагогічний, завдяки чому мав можливість жонглювати сенсами, доводячи будь-що, навіть те, чого в Святому письмі не було. М. Сумцов звертав також увагу на схоластичний цифровий розподіл на перше, друге і так далі, що надавало казанню штучну цільність і єдність¹².

Порівнюючи проповіді Л. Барановича та І. Галятовського, М. Сумцов зазначав, що Барановичеві проповіді схоластичні, проте його

схоластичність відрізняється від схоластики Галятовського. На відміну від Галятовського, який використовував шкільні принципи у розподілі матеріалу, залучав польські та латинські джерела, певні сюжети з ботаніки, зоології, історії, Баранович виступав у своїх проповідях як схоластик суто церковного напрямку.

Проповіді І. Галятовського демонструють певною мірою його обізнаність в природничих питаннях. М. Сумцов слушно порівнював природничо-наукові знання Галятовського зі знаннями корифеїв тодішньої науки – Ставровецького, Славинецького, Полоцького, Барановича, Яворського. Дослідник дійшов висновку, що реальні знання І. Галятовського були доволі широкими, оскільки він знав значно більше наукових теорій про природні явища, ніж сучасні йому вчені, проте використовував свої знання так само нерозважливо, як й інші схоластичні письменники XVII ст.¹³.

Аналізуючи стан взаємин української та російської церковних еліт а також участь у цих взаєминах І. Галятовського, М. Сумцов зазначав, що Галятовський наслідував приклад Лазаря Барановича, який не намагався протистояти московській експансії на Україну. І. Галятовський, лише просив і ні в чому не перешкоджав московському урядові, через що його прохання здебільшого задовольнялися¹⁴. Проте, сам М. Сумцов був доволі непослідовним в оцінці політичних пріоритетів Лазаря Барановича та Іоанікія Галятовського.

Стосовно суперечливості поглядів М. Сумцова щодо оцінки творчості І. Галятовського і взагалі літератури другої половини XVII ст. писав його сучасник М. Петров в рецензії на книгу М. Сумцова про Галятовського. На думку М. Петрова, І. Галятовський у багатьох своїх творах “не преследовал исключительно местные элементы и интересы”, яких у нього так наполегливо шукав М.Ф. Сумцов. Твори його мають передусім загально-православне, або навіть загально-християнське значення, що, на думку М. Петрова, й означало на той час загальноукраїнське та загальнослов'янське значення. Саме цим М. Петров і пояснював широку популярність цих творів на півдні та півночі країни¹⁵.

В листопаді 1886 р. на сторінках “Киевской старины” О.М. Лазаревський опублікував два документи, що стосувалися історії заснування та діяльності друкарні спочатку у Новгороді-Сіверському,

а згодом у Чернігові. В передмові до них він вказував, що серед опублікованих, в тому числі і на сторінках “Киевской старины”, досліджень, які висвітлювали діяльності друкарень у Львові, Острозі, Києві, переважна більшість стосуються лише видань тієї чи іншої друкарні, їх видавців та авторів. Дані щодо облаштування друкарень, способах їх фінансування, їх внутрішнього життя практично не наводилися. З метою заповнення цих лакун О. Лазаревський і здійснив свою публікацію¹⁶. Перший з двох опублікованих документів – “Пункта на спорядження друкарні” – фактично є угодою між фундатором друкарні чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем та друкарем Семеном Ялинським. Другий документ – лист Лазаря Барановича до гетьмана Івана Мазепи, в якому чернігівський архієпископ виклав свою версію тривалого майнового конфлікту з С. Ялинським і, в тому числі, наводив деталі угоди з друкарем та виклав історію заснування друкарні.

Майже через одинадцять років після виходу монографії про І. Галятовського, М. Сумцов опублікував розвідку “О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе масонства”. Ця розвідка напряму не стосувалася творів Л. Барановича та інших чернігово-сіверських учених ченців, проте засвідчувала певний інтерес до їх творчості в другій половині XVIII ст. В цій роботі М. Сумцов аналізує розкольницький рукопис обсягом 259 сторінок, який включав передмови до твору Л. Барановича “Меч духовний”, та анонімні “Толкования на Апокалипсис”. М. Сумцов детально описав зміст рукопису, зокрема й точні списки передмов Лазаря Барановича до царя Олексія Михайловича та до читача. Дослідник висунув гіпотезу, за якою анонімний автор “Толкования на Апокалипсис” міг скористатися іменем Лазаря Барановича і його передмовами до “Меча духовного” задля надання певної ваги своїм релігійно-містичним трактуванням Апокаліпсиса в очах читачів¹⁷. Тим більше, що згідно існуючого в ті часи літературного звичаю, він міг не зазначати свого імені на рукописі, приписавши його знаменитому “старовинному” церковному діячеві. Зазначимо, що до збірника увійшли лише передмови Л. Барановича до “Меча духовного”, а не весь твір. М.Ф. Сумцов зазначив, що серед джерел, якими

користувався упорядник Толкового Апокаліпсису головне місце займали південно-руські релігійно-полемічні твори XVII ст. слов'янського друку. Православні релігійно-полемічні твори, написані польською мовою, не використовувалися, на думку М.Ф. Сумцова, через незнання автором Апокаліпсису польської мови.

Цитати із творів Стефана Зизанія, Захарії Копистенського, Кирила Транквіліона Ставровецького, Іоанікія Галятовського (“Месія правдивий”), Інокентія Гізеля (“Синопис”), Симеона Полоцького (“Вінець Віри”), Стефана Яворського (“Камінь Віри”), Феофана Прокоповича (“Показание великого антихриста”), а також мова твору, полонізми свідчать, за М. Сумцовим, про значну залежність укладача “Толкования на Апокаліпсис” від південно-руської схоластичної літератури XVII ст.¹⁸.

Хоча час укладання та місце в рукопису не зазначені, дослідник вважав, враховуючи зміст, та деякі фрагменти масонських пісень, що твір було укладено в другій половині XVIII ст., наприкінці семидесятих, або ж на початку восьмидесятих років, після укладення Кучук-Кайнарджійського миру. Автором рукопису, на припущення М.Ф. Сумцова, міг бути засновник странниківської секти Євфимій¹⁹.

Спробою заповнити наявні лакуни у дослідженні творчої спадщини Лазаря Барановича стали дві публікації В. Перетца, здійснені ним на сторінках “Киевской старины”. Перша з двох публікацій – «“Filar Wiary” вновь найденное сочинение Лазаря Барановича» – присвячена опису доволі рідкісного видання – поетичної збірки Л. Барановича. В. Перетц не обмежився розглядом анонсованої книги, а навів весь доступний йому список праць чернігівського архієпископа. Спираючись на посвяту “Старого костюлу” І. Галятовського, в якому перераховані деякі праці Л. Барановича, а також на доступну йому бібліографію, В. Перетц поставив собі за мету з’ясувати, які саме праці належать перу Барановича, враховуючи суттєві розбіжності, що існували у бібліографів. Посилаючись на роботи Філарета (Гумілевського), П. Строева, М. Сумцова та К. Естрейхера, Володимир Перетц доповнив і розширив список відомих праць чернігівського владики, довівши їх кількість до двадцяти восьми²⁰. Зауважимо, що в наступних публікаціях дослідник піддав сумнів існування трьох з них.

Розпочинаючи безпосередній аналіз твору Л. Барановича, В. Перетц зазначив, що певний інтерес вона викликає не лише як збірка віршів на богословсько-полемічні теми, а ще й тому, що вона є прикладом брошур, з якими полемісти XVII ст. зверталися до натовпу, який, на думку вченого, не лишався осторонь церковно-богословських суперечок. Останнє зауваження В. Перетца викликає певні сумніви – навряд чи розглядувана брошура слугувала саме зверненням до натовпу, та й наклад її навряд чи був великий. Інакше брошура не стала б бібліографічною рідкістю. (Адже примірники інших творів Лазаря Барановича, Іоаникія Галятовського та інших представників Чернігово-Новгород-Сіверського осередку збереглися значно краще). Взагалі, більшість поетичних збірок та полеміко-публіцистичних трактатів Лазаря Барановича призначалися не для широкого загалу, а скоріше для невеликого прошарку освіченої спільноти, так би мовити, поціновувачів. Через це і мова більшості творів Барановича – або польська, або книжна церковнослов'янська, що також не сприяло розповсюдженню його творів серед широких верств населення. На противагу цьому, твори іншого представника Чернігово-Новгород-Сіверського осередку Іоаникія Галятовського більш демократичні як за складом, так і за мовою викладу, наближеної часто до народної.

На думку В. Перетца, зміст “*Filara Wiary*”, що включає сімнадцять віршів, розпадається на три групи²¹. До першої він відносить вірші, присвячені сходженню Святого Духа та Трійці. Дослідник наводить численні цитати з них, зауважуючи, що зміст деяких віршів важко пояснити без знання старої символіки південно-руської літератури. Проте сам цієї символіки не пояснює.

Друга група віршів присвячена Божій Матері. Передаючи зміст першого вірша, що входить до цієї групи, В. Перетц зазначає, що “Молитвенное вдохновение проникает это стихотворение и придает ему ту жизненность и силу, которой лишены рассмотренные выше вирши, вошедшие в “*Filar Wiary*”.

Третю групу складають вірші полемічного характеру, в яких захищається православ'я. Один з віршів цієї групи направлений проти аріан, інші прославляють православні християнські цінності. Закінчується брошура прозовими виписками з псалмів, символу апос-

тольського, послання до Галатів латиною та польською мовою, розташованих таким чином, що частково пояснюють одна одну²².

В. Перетц звернув увагу, що віднайдена ним брошура Лазаря Барановича тематично пов'язана з іншим твором чернігівського владики – трактатом “Nowa miara”, направленою проти “Starej wiary” П. Бойми. Дослідник вважав, що вона могла бути підготовлена автором задля того, щоб певним чином підготувати читачів до фундаментальної полемічної “Nowej miary”. Порівнюючи зміст “Filara Wiary” з змістом “Nowej miary”, В. Перетц дійшов висновку, що частина віршів з “Filara Wiary” згодом була вміщена до “Nowej miary”. Перетц вважав, що об'єм та віршована форма “Filara Wiary” надавали більш популярний вигляд викладеним в ній богословським питанням²³. Дослідник звернув увагу також і на те, що “Filar Wiary” складений доволі непослідовно, що вірші, присвячені різним питанням, розміщені без системи. На думку вченого, це є спільною ознакою південно-руських авторів другої половини XVII ст.

«“Книга смерті” архієпископа Лазаря Барановича» є певним доповненням до роботи В. Перетца, присвяченої “Філяру віри”. “Книга смерті” зберігалася у бібліотеці церковно-історичного музею при Київській духовній академії. Враховуючи, що віднайдене видання було дуже рідкісним, а згадки про цю книгу В. Перетц знайшов лише у Галятовського та Естрейхера, дослідник здійснив доволі ґрунтовний його опис²⁴.

В. Перетц звернув увагу і на те, що в одному з віршів “Книги смерті” Барановича перераховані в хронологічному порядку його твори, причому цей перелік співпадає з бібліографією Барановичевих творів, яку подав Галятовський. На підставі наведених у цьому вірші даних дослідник припустив, що деякі з книг, авторство яких приписувалося Барановичу К. Естрейхером, ніколи не існували в реальності, а про деякі інші видання не згадував сам Баранович, вважаючи їх не надто цінними. Вірші, цитати з св. Письма, благочестиві роздуми, які входять до першої частини книги, присвячені св. Хресту. В. Перетц наводить численні цитати з курйозних та інших віршів Барановича, зазначаючи, між іншим, що “Как и в других – и в этой книге Л. Баранович не остался чуждым политической жизни современного ему общества. Как в “Lutnie Apollinowey” и в “Nowey

Mierze” – так и здесь (л. 48–50) он старается провести мысль о необходимости единодушного отпора туркам со стороны Польши и Руси”²⁵.

Підсумовуючи свій розгляд, В. Перетц своєрідним чином охарактеризував поетичну збірку Барановича, зауваживши, що хоч вірші Барановича не відрізняються красою форми та багатством думки, проте цей твір дозволяє ознайомити читачів з дуже рідкісною книгою, “произведением во всяком случае не последнего в ряду литературных тружеников той эпохи”²⁶.

На початку статті, присвяченої “Книзі смерті”, В. Перетц вказував, що віднайдена ним книга Барановича не була відома дослідникам. Проте за дев’ять років до публікації В. Перетца на сторінках “Киевской старины” з’явилася стаття М. Марковського, так само присвячена “Книзі смерті” Лазаря Барановича²⁷. В ній дослідник зазначає, що першим відомості про описуване видання надав професор Петров, а в монографії М. Сумцова лише припускається існування цієї книги, поряд з іншим твором Барановича – “Книгою народження”. Очевидно, і В. Перетц, і М. Марковський користувалися одним і тим же примірником книги, який подарував бібліотеці Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії Г. Мілорадович. Розмірковуючи над причинами появи такого твору, М. Марковський називав, серед іншого, похилий вік автора та його схильність до містичного світосприйняття. Проте, сам М. Марковський звертав увагу й на співзвучність сюжетів “Книги смерті” та “Лютні Аполонової”, написаної наприкінці 1660-х років, коли Лазар Барнович був значно молодший і вів доволі активне суспільне життя. Очевидно, не лише похилий вік спонукав Барановича до роздумів про вічність...

На відміну від В. Перетца, М. Марковський не цитує практично кожен вірш з Барановичевого твору, а дає загальну оцінку всієї книги, лише підкріплюючи свої зауваження щодо її змісту відповідними цитатами. Для М. Марковського, як і для В. Перетца, більшість віршів Барановича є прикладом схоластичного пустослів’я, яке М. Марковський вважав загальною рисою творів більшості українських поетів XVII ст. Проте, дослідник звертає увагу і на те, що окремі вірші мають певні автобіографічні сюжети, дозволяючи, наприклад,

підтвердити час, коли Баранович отримав сан єпископа, або ж патріотичне звучання²⁸.

На думку М. Марковського, Лазар Баранович дуже ретельно ставився до своїх пастирських обов'язків, вимагаючи щоб пастир “душу свою полагал за овцы свои”. Марковський вважав, що ця фраза для Барановича має реальний зміст, оскільки все його життя пройшло в боротьбі за живі інтереси народу, з якого він вийшов.

Цікаве зауваження М. Марковського стосується віку Барановича. Дослідник зазначав, що “даже в этом старческом произведении мы видим, как дороги были Барановичу его овцы”²⁹. Оскільки дата народження Лазаря Барановича досі не встановлена остаточно і серед істориків існують різні версії щодо цього, можемо зауважити, що Марковський, очевидно, належав до тих дослідників, які відносили дату народження чернігівського владика до початку XVII ст.

М. Марковський також звернув увагу на антиісламську та антиіудейську спрямованість деяких віршів Барановича, вміщених в “Книзі смерті”. Дослідник пов'язував антиісламську направленість Барановичевих поезій з політичними ідеалами чернігівського владика, який вважав, що необхідно визволити Константинопольського патріарха з турецької неволі і взагалі вигнати турок з Європи. І зробити це можливо об'єднавши зусилля “орла польського” з “орлом московським”.

Публікації В. Перетца, присвячені поетичним збіркам чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, доповнили та розширили відому бібліографію праць чернігівського владика, а також дозволили більш ґрунтовно дослідити шляхи розвитку української поезії другої половини XVII ст. Численні цитати Лазаревих віршів та прозових вставок дозволили В. Перетцу проілюструвати політичні ідеали та духовні цінності чернігівського владика, хоч оцінки поезій Барановича у самого В. Перетца не завжди послідовні. Зрештою, як і у М. Марковського, для якого схоластична беззмістовність Лазаревих поезій органічно поєднується з його патріотичними поглядами та турботою про нагальні інтереси свого народу.

Статті В. Перетца та М. Марковського, присвячені “Книзі смерті”, в багатьох аспектах подібні, що обумовлено змістом самого твору від якого відштовхувалися дослідники, проте різняться роз-

ставленими акцентами, доповнюючи одна одну. Враховуючи те, що поетичні збірки Л. Барановича вже в XIX – на початку XX ст. були бібліографічною рідкістю, публікації В. Перетца не втратили свого значення і до сьогодні.

Розвідка О. Левицького присвячена ще одному представнику чернігівського кола Лазаря Барановича – Афанасію Заруцькому³⁰. Хоч Заруцький належав до наймолодшого покоління чернігівських учених кліриків, він рухався у своїй літературній діяльності у руслі традиційного панегіризму, характерному для української літератури XVII–XVIII ст. Як зазначає О. Левицький, тоді навіть суто церковні та богослужбові книги і містили “дедикації” якому-небудь знатному “патрону”, з непомірним вихвалюванням його воєнних та громадських заслуг, або ж “зацності і шляхетної старожитності” його “дому” з традиційними віршами на його герб. Однак, сам О. Левицький зазначав, що панегіризм панував тоді у цілій Європі, особливо ж у Польщі, через яку потрапив і до українських літераторів. Виправдовуючи захопленням цим жанром українських авторів, О. Левицький наголошував на несприятливих політичних і соціальних умовах, на тому приниженому становищі, в якому знаходилися українці в межах Речі Посполитої. Він писав: “Лишенные государственной защиты своей церкви, православные писатели, выступая на литературную борьбу за ее попираемые права, поневоле должны были искать для себя и своего дела покровителей или “патронов” в том сословии, которое одно пользовалось политическим полноправием в польской республике и могло, если хотело, оказать такую могущественную поддержку и защиту, что против нее часто оказывалась бессильной и воля королевская; а чем иным можно было приобрести или, по крайней мере, продлить эту поддержку и расположение, как не публичным выражением признательности и некоторой угодливостью панскому тщеславию!”³¹.

Проте, далі він слушно зауважував, що літературні прийоми та звичаї, які мали певне виправдання в епоху польського панування, в значній мірі позбавлялися його в козацькій державі, однак ніде “человекоугодливость и сервиллизм не распустились таким пышным пустоцветом, как именно в литературе этой вольнолюбивой и демократической страны”³². Причину цього О. Левицький вбачав у впливі

тодішньої схоластичної науки та школи, створеної за польським зразком, яка надовго стала провідником потворних ультра-шляхетських понять та смаків.

О. Левицький, так само, як і М. Сумцов, вважав, що до 30-х років XVII ст. навіть панегіричні твори зберігали зв'язок з народністю принаймні мовою. Але, починаючи з “Мнемозіни”, складеної 1633 р. на честь Петра Могили студентами заснованої ним колегії, майже виключно мовою панегіриків стають польська або латина. Так само (як і Сумцов) негативно оцінює Левицький і майже всю літературу другої половини XVII ст. він, зокрема, пише: “В то время, когда конец XVI и начало XVII ст. ознаменованы появлением в южнорусской литературе целого ряда талантливых произведений, исполненных при самых неблагоприятных условиях, в разгар жестокой борьбы с унией, латинством и протестантством, – вторая половина XVII в., а затем и весь XVIII век, за весьма немногими исключениями, знаменуются, наоборот, поразительным убожеством и скудостью научной мысли, вдохновенного слова, поэтического чувства”³³.

Коротеньку замітку, з доповненнями щодо біографії Афанасія Заруцького подав Олександр Маркевич³⁴. В ній він, посилаючись на дослідження І. Шляпкіна, присвячене Димитрію Ростовському, зокрема, вказував, що влітку 1689 р. під час приїзду до Москви разом з гетьманом Іваном Мазепою, Афанасій Заруцький був вже ніжинським священником, і що одружився він раніше 1688 р. Крім того, Маркевич вважав, що твір Афанасія Заруцького був безсумнівно, літописного характеру, про що свідчать чолобитні самого Заруцького, та лист І. Мазепи до В. Голіцина 1688 р. в якому мова йшла про літописця Афанасія. Також Маркевич спростував дані, наведені М. Костомаровим, що в поїзді до Москви Мазепу супроводжував ієромонах Іоан Заруцький, вважаючи це простою помилкою або неточністю.

Підсумовуючи зауважимо, що дослідження В. Перетца, М. Сумцова, М. Марковського, О. Лазаревського, О. Левицького присвячені чернігово-сіверським ученим ченцям, не випадково з'явилися на сторінках “Киевской старины”. Адже часопис відігравав в певному сенсі роль каталізатора української наукової думки, окреслюючи основні

напрямки українознавчих студій, яскравим прикладом чого й стали публікації, присвячені літературній творчості непересічних представників української культури XVII – початку XVIII ст., в тому числі й чернігово-сіверських учених ченців.

На дослідженнях, присвячених представникам Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку певною мірою позначилося негативне ставлення частини науковців XIX – початку XX ст. до схоластики, що панувала в літературі другої половини XVII – початку XVIII ст. Така тенденційність компенсувалася посиленням інтересу до літературної творчості видатних українських культурних діячів доби бароко з боку науковців XIX – початку XX ст.

На відміну від публікацій В. Перетца та М. Марковського, що носили переважно літературознавчий характер, монографія М. Сумцова, присвячена І. Галятовському, стала першою спробою всебічного висвітлення різних сторін діяльності одного з найяскравіших письменників та культурних діячів другої половини XVII ст. Попри негативне ставлення автора до схоластики, що панувала в середовищі вихованців Києво-Могилянського колегіуму, М. Сумцов все ж визнавав незаперечні позитивні якості творів І. Галятовського, та їх значення для подальшого розвитку української літератури як духовної, так і світської. Дослідження М. Сумцова стосувалися також доволі екзотичного аспекту, пов'язаного з поширенням творів Л. Барановича у специфічному розкольникському середовищі у другій половині XVIII ст.

Не менш важливим напрямком діяльності “Киевской старини”, що був задекларований його фундаторами та видавцями, була публікація документальних джерел з української історії. Здійснена в цьому контексті публікація О. Лазаревського, присвячена друкарні Лазаря Барановича, дозволяла з'ясувати внутрішні механізми функціонування друкарні в Новгороді-Сіверському й Чернігові.

Отже, публікації в “Киевской старине”, присвячені різним аспектам діяльності чернігово-сіверських учених ченців, висвітлюють стан та шляхи розвитку української культури другої половини XVII ст., особливості барокової полемічної, гомілетичної літератури а також панегіричних творів, що створювалися під впливом середньовічної схоластики. Ґрунтовні дослідження, надруковані в “Киевской

старине”, дозволяють глибше дослідити творчий доробок видатних науковців XIX ст., істориків та літературознавців, праці яких і до сьогодні в багатьох аспектах не втратили своєї актуальності.

Dmytro Semko

The research activities carried out by Chernihiv-Novgorod-Seversky cultural centre in the pages of the magazine “Kievskaya starina”

The article deals with the publication of “Kievskaya starina” dedicated to various aspects of representatives Chernihiv-Novgorod-Seversky cultural centre of the second half of the seventeenth – early eighteenth century in the context of the study of Ukrainian history and culture of the period designated by scientists of the nineteenth – early twentieth century.

Key words: “Kievskaya starina”, history, culture, Chernihiv-Novgorod-Seversky cultural centre.

¹ *Степовик Д.В.* Олександр Тарасевич. Становлення української школи гравюри на металі. – К., 1975. – С. 83–99; *Степовик Д.В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. – К., 1986. – С. 149–150; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – 520 с.

² *Сумцов Н.Ф.* Иоанникий Галятовский (К истории южнорусской литературы XVII в.) // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII, январь – С. 1–20; февраль – С. 183–201; март – С. 371–390; апрель – С. 565–588.

³ Там само. – С. 1.

⁴ Там само. – С. 2.

⁵ Там само. – С. 199.

⁶ *Житецкий П.И.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – С. 162.

⁷ Там само.

⁸ *Сумцов Н.Ф.* Иоанникий Галятовский... – С. 14.

⁹ Там само. – С. 384.

¹⁰ *Сумцов Н.Ф.* Иоанникий Галятовский... – С. 385.

¹¹ Там само. – С. 187.

¹² Там само. – С. 196.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 19–20.

¹⁵ *Петров Н.* [реп.] К истории южнорусской литературы XVII ст. Н.Ф. Сумцов. Киев и Харьков, 1884–1885 // ЖМНП. – 1885. – Ч. ССXXXVIII, апрель. – С. 320–323.

¹⁶ *Лазаревский А.* Два документа к истории черниговской типографии // Киевская старина. – 1886. – Т. XVI, ноябрь. – С. 576–579.

- ¹⁷ *Сумцов Н.Ф.* О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе масонства // Киевская старина. – 1895. – Т. LI, декабрь. – С. 367.
- ¹⁸ Там само. – С. 371.
- ¹⁹ Там само. – С. 372.
- ²⁰ *Перетц В.Н.* “Filar wiary” вновь найденное сочинение Лазаря Барановича // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII, июль-август. – С. 50–74.
- ²¹ Там само. – С. 62.
- ²² Там само. – С. 65–70.
- ²³ Там само. – С. 73.
- ²⁴ *Перетц В.Н.* “Ksiega smierci” архиепископа Лазаря Барановича // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII, сентябрь. – С. 225–233.
- ²⁵ Там само. – С. 231.
- ²⁶ Там само. – С. 233.
- ²⁷ *М.М. [Марковский М.]* Случайная библиография // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXII, январь. – С. 202–206.
- ²⁸ Там само. – С. 204.
- ²⁹ Там само. – С. 205.
- ³⁰ *Левицкий О.* Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист конца XVII – начала XVIII ст. // Киевская старина. – 1896. – Т. LI, март. – С. 378–398.
- ³¹ Там само. – С. 379.
- ³² Там само. – С. 380.
- ³³ Там само. – С. 382–383.
- ³⁴ *Маркевич А.* К биографии Афанасия Заруцкого // Киевская старина. – 1896. – Т. LI, апрель (документы, известия и заметки). – С. 22.

Елла Стьопченко

**Культурно-освітні процеси в німецьких громадах
Півдня України в ХІХ–ХХ ст.
за матеріалами опублікованих джерел**

В публікації висвітлені, систематизовані та проаналізовані різноманітні за походженням, характером, призначенням, змістом і жанровою специфікою опубліковані історіографічні джерела з питань культури та освіти німців Півдня України в ХІХ–ХХ ст., які склали джерельну базу даного дослідження. Вона представлена, головним чином, писемними опублікованими джерелами: науковими та науково-популярними працями; джерелами особового походження дослідників; опублікованими документами й матеріалами з історії німецького населення Півдня України; довідковою та навчальною літературою; бібліографічними довідниками. За результатами аналізу різних опублікованих джерел виявляється, що більшість дослідників дотримувалися думки, що німці в Україні відрізнялися від інших етносів високим рівнем етнічної ідентичності та збереженням національної культури, традицій, релігії, мови, засад розвитку освіти, що визначало високий рівень їхнього духовного розвитку.

Ключові слова: німці Півдня України, освіта, джерела, опубліковані джерела.

Україна – поліетнічна держава, на терені якої разом із домінуючим автохтонним населенням – українцями, мешкають представники понад 130-ти народів і етнічних груп.

Історія культури та освіти будь-якої етнічної групи викликає інтерес у дослідників у зв'язку з глибоким впливом, які вони справляють на розвиток народу, визначаючи рівень їхнього духовного розвитку.

Німецька спільнота України сформувалася з нащадків вихідців із центральних і західноєвропейських країн – німців, австрійців, шведів, швейцарців та ін., які наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. в результаті їх масового переселення до Чернігівщини, Волині, Буковини, Закарпаття та іноземної колонізації Півдня Російської імперії (Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній), розселилася компактними групами на цих територіях, утворивши колонії і колоністські округи. Їхні колонії відрізнялись від поселень сусідів компактністю проживання, віросповіданням, способами організації общинного життя, високим рівнем економічного розвитку і тим, що всередині свого етносу вони не становили монолітної спільноти, поділяючись за етнічним, мовним і конфесійним чинниками на лютеран, католиків, менонітів¹.

Німецьке населення упродовж століть було важливою складовою поліетнічної структури регіонів, відіграло значну роль в економічних і культурно-освітніх процесах. Проте, їхня доля у різні часи складалася доволі своєрідно: з кінця XVIII до 1914 р. німецькі колоністи сприймалися суспільством, як успішні, заможні господарі землі, новатори-промисловці та підприємці, з високим рівнем національної духовної культури та освіти, а за радянських часів – доволі драматично – німці переживали сильний ідеологічний тиск, розкуркулення, голод, отримували штампи “ворогів народу” та “шкідливої нації”, зазнавали численних репресій та масової депортації з території України до трудармії, на спецпоселення до Казахстану та Сибіру, в результаті чого з 800 тис. німецького населення УРСР на кінець 1941 р. їх залишилося практично одиниці.

Такий непростий історичний шлях німецької спільноти, яка зазнала ідеологічного впливу та мінливості політичної кон’юнктури, відбився й на стані наукових досліджень їхньої історії та культури. Хоча ці дослідження розпочалися з XIX ст., налічують понад двохсотлітню історію і представлені значним вітчизняним і зарубіжним науковим доробком, вже з початком Першої світової війни ця тема політизується, з кінця 30-х рр. XX ст. набуває ідеологічного забарвлення. Практично до кінця 1980-х рр. згадки про радянських німців зникають з актуальної тематики наукових досліджень та опиняються під фактичним негласним табу і стають забороненими. Наслідком

подібного стала відсутність в радянській історіографії спеціальних праць, присвячених німецькому населенню СРСР.

Тільки з початком періоду незалежності України, коли відбувається переосмислення історичної пам'яті з позицій об'єктивного відображення правди минулого та з'ясування дійсного значення місця і внеску німецького етносу в розвиток України, спостерігається відродження наукового інтересу до німецької проблематики і стає можливим початок та активний розвиток дослідницької діяльності німецькознавчих студій. На сучасному етапі історія німецького населення Півдня України стала об'єктом спеціальної уваги численних вітчизняних та зарубіжних дослідників. Більшість їх праць присвячена вивченню питань соціально-економічного та політичного розвитку німецького етносу, а проблеми їхнього культурного та духовного життя досліджені меншою мірою, що потребує додаткового вивчення. Проте, на сьогоднішній день вже накопичений значний опублікований матеріал щодо культурно-освітніх процесів німців України, який покладений за основу даної публікації.

Отже, було виявлено, зібрано, проаналізовано та систематизовано різноманітні за походженням, характером, призначенням, змістом і жанровою специфікою опубліковані історіографічні джерела з питань культури і освіти німців Півдня України в XIX–XX ст., які і склали джерельну базу даного дослідження. Головним чином, вони представлені писемними опублікованими джерелами. У свою чергу писемні джерела поділяються за видовим принципом на наступні групи: 1) наукові та науково-популярні праці; 2) джерела особового походження дослідників; 3) опубліковані документи й матеріали з історії та культури німецького населення Півдня України; 4) довідкова та навчальна література; 5) бібліографічні довідники.

До першої групи, яка складає пріоритетне коло історіографічних джерел відносяться наукові праці з історії культури та освіти німецького населення в Україні. За своїм змістом вони нерівнозначні, і складають окремі види та підвиди:

1) праці узагальнюючого характеру, що стосуються найважливіших проблем становища етнічнонаціональних меншин України в цілому, в яких розкриваються загальні питання культури та освіти німців України (праці В. Наулка, В. Євтуха та ін.).

2) узагальнюючі праці з історії регіону Півдня України, в яких в межах висвітлення процесів заселення, соціально-економічного та політичного розвитку, підіймаються питання й культурно-освітніх процесів німецького населення краю (монографії та публікації О. Дружиніної, В. Кабузана, А. Карагодіна, А. Бойка, Г. Турченко та ін.).

3) колективні та індивідуальні монографії, в яких саме й розкриваються питання культурно-освітнього розвитку німців і менонітів південноукраїнського регіону – це основна група джерел, яка представлена працями дослідників XIX–XXI ст. (О. Клаус, С. Бобилева, О. Безносова, І. Задерейчук, І. Черказьянова, Е. Плеська-Зебольд, М. Белікова та ін.).

4) тематичні збірники наукових статей: “Питання німецької історії” (1995–2010 рр.), “Російські німці” (1995–2010 рр.) тощо.

5) дисертаційні дослідження та їх автореферати, спеціально присвячені вивченню різноманітних питань культури і освіти німецького та менонітського населення Півдня України (О. Безносова, І. Задерейчук, І. Черказьянова, Н. Очеретянко та ін.).

6) статті в науковій періодиці, загальних і тематичних наукових збірниках, які або повністю присвячені проблематиці, або в них розглядаються одне чи кілька питань щодо культури та освіти німецької етнічної спільноти краю.

7) матеріали міжнародних, всеукраїнських та міжрегіональних науково-практичних конференцій, симпозіумів, круглих столів.

8) праці, присвячені вивченню життєвого шляху та наукової діяльності дослідників культурно-освітніх процесів німецького населення Півдня України (публікації І. Черказьянової; Е. Стьопченко, О. Безносової, Е. Плеської-Зебольд тощо).

Особливий інтерес для нашого дослідження представляють збірки документів з історії іноземних колоній на Півдні України та діяльності Головного судді Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців С. Контеніуса, що зберігалися в ДАОО, упорядковані та видані О. Коноваловою (Айсфельд). У передмовях до збірок вміщені відомості з життя цього чиновника, розкриваються особливості його службової діяльності. А також збірки документів і матеріалів: “Евангельское движение в Российской империи (1850–

1917): *Екатеринославская губерния*” за упорядкування та редагування О. Безносової (2006 р.).

Із навчальної літератури цінність представляє “Історія німців Росії” сучасних російських дослідників А. Германа, Т. Іларіонової, І. Плеве створена як спецкурс лекцій з історії російських німців для студентів ВНЗ і представляє сучасне цілісне висвітлення історії цієї спільноти з урахуванням останніх досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Отже, аналіз систематизованої історіографії історії культури та освіти німців Півдня України дає нам підстави поділити її на чотири основні групи: дорадянську, радянську, сучасну вітчизняну та іноземну.

Серед перших хто звернув увагу на стан німецької школи в Російській імперії були А. Клаус², А. Веліцин³, П.В. Каменський⁴. Їхні роботи присвячувалися більш широким питанням розвитку німецькомовної меншини, але окрема увага приділялася і певним питанням розвитку просвіти. Зокрема А. Клаус показав місце духовенства у розвитку освіти у німців Російської імперії, а П. Каменський навів дані стосовно розвитку освіти у німців Катеринославської губернії.

Із наближенням і в роки Першої світової війни активізувалось видання літератури присвяченої німецькому питанню. Серед них треба звернути увагу на доробок А. Ліпранда, А. Реннікова, С. Шелухіна, І. Сергєєва⁵. Одночасно варто сказати, що праці цих авторів носять шовіністичний та яскраво антинімецький характер. У 1915 р. вийшла друком робота П. Луппова⁶, в якій досліджувався стан системи початкової освіти у німців Російської імперії, наведені також законодавчі акти влади, які регламентували діяльність школи. Автор ґрунтуючись на статистичних даних, наводить відомості стосовно кількості навчальних закладів, учнів і педагогічний персонал. На жаль шовіністичні настрої, що вирували у суспільстві, також вплинули на позицію П. Луппова.

Необхідно відзначити, що в роки Першої Світової війни вийшли друком праці, які висвітлювали історію німецької системи освіти з інших, позитивних, об’єктивних позицій. У своїх роботах цінні свідчення стосовно розвитку шкільної справи у німців Півдня України навели Я. Дітц, С. Бондар, Я. Штах, К. Лінденман⁷.

Окрему групу досліджень складають праці німців-колоністів. Наприклад, Д. Епп⁸, у 1889 р. надрукував книгу присвячену історії заселення та життя менонітів у Хортицькому окрузі. На жаль, автор у своїй роботі обмежувався даними Катеринославської губернії. Пізніше, у 1893 р. А. Нейфельд⁹ розглянув історію Хортицького центрального училища де навів унікальні матеріали по історії створення та діяльності цього навчального закладу. На початку ХХ ст. пастор Я. Штах¹⁰ у своїй праці серед багатьох питань висвітлив і становище початкової школи в німецьких колоніях. Зокрема він, як і його попередники, звернув увагу на труднощі у системі освіти у перші десятиріччя її існування на Півдні України. У 1911 р. П.М. Фрізен¹¹ написав фундаментальну роботу, в якій розглянув історію менонітів Російської імперії. Автор вперше дослідив розвиток системи освіти серед менонітів, показав діяльність центральних училищ і Тізької школи для глухонімих дітей. У 1914 р. К. Келлер¹² опублікував книгу де висвітлив розвиток освіти в католицьких колоніях. Він вперше розглянув діяльність католицького центрального училища, а також жіночого навчального закладу.

Отже, у роботах, що вийшли друком у дорадянський період, питання історії розвитку системи освіти у німецьких колоніях Півдня України носили епізодичний і не систематизований характер. Вони обмежувалися або хронологічно, або регіонально, або тематично.

Значно обмеженішою була радянська історіографія. Значна частина праць, що вийшли друком у міжвоєнний період, присвячена проблемам розвитку німецької системи освіти в умовах радянського будівництва. Недоліком цих опублікованих робіт є те, що їх автори, не робили аналізу стану системи освіти, а лише констатували її становище¹³. У той же час, з кінця 1920-х років, запанував соціологічний погляд в оцінці стану німецьких шкіл в Україні. Так, на початку 1930-х років вийшли друком праці А. Рейнмаруса та Г. Фрізена¹⁴, які носили відверто атеїстичний характер і під цим кутом зору висвітлювалися навчальні заклади німців Півдня України.

З початком Великої Вітчизняної війни дослідження, присвячені проблемам німецької етнічної групи в Україні, були на довгі роки згорнуті. Лише наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років почали видаватися праці, в яких автори торкалися окремих питань історії

німецьких колоністів, але в роботах таких вчених як В. Крестьянінов, Є. Дружиніна, А. Кабузан, А. Іпатов¹⁵, на жаль, не знайшли належного висвітлення питання освіти німців України.

У 1990 р. І.М. Кулинич¹⁶ опублікував статтю, присвячену німецьким колоніям. Але автор лише побіжно торкнувся питань, пов'язаних з розвитком освіти. Однак, саме ця праця фактично відновила інтерес українських дослідників до німецької проблематики.

Отже, треба сказати, що радянська історіографія через низку, насамперед ідеологічних проблем, не спромоглася створити комплексну та об'єктивну роботу, яка б висвічувала історію розвитку народної освіти німців Півдня України.

На сучасному етапі розвитку історичної науки питання минулого німецької школи, досліджує Е.Г. Плеська-Зебольд¹⁷. Авторка одна із перших у вітчизняній історіографії звернула увагу на проблему функціонування товариств для розвитку системи освіти у німців.

У 1994 р. С.Г. Кащенко¹⁸ у своїй статті приділив увагу стану німецької школи. Зокрема, була простежена ситуація стану викладання державної мови. У 1994 р. Є.Б. Євтух і Б.В. Чирко¹⁹ у своїй монографії акцентували увагу на трагічній долі навчальних закладів після згортання непу.

У 1995 р. вийшла друком монографія І.М. Кулинича і Н.В. Кривець²⁰. У цій роботі поряд з багатьма іншими проблемами загалом висвітлюється становище німецької школи. Автори вперше ввели до наукового обігу значний пласт раніше невідомих матеріалів стосовно стану німецької системи освіти у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Певний інтерес для нашого дослідження представляє робота Л.І. Дайнеко²¹, видана в 1995 р. У 1996 р. вийшла стаття Л.С. Тутик²². Але авторка обмежилася лише аналізом відносин між церковними служителями і школою. Відомості з історії німецької школи зустрічаються в роботах Л.Д. Якубової, О.В. Войналовича²³.

Значний доробок в дослідженні питання розвитку системи освіти в німців України здійснено С.Й. Бобильовою²⁴. Авторка простежує основні етапи в історії розвитку освіти в німецьких колоніях Півдня України, але авторка в своїх публікаціях лише торкалася важливих питань розвитку жіночих навчальних закладів та училищ для навчання глухонімих дітей.

Історію німецької школи досліджували такі вчені, як В.Ю. Ганкевич, Н.В. Осташева, В.В. Липинський, Г.М. Кондратюк, О.В. Замуруйцев, В.І. Резнік, С.П. Шевчук, В.В. Вдовенко²⁵. В них розглядаються окремі аспекти розвитку духовності та просвіти серед німців України у різні періоди.

Значний внесок у розробку проблеми розвитку освіти зробила І.В. Черказьянова²⁶. Авторка у своїх працях дослідила історію шкільної справи у німців Сибіру, але одночасно порушує питання, які торкаються в цілому стану освіти у німців Російській імперії. Наприклад, І.В. Черказьянова вперше звернула увагу на питання стану німецької освіти в роки Першої Світової війни.

Заслуговують на увагу праці С.І. Очеретянко²⁷. Авторка вперше здійснила спробу комплексного дослідження розвитку німецької школи на Півдні України у радянський період. Однак, С.І. Очеретянко досить поверхнево розглянула стан освіти у дорадянський період, а також не включила до свого дослідження матеріали стосовно німецької школи Кримської АРСР.

Слід відзначити, що останнім часом активізувалося вивчення проблем німецької школи Півдня України про що свідчать дисертаційні роботи І.С. Міронової; В.Л. Борисова, К.С. Лях²⁸.

Отже, сучасна вітчизняна наука зробила помітний внесок в опрацювання теми. Але вона тільки стоїть на початку шляху вивчення історії народної освіти національних менших України, особливо тих, які зазнали депортації за комуністичного режиму.

Окрім питання розвитку німецької національної меншини, її освітніх закладів в Російській імперії та СРСР розглядали іноземні дослідники. Зрозуміло, що головним недоліком цих робіт є відсутність архівних матеріалів, які були їм не доступні. Так, наприклад, у 1929 р. вийшла стаття П. Брауна²⁹ в якій здійснено аналіз розвитку системи освіти в менонітських колоніях у дорадянський період, акцентується увага на діяльності Сільськогосподарського союзу і його лідера видатного просвітителя Йогана Корніса. В журналі "Heimatsbücher der Deutschen aus Russland" були надруковані статі А. Мауха, О. Лебтага, К. Штаппа³⁰, які присвячені окремим питанням розвитку системи освіти в німців Півдня України. У 1957 р. вийшла робота Х. Герца³¹. Автор розглянув історію менонітського населення Криму

й навіть коротку характеристику стану освіти. Велике значення для вивчення історії розвитку освіти мають статті, вміщені в Менонітській енциклопедії, яка вийшла друком у 1956 р.³² у США. Вони присвячені загалом системі освіти, що склалася на Півдні України. Заслужують уваги роботи М. Дюрксена, К. Штампа, Я. Урру³³, у яких досліджено окремі питання історії німецької школи.

Таким чином, дослідники приділили певну увагу розвитку німецької освіти, але на сьогоднішній день у вітчизняній та іноземній історіографії ще не проведено комплексного дослідження, присвяченого становленню, розвитку й ліквідації німецької системи освіти на Півдні України.

Більш докладно зупинимося на аналізі доробку сучасних дослідників С. Бобилевої, О. Безносової, І. Задерейчука, І. Черказьянкової, Е. Плеської-Зебольд, М. Белікової стосовно питання національної системи початкової освіти німців Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст. в сучасній історіографії.

В статтях І. Задерейчука, І. Черказьянкової, Е. Плеської-Зебольд проведено аналіз одних з перших джерел особового походження, історично-публіцистичних та наукових праць, які були створені впродовж періоду 1830-х рр. – початку XX ст. різними категоріями дослідників історії і культури німецького населення Півдня України: чиновниками, земськими статистиками; представниками різних християнських конфесій, вчителями-менонітами, вченими: істориками, економістами. Автори зазначають, що ці різнопланові твори, спогади сформували образ німців-колоністів, наділяючи їх певними характерними рисами, як успішних, заможних господарів своєї справи, які впроваджували прогресивні методи господарювання на нових південноукраїнських землях. В їх працях визначено основну причину високого добробуту і процвітання колоній, яка полягала у правильній організації та побудові життя на християнських принципах, збереженні національної культури та високому рівні освіти німців Півдня України. Нами було підмічено, що на початку XX ст. однією з найголовніших внутрішніх проблем німецькомовної спільноти Півдня України була проблема адаптації національної системи початкової освіти до нових соціально-економічних реалій та суспільно-політичних умов внутрішнього життя Російської імперії.

В ході роботи з опублікованими джерелами різних авторів було з'ясовано, що школа та освіта в житті німецьких і менонітських колоній відіграли дуже важливу роль, що значною мірою пояснювалося традиціями, закладеними ще на історичній батьківщині – в Німеччині. Суттєво вплинуло на розвиток європейської освіти те, що в після-реформаційну епоху діти не лише протестантів, а й католиків не допускалися до конфірмації, якщо не вміли самостійно читати церковні тексти та писати. Таким чином, було зроблено важливий крок щодо розповсюдження масової шкільної освіти. Традицію поваги до освіченості німецькі переселенці принесли з собою в Російську імперію.

Надаючи освіту й виховуючи, конфесійна німецька школа слугувала ще й своєрідним засобом для зміцнення віри. Подібний підхід до шкільної справи зумовив ту обставину, що протестантські пастори, католицькі ксьондзи, менонітські духовні старшини та наставники-проповідники з самого початку переселення відали практично всіма питаннями освіти у своїх колоніях. У перші роки в деяких колоніях у зв'язку з відсутністю церкви (молитовного будинку в менонітів), школа була місцем не лише для навчання дітей, а й для проведення релігійної служби.

Церква використовувала свій вплив на колоністів (у тому числі й через школу) для збереження національних традицій, звичаїв та обрядів за умов існування оточення з іновірців та населення, яке говорило іншою мовою. Ця функція школи, як осередку самотньої національної культури поселенців, набувала важливого значення.

Німці, поселившись на українських землях, перенесли на нові місця проживання і зразки тієї школи, вихідцями якої вони були. У колоніях була створена німецька ортодоксально-конфесійна школа з характерними для неї рисами: 1) обов'язкове навчання для всіх без винятку дітей шкільного віку; 2) керівництво школою пастором; 3) тісний зв'язок школи з общиною, яка практично без допомоги уряду утримувала її на свої кошти, а отже й контролювала її.

Розвиток шкільної справи в німецьких колоніях проходив в декілька етапів: Перший припадає на кінець XVIII – 20-ті рр. XIX ст. У зв'язку з матеріальними складнощами початкового періоду, колонії не мали можливості будувати спеціальні шкільні приміщення.

Гостро відчувався дефіцит педагогів, навчальної літератури. Поступово протягом 1830-х – 1840-х років у колоніях було побудовано шкільні споруди, будинки для вчителів. Головна роль у виборі вчителя, а нерідко й предметів, які вивчалися, відводилася общині.

Вже на початку XIX ст. в німецьких школах склалася своя специфічна система навчання: у школах навчалися хлопчики й дівчатка віком від 7 до 14 років, як правило, до конфірмації. Офіційно навчальний рік продовжувався з 1 вересня до 1 (або 15) травня, але фактично він скорочувався, оскільки діти допомагали батькам у сільськогосподарських роботах та у господарстві.

У 1841 р. в колоніях були розроблені й прийняті “Правила відвідування сільських шкіл та дитячого навчання”. Вони передбачали обов’язкове відвідування дітьми школи, регулярний облік відвідування, сплату сім’ями колоністів грошового штрафу в розмірі 3 коп. сріблом у випадку пропуску занять учнем без поважної причини. Грошові штрафи бралися за квитанцією й передавалися до шкільної каси, а згодом використовувалися для придбання підручників для бідних дітей, заохочення тих учнів, які склали екзамени на відмінно. Грошові штрафи могли бути замінені роботою в общині (половина робочого дня за кожен пропущений учнем день). До такого способу зазвичай вдавалися сім’ї бідних колоністів.

Німецькі сільські школи не були однотипними: існували певні відмінності в програмах, виборі дисциплін. Головним завданням школи було навчити дітей читати, писати, рахувати, вивчити напам’ять Катехізис та отримати розуміння головних догматів віри. Вивчення російської мови в першій половині XIX ст. було необов’язковим, оскільки офіційне листування колоністів здійснювалося німецькою мовою, а в спілкуванні з оточуючим українсько-російським населенням вони обмежувалися невеликою кількістю відповідних слів, потрібних для торговельних та господарських зв’язків.

З другої чверті XIX ст. розпочинається наступний етап в шкільній справі, характер якого визначили люди, зацікавлені в розвитку шкільної освіти. Найбільш визначна постать цього періоду – голова Сільськогосподарського союзу, відомий в багатьох губерніях України меноніт Йоганн Корніс, якому Височайшим указом 1843 р. було передано управління народними школами в колоніях Молочанського меноніт-

ського округу. За короткий термін діяльності на цьому поприщі (помер у 1848 р.) Корнісу вдалося зробити досить багато: 1) він спробував послабити панування менонітських духовних старшин у сфері освіти; 2) взявся за реформування школи; 3) допомагав у вирішенні матеріальних проблем шкільної освіти; 4) проводив учительські конференції, щомісячні учительські збори на місцях, де обговорювалися відкриті уроки; 5) з його ініціативи в Гнаденфельді було створено читацький клуб та бібліотека, які в 1845 р. нараховували 355 томів; 6) склав інструкцію для шкіл, яка була орієнтована на змістовність та інформативність навчального процесу: вводила “тарифну сітку” при визначенні зарплати вчителям, встановлювала екзамен при прийнятті учителя на роботу. На підставі інструкції створювалися районні інспекції з учителів, зобов’язаних регулярно доповідати Сільськогосподарському союзу про стан справ у інспектованих школах.

Результати шкільної реформи Й. Корніса не змусили себе чекати: змінилися програми менонітських шкіл, покращилося викладання, підвищився авторитет шкільного вчителя.

Потреба в кваліфікованих педагогах, які до того ж знали б російську мову, стимулювала підняття питання про відкриття навчальних закладів середньої ланки, які готували б ці кадри. Ними стали чотирикласні центральні училища, які орієнтувалися на підготовку викладачів для сільських початкових шкіл, волосних писарів, а також кістерів.

Меноніти були першими з колоністів, хто зрозумів виняткову важливість цього започаткування. Кошти для утримання центральних училищ збиралися з відрахувань сільських товариств, внесків просвітницьких закладів та пожертв приватних осіб. З ініціативи Й. Корніса ще на початку 1820-х рр. було відкрито перший і один з найкращих навчальних закладів у колоніях – центральне училище в колонії Орлов, в якому навчалися не лише меноніти, а й лютерани. В 1835 р. розпочало роботу ще одне центральне училище – в колонії Гальбштадт Бердянського повіту, а в 1848 р. такий же навчальний заклад було відкрито в Хортиці. Хортицьке і Гальбштадтське центральні училища мали в своїх штатах викладачів російської мови.

У 1844 р. в Сараті на пожертви за духовним заповітом коштів вюртемберзького купця Християна Фрідріха Вернера та надвірного

радника, головного судді Катеринославської контори опікунства іноземних поселенців Південного краю Росії С.Х. Контеніуса було відкрито так зване “Вернерівське училище”, пізніше Вернерівська вчительська семінарія. Училище готувало учителів, писарів для приказів, землемірів та архітекторів. На підготовчому курсі вивчалися символи віри, заповіді, головні молитви, читання та письмо німецькою й російською мовами, чотири дії арифметики і малювання. До програми остаточного курсу входили Закон Божий і священна історія, російська та німецька граматики, риторика з перекладами з російської на німецьку й навпаки, коротка загальна історія і географія, статистика Росії та Новоросійського краю, арифметика, алгебра, планіметрія, землемірна справа, стислі відомості про сільську архітектуру, складання планів та бухгалтерських звітів. На початок ХХ ст. в училищі нараховувалось 4 класи. Воно вважалося найкращим закладом такого типу. Слід зазначити, що в менонітів у центральних та реальних училищах навчалися діти обох статей.

До протестантських і католицьких навчальних закладів середнього типу направляли, як правило, лише хлопчиків. Виняток становило Пришибське училище, створене в 1846 р. власником Асканії-Нова Фрідріхом Фейном на свої кошти. Тут навчалися діти лютеран і католиків (50% і 50%). В 1846 р. у ньому навчалось 128 учнів. Десять учителів викладали Закон Божий і священну історію, чистописання, російську і німецьку мови, арифметику, загальну історію і географію, статистику Новоросійського краю, хоровий спів, гру на органі й садівництво.

Отже, на середину ХІХ ст. шкільна освіта в німецьких колоніях почала втрачати свою виключно конфесійну спрямованість і підпорядкованість.

Інша тематика культурно-просвітницької діяльності освітянських товариств німців Півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст. знаходилась у фокусі дослідницької уваги значного кола вітчизняних та закордонних дослідників, зокрема: Д. Брандеса, А. Айсфельда, Е. Плеської-Зебольд, С. Бобилевої, Т. Шевельової, О. Берестень. Вони розглядали питання заснування, основних напрямків діяльності просвітянських товариств німецькомовних колоністів, започаткованих у 1905–1908 рр. Ці товариства мали на меті всебічне

сприяння підвищенню загального рівня освіти та духовності представників колоністської громади, оскільки створена ще на початку ХІХ ст. система початкової та середньої освіти через власну відсталість, консервативність та фінансову неспроможність не задовольняла освітянських вимог колоністського соціуму, який гостро відчував брак високопрофесійних кадрів у різних галузях сільського господарства та промисловості. Отже, в їхніх публікаціях було визначено, що на початку 1900-х рр. саме товариства стали одними з найбільш поширених форм культурної, просвітницької, благодійної діяльності німецької спільноти південноукраїнського регіону. Вони з'явилися майже в один і той же час у великих містах та найбільших німецькомовних колоніях Півдня України.

Таким чином, в ході дослідження культурно-освітніх процесів в німецьких громадах Півдня України було з'ясовано, що німецький етнос приділяв особливу увагу збереженню національної культури, традицій, релігії, мови, розвитку освіти, що відіграло дуже важливу роль у їхньому житті, визначало високий рівень їх духовного розвитку. Німецька школа у Російській імперії та Україні, за часи свого існування пережила злети й падіння, її то закривали й забороняли, то знову відкривали. Відомо, що у зв'язку із депортацією, вивчення цього питання було практично неможливе у роки радянської влади, а ті поодинокі праці, які з'являлися, мали тенденційний характер. Тому спроби відродження національної системи освіти німців Півдня України набули актуальності і можливості ґрунтовного вивчення серед сучасних українських та зарубіжних (німецьких, менонітських) дослідників лише за часів незалежності нашої держави.

Ella Styopchenko

Cultural and educational processes of the Germans of the South of Ukraine in the nineteenth and twentieth centuries based on the materials of published sources

The publication identified, collected, analyzed and systematized various in origin, character, purpose, content and genre specificity published historiographical sources on culture and education of the Germans of the South of Ukraine in the nineteenth and twentieth centuries, which formed the source base of this study. Mainly, they are represented by written published sources: scientific and popular

scientific works; sources of personal origin of researchers; published documents and materials on the history of the German population of the South of Ukraine; reference and educational literature; bibliographic reference books. In the course of the analysis of various published sources, it was found that most researchers believed that Germans in Ukraine differed from other ethnic groups with a high level of ethnic identity and the preservation of national culture, traditions, religion, language, principles of education, which determined the high level of their spiritual development.

Keywords: Germans of the South of Ukraine, education, sources, published sources.

¹ *Лях К.С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України”. – Запоріжжя, 2005. – С. 10.

² *Клаус А.* Наши колонии: опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний России. – СПб., 1869.; *Клаус А.* Духовенство и школы в наших немецких колониях // Вестник Европы. – № 3. – 1869. – С. 235–274.

³ *Велицын А.* Иностранная колонизация в России // Русский вестник. – 1889. – № 3 – С. 100–120.

⁴ *Каменский П.В.* Вопрос или недоразумение? – М., 1895.

⁵ *Липранд А.П.* Германия в России. – Харьков, 1911; *Ренников А.* Золото Рейна о немцах в России. – Пг., 1915; *Шелухин С.* Немецкая колонизация на юге России. – Одесса, 1915; *Сергеев И.И.* Мирное завоевание России немцами. – Пг., 1917.

⁶ *Лунов Л.* Немецкие начальные школы в России. – Пг., 1916.

⁷ *Дитц Я.* История поволжских немцев колонистов. – М., 2000.; *Бондарь С.Д.* Секта менонитов в России. – Пг., 1916.; *Штах Я.* Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916.; *Линденман К.Э.* Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников: указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15. июля и 19 августа 1916 и их влияние на экономическое состояние южной России. – М., 1917.

⁸ *Epp D.H.* Die Chortitzer mennoniten. – Odessa, 1889.

⁹ *Neufeld A.* Die Chortitzer Zentralschule 1842–1892. – Berdjansk, 1893.

¹⁰ *Stach J.* Die deutschen Kolonien in Suedrussland. Kulturgeschichtliche Studien und Bilder ueber das erste Jahrhundert ihres Bestehens. – Prischib, 1904.

¹¹ *Frisen P.M.* Die AltEvangelische Mennonitische Bruderschaft in Rußland (1789–1910) im Rahmen der mennoitischen Gesamtgeschichte. – Halbstadt, 1911.

¹² *Keller K.* Die Deutschen Kolonien in Südrußland. – Odessa, 1914.

¹³ *Гамалов С.* Вопросы просвещения нацмен. Работа среди нацмен Крыма // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – № 3–4. – С. 79–83; *Фишер Э.* Област-

ные курсы по переподготовке немецкого учительства // Пути коммунистического просвещения. – 1926. – № 8–9. – С. 37–41.

¹⁴ *Рейнмарус А., Фризен Г.* Меннониты. – М., 1930.; *Рейнмарус А., Фризен Г.* Под гнетом религии. – М., 1931.

¹⁵ *Крестьянинов В.Ф.* Меннониты. – М., 1962.; *Дружинина Е.И.* Южная Украина 1800–1825. – М., 1970; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1976.; *Ипатов А.Н.* Меннониты. – М., 1978.

¹⁶ *Кулінич І.М.* Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18–30.

¹⁷ *Зебольд-Плесская Э.Г.* Из истории образования немецких колоний в Причерноморье и Одессе XIX–XX вв. // Наша школа. – 1994. – № 2. – С. 35–40.; *Её же.* Одесские немцы 1803-1920. – Одесса., 1999.; *Её же.* Молочанский меннонитский училищный совет // Міжнародна наукова конференція Запоріжжя, Україна 2–5 червня 2004 р. Молочна – 2004: меноніти і їх сусіди (1804–2004). – Запоріжжя, 2004. – С. 78–80.

¹⁸ *Кащенко С.Г.* Система образования и религиозного верования немецкого населения Крыма (конец XIX – начало XX века) // Известия крымского республиканского краеведческого музея. – 1994. – № 5. – С. 3–9.

¹⁹ *Свтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920-ті-1990-ті рр.). – К., 1994.

²⁰ *Кулінич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995.

²¹ *Дайнеко Л.И.* Немецкие колонии в Крыму // Сквозь века. – 1995. – Вып. 1. – С. 58–70.

²² *Тутик Л.С.* Школьное образование в немецких и меннонитских колониях Екатеринославской губернии (конец XVIII – первой половине XIX вв.) // Вопросы Германской истории. – Днепропетровск, 1996. – С. 65–76.

²³ *Якубова Л.Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті рр.): коренізація і денационалізація // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22–36; *Войналович О.* Засади державної політики щодо розвитку шкільної освіти національних меншин в Україні у 20-х першій половині 30-х рр.: історія, досвід, проблеми // Наукові записки Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – Вып. 9. – С. 132–139.

²⁴ Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.). – Днепропетровск, 1999.; *Бобильова С.* Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. Німці в етнокультурному просторі України. – Вып. 16. – К., 2004. – С. 23–28.

²⁵ *Ганкевич В.Ю.* Система народного образования в немецких колониях Таврической губернии на рубеже XIX–XX вв. // Немцы в Крыму: очерки истории и культуры. – Симферополь, 2000. – С. 54–63; *Осташева Н.В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. – М. 2000; *Литинський В.В.*

Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000; *Кондратюк Г.Н.* Народное образование в немецких колониях Крымской АССР в 1921–1941 гг. // Вопросы германской истории: Сб. научных трудов. – Днепропетровск, 2002. – С. 142–150; *Замуруйцев О.В.* Система початкової освіти в колоніях молочанських менонітів (друга половина XIX – початок XX ст.) // Молочна – 2004: меноніти і їх сусіди (1804–2004). Міжнародна наукова конференція Запоріжжя, Україна, 2–5 червня 2004 р. – Запоріжжя, 2004. – С. 44–48.; *Резник В.И.* Исторические и медико-генетические аспекты возникновения и развития меннонитских школ // Там же. – С. 84–86.; *Шевчук С.П.* Просветительская и научная деятельность И. Корнуса в Северном Приазовье // Там же. – С. 108–110; *Вдовенко В.В.* Конференції вчителів німецьких початкових училищ на півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13–14 травня 2004 р. – К., 2004. – С. 400–407.

²⁶ *Черказьянова И.В.* Немецкая национальная школа в Сибири (XVIII – 1938 г.). – М., 2000; *Её же* Школьное образование российских немцев. – СПб., 2004.

²⁷ *Очеретянюк С.І.* Німецька національна освіта в Україні (20–30-ті роки XX ст.): Дис... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 221 с.

²⁸ *Міронова І.С.* Культура національних меншин Півдня України в 20–30-і роки XX ст.: Дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2003. – 282 с.; *Борисов В.Л.* Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 216 с.; *Лях К.С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 19 с.

²⁹ *Braun P.* The educational system of the mennoniten colonies in south Russia // The Mennonite Quarterly Review. – 1929. – № 3. – P. 169–182.

³⁰ *Mauch A.* Geschichtliches von den deutschen Zentralschulen in Russland // Heimatbuch der Deutschen aus Rußland. – 1954. – S. 62–69; *Lebtog O.* Die Eugenfelder Ackerbauschule // Heimatbücher der Deutschen aus Rußland. – 1957. – S. 159–162.; *Stumpp K.* Geschichte der Grosslibentaler Mädchenschule mit eingestreuter Erwähnung der deutschen Mädchenschulen im Süden Rußlands // Heimatbuch der Deutschen aus Rußland. – 1957. – S. 135–159.

³¹ *Goertz H.* Die mennonitischen Siedlungen der Kriem. – Winnipeg, 1957. – 65 s.; *Goertz H.* Mennonite settlements in Crimea / Translated by J. Toews. – Winnipeg, Manitoba, 1992.

³² *Br P.* Education Among the Mennonites in Russia // The Mennonite Encyclopedia. – Newton: Mennonite Publication Office, 1956. – Volume. II. – P. 153–157. С.К. Halbstadt Kommerzschule // The Mennonite Encyclopedia. – Newton: Mennonite Publication Office, 1956. – Volume. II. – P. 632–634.

³³ *Durksen M.* Die Krim war unsere Heimat. – Manitoba, 1977.; *Stumpp K.* Die Russland deutschen Zweihundert Jahre unterwegs. – Stuttgart, 1989.; *Urry J.* The Transformation of Mennonite Life in Russia 1789-1889. – Manitoba, 1989.

Борис Драмарецький

**Етнонаціональна та соціальна структура міського населення України міжвоєнного періоду ХХ ст.
(історіографія питання)**

Досліджується етнонаціональна і соціальна структура міського населення України міжвоєнного періоду ХХ ст. Увага приділена демографічній трансформації населення та регіональній специфіці прискореної модернізації; змінам в житлово-комунальному господарстві, соцзабезпеченні та повсякденному житті; гендерним проблемам; проявам девіантної поведінки. Наголошено на особливій ролі міста при формуванні соціалістичного суспільства, а також у зміні статусу міського мешканця. Ідеологічний чинник вплинув не лише на “пролетарізацію” населення, а й на становлення радянської ментальності, яка найбільше виявлялася у містах.

Ключові слова: населення, міста, соціальний склад, етнонаціональна структура, ідеологія, Україна.

Етнонаціональний склад міського населення України формувався впродовж тривалого часу і з різною інтенсивністю. У 20–30 роки ХХ ст. в радянській Україні на його зміну впливали політичні, соціально-економічні, еміграційні, колонізаційні, воєнні та інші фактори що проходили на той час в СРСР. Відбувалися урбанізаційні процеси, а міста з їхнім державним апаратом, комунальною структурою, промисловим сектором акумулювали у собі значні маси внутрішніх мігрантів. Значний вплив мали адміністративно-територіальні реформи. Так, у період 1917–1922 рр. зберігався дорадянський адміністративний поділ, щоправда у складі не 9, а 12 губерній – додалися новоутворені Кременчуцька, Одеська та Запорізька. У 1922 році адмінреформою були розформовані Запорізька

і Кременчуцька губернії. Наступного року ліквідували повіті і волості і замість них утворено округи та райони. У 1925 р. уряд ліквідував губернії як адміністративну одиницю і ввів триступеневий адміністративний поділ на: округ – район – сільраду. З них 12 національних районів і 549 національних сільрад (єврейські, польські, німецькі, грецькі, татарські). У 1930 році були ліквідовані округи та введено 2-ступеневу структуру: район сільський і місто. Метою реформи було наближення провінції до центру. Але двохступенева структура не виправдала сподівань влади. Тому у 1932 році уряд провів чергову адмінреформу, створивши поділ, який існує і нині. Найбільшою адмінодиницею стала область. Області поділялися на райони, а ті у свою чергу на місцеві влади – міські, сільські та селищні. До 1940 року зберігалася і молдавська автономія. Такі адміністративні зміни впливали на статус та значення міст.

Проблемі дослідження національного, етнічного складу та соціальної структури населення міст України присвячена значна кількість як узагальнюючих праць, так і спеціальні публікації. Дослідницька зацікавленість обумовлена впливом більшовицької політики індустріалізації та мілітаризації, яка спричинила зміни соціально-демографічної структури суспільства.

Перші публікації з окресленого питання з'явилися ще у 20-ті рр. ХХ ст., фактично відразу після першого Всесоюзного перепису 17 грудня 1926 р., який охопив усе населення. При проведенні даного перепису у містах заповнювалася також сімейна карта, яка давала можливість отримати дані про постійно проживаюче там населення та інформацію про сім'ю. Програма перепису населення містила 14 питань: стать, вік, народність, рідна мова, місце народження, тривалість проживання в місці перепису, шлюбний стан, грамотність, фізичні недоліки, психічне здоров'я, робота (із виділенням основної та додаткової), посада і галузь праці (для безробітних – тривалість безробіття й попереднє заняття), джерело засобів існування (для тих, хто не мав роботи). Сімейна карта містила інформацію про склад сім'ї з виділенням шлюбних пар та їхніх дітей, тривалість шлюбу і житлові умови¹. В цей період виходить значна кількість робіт як наукового, так й ідеологічного характеру поштовхом чого стала політика “коренізації”, коли, після квітневого 1923 р. XII з'їзд РКП(б),

були прийняті декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. “Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ” та декрет ВУЦВК і Раднаркому від 1 серпня 1923 р. “Про заходи щодо рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови”. Однією із визначних стала праця А. Хоменко “Населення України 1897–1927 рр.”². видана у 1927 р. присвячена аналізу національного складу населення з порівнянням населення та території України з іншими європейськими країнами, умовами та темпами зростання населення. Значна увага приділялася адміністративним змінам в СРСР.

Разом з тим, більшість публікацій того часу були спрямовані не стільки на роз’яснення національної політики більшовиків і досягнення в національно-культурному будівництві, скільки на доказ прогресивності соціалістичного будівництва та піднесення значення нового головного мешканця – пролетаря. Авторами таких праць, переважно ставали радянські та партійні діячі³. І навіть коли у другій половині 1920-х років виникли думки про самостійність української економіки (так звана “волобуєвщина”, публікації в журналі “Більшовик України” за 1928 р. про те, що українська економіка може бути самостійною, що Україна є колонією у складі СРСР тощо), однак суперечок щодо “диктатури пролетаріату” не виникало. Очевидно, що основна увага приділялася питанням пов’язаних з джерелами формування пролетаріату в УСРР⁴

Після утвердження тоталітарного режиму поступово припиняються розробки з етнонаціональної проблематики, а дослідження з національних питань стали розглядатися як загроза впливу комуністичній ідеології. Етнонаціональні роботи допускалися лише в контексті обслуговування ідеологічних установок влади, яка сформувала концепцію про єдину історичну спільноту. Ідеологічний імператив був направлений на доказі того, що в процесі соціалістичних перетворень відбувається зближення народів СРСР, яке має завершитися створенням нової історичної спільноти – радянського народу, шляхом індустріалізації та на основі ленінсько-сталінської національної політики.

Йшлося про створення “національної по формі та соціалістичної за змістом радянської культури”. А також, що “на основі радянської

влади, на основі соціалізму, на основі союзу робітничого класу та селянства дружба російського та українського народів і усіх народів СРСР піднялася на нову, найвищу ступінь і перетворилася на могутню силу прогресивного розвитку соціалістичної економіки та культури”⁵.

На науковців, що виходили за рамки цієї концепції було поставлене тавро українських буржуазних націоналістів. Зокрема В. Овчаренко вказує, що після 1926 р. майже всі статистичні дані відсутні, тому що їхня публікація не служила цілям партії, всі матеріали Центрального Статистичного Управління України стають державною таємницею, а ті, які час від часу публікувалися, подавалися упереджено⁶.

У подальшому, визначена тематика фактично не розроблялася до 70-х рр. ХХ ст., а дослідження переважно стосувалися соціальних процесів, створення та функціонування системи соціального забезпечення та її особливості для певних професійних груп населення⁷.

У сучасній вітчизняній історіографії питання етнонаціональних та демографічних процесів міського населення України набуло нового поштовху. Однією з актуальних проблем досліджень для науковців стала демографічна трансформація та етнонаціональні зміни населення міст. Демографічна трансформація населення міст представлена традиційними для неї ракурсами дослідження – статистичними показниками. У першу чергу це стосується Всесоюзних переписів 1920, 1926, 1939 рр., Всесоюзного міського перепису 1923 р., обліку міської людності УРСР 1931 р. та системному аналізу соціально-демографічних процесів (динаміку чисельності, регіональної концентрації етнодемографічної структури та виробничо-галузевої специфіки міського населення розглянув Д. Гринь⁸). Аналізуючи соціально-демографічні процеси в містах України на базі переписів населення 1920–1930-х рр., Д. Овчаренко за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р. проаналізував особливості національного складу населення окружних міст Півдня України в середині 1920-х рр.⁹.

Загалом, можемо зазначити, що пріоритет у дослідженні демографічних процесів мав Східний регіон України, зокрема Донбас. Закономірно, що регіональна нерівномірність демографічних дослі-

джень обумовлена історичною специфікою індустріалізації даного регіону, курс на яку був узятий у грудні 1927 року на XV з'їзді ВКП(б), який затвердив директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928/29–1932/33 роки. XI з'їзд більшовиків України пройшов під знаком повної підтримки сталінського курсу на форсовану індустріалізацію та затвердив п'ятирічний план для України, а Східний регіон став основним плацдармом реалізації індустріалізації. В результаті з кінця 1920-х років до 1941 року в Україні було побудовано сотні нових промислових підприємств. Серед найбільших: ДніпроГЕС; Запоріжсталь; Криворіжсталь; Азовсталь; Харківський тракторний завод; Новокраматорський машинобудівельний завод. Головні підприємства отримували комплектуючі та обслуговували всю територію СРСР. Наслідком стало стрімке збільшення чисельності робітників у східних українських містах.

Індустріалізація супроводжувалася активним інформаційним забезпеченням. Тому публікації радянського періоду, головним чином, були направлені на підтримку сталінського курсу та робітничі дослідження (формування пролетаріату, збільшення кількості робітників, стаханівський рух). Цілком логічно, що з появою локального напряму української історіографії саме цей регіон став об'єктом наукового аналізу: І. Мартинчук – національно-культурне будівництво міст, О. Кокорська – соціальний розвиток міст Донбасу, Н. Гогохія – життя жінок Донбасу¹⁰ та ін. Зокрема, М. Алфьоров розробляючи таблицю зміни чисельності окремих міст Східної України за 1926–1939 рр. зазначив, що, у зв'язку з індустріальним розвитком, на Донбасі не тільки збільшилася чисельність міст, а й з'явилися нові міста¹¹.

Різним аспектам етнічної історії присвятили свої дослідження А. Маргулов¹², І. Мартинчук¹³ та Б. Чирко¹⁴. Розвиток етнодемографічних процесів в Україні 20-х рр. XX ст. вивчав О. Воронко¹⁵, а демографічною ситуацією за національною структурою українських міст першої третини XX ст. займалася Н. Земзюліна¹⁶. Важливими стали етнокультурні розвідки О. Боряк¹⁷. Грунтовними дослідженнями з етнонаціональних процесів стали праці В. Наулка¹⁸.

Варто також визначитися з інтерпретацією і розумінням істориками значення ролі міста в радянській політиці. Так Н. Гогохія на-

голошує на ролі міста, як “плавильного котла” для формування “радянського народу”, виразником нової “пролетарської” культури, нової світоглядної системи, моралі, духовних цінностей, стилю життя, що активно впроваджувались як загальна норма на всіх рівнях українського суспільства¹⁹. Подібної думки притримується й М. Альфьоров, який аргументував свою позицію зв’язкою пролетаріат–радянська влада–соціалізм. Зокрема, науковець визначив конкретні владні кроки в реалізації “форсованої” урбанізації: суцільна колективізація, голодомор 1932–1933 рр. та масові репресії – все це призвело до міграції селян у міста²⁰. Тож “пролетаризація” селян стала характеристикою піднесення значення міста в радянській політиці соціалістичного будівництва. Окрім розгляду “пролетаризації” населення, науковці проаналізували систему “прив’язування” пролетаріату до місць проживання, пов’язавши контроль над процесом “пролетаризації” населення із введенням паспортної системи та виявили тенденції прискорення міської “паспортизації” в часи голодомору²¹.

Наслідком стають суттєві демографічні та національні зміни – якщо на початку 1920-х рр. в УСРР був порівняно незначний відсоток міських мешканців, так як громадянська війна та політика воєнного комунізму спричинила масову міграцію населення до села, то починаючи з 1921 р., міста надолужують втрати в населенні. Незважаючи на те, що голод 1921–1923 рр. призвів до величезної смертності та зниження природного приросту населення²², а в містах було зруйновано багато промислових підприємств і масове безробіття, все ж кількість мешканців міст УСРР зросла. Це стосується лише великих промислових міст і міст Східного регіону. Переважну більшість з них склали колишні селяни, що тікали від голоду початку 1920-х рр. Зокрема міський перепис 1923 р. зафіксував збільшення міського населення на 7,3 % до 5 081,2 тис.²³. У подальшому, між 1923–1926 рр., відбувалося відновлення зруйнованого війною господарства, яке розпочалося із започаткуванням НЕПу та адміністративно-територіальних реформ і призвело до росту міського населення України на 26,3 %²⁴.

З другої половини 20-х рр., в період індустріалізації країни збільшуються й темпи урбанізації. Більше того, якщо раніше міграційні процеси із сільської місцевості до міст мали тимчасовий ха-

рактер, як правило селяни сезонно їхали на заробітки, то курс на важку індустрію та видобувну промисловість вимагали належного рівня кваліфікації робітників, а це було неможливо при високому рівню плинності кадрів. Відтак радянська влада поставила завдання припинення стихійних міграцій. Для реалізації цього завдання почали використовувати трудові мобілізації, організовані набори, а самі підприємства, по суті, стали містоутворюючими. Необхідною умовою також стало позаекономічне закріплення трудових ресурсів на місцях роботи.

Разом з тим, протягом 1920-х років (до введення паспортизації) радянська система не мала такого високого рівня контролю за людиною, як це відбулося пізніше. Тому найбільш дієвим стало переміщення населення з відносно віддалених районів для постійного проживання на новій території. Переміщені особи втративши економічні зв'язки із попереднім місцем проживання автоматично позбавлялися альтернативних джерел для отримання заробітку окрім тих, що пропонувалися державними органами на новому місці роботи. А найкращим контингентом стали вихідці з віддалених регіонів Росії. Оскільки будівництво нових підприємств відбувалося, в основному, на Сході України, портових містах, у першу чергу, Одесі, а також найбільших торгово-промислових центрах – Харкові і Києві. Саме у цих регіонах відбувається зростання чисельності росіян, де проживало близько 3/4 російської національності²⁵. Зростання кількості російського населення в українських промислових районах залишалося також вагомим фактором у справі підпорядкування українських промислових районів московському центру. Свого часу Л. Каганович вважав головним досягненням українізації і доказом вірної національної політики саме розгортання нового індустріального будівництва в Україні. Однак у середовищі російського населення Донбасу українізація мала негативні оцінки. Це призводило до проявів російського великодержавного шовінізму. Росіяни не хотіли інтегруватися в українську культуру, вимагали, щоб українці говорили російською мовою і т.д.²⁶. Тож у 1920-х рр. відбувалися численні конфлікти між росіянами та українцями.

Поруч із збільшенням частки росіян, поступово зростала чисельність євреїв. Якщо раніше це були переважно держслужбовці та

кустарі, то з кінця 20-х рр. відбувається зростання кількості єврейських робітників у важкій промисловості, де в попередні роки їх практично не було.

Стрімке й суттєве збільшення частки українців з початку 20-х років ХХ ст. сучасні дослідники відзначають лише у населенні невеликих міст і містечок України. На це вказує і той факт, що у 1923 р. сумарна кількість росіян та євреїв у містах переважала кількість українців майже на 460 тис. чол., а у 1926 р. їх співвідношення вирівнялось²⁷. Так перепис 1926 р. визначає десять найбільш поширених в Україні національностей: українці, росіяни, євреї, поляки, молдавани, німці, греки, болгары, білоруси й татари.

Серед “інших” майже 26 тис. населення розмовляли німецькою мовою.

Всього в поселеннях Жданівського району проживало 22,3 тис. греків.

В містах Донбасу в ряді випадків населення збільшилося за рахунок сусідніх селищ міського типу, що приєднали до міст. Наприклад Миколаївка була приєднана до Горлівки. (Див.: Таб.²⁸ – с. 118.).

Таким чином, дослідження регіональної концентрації етнічної структури свідчить про збільшення чисельності українців в середовищі населення невеличких міст. Статистично зросла питома вага українців серед населення міст майже по всій території України. З розгортанням індустріалізації відбулося зростання чисельності українців втричі, росіян – у двічі, при стабільній кількості євреїв (за переписом 1939 р. українці становили 60 %, росіяни – 24 %, євреї – 12 % міського населення). Традиційно найбільш численними у середовищі міського населення впродовж досліджуваного періоду залишалися також росіяни та євреї

Адже з середини 20-х рр. ХХ ст. все більшого впливу набувають політичні сили, які були зацікавлені у згортанні НЕПу та перетворення країни на основі форсованої індустріалізації, у першу чергу, це стосується правлячої верхівки. Більшовики, прагнучи зруйнувати стару структуру суспільства (не тільки за соціальними, але й ідеологічними та психологічними ознаками) і розчистити місце для будівництва нового, зверталися до люмпенізованих і неосвічених верств робітничого класу і селянства. Оскільки саме вони негативно

ставилися до НЕПу, який змушував миритися з майновими нерівностями. Саме люмпенізована частина міських мешканців була незадоволена безробіттям, зростанням цін на продовольство, скасуванням карткової системи. Наслідком стало те, що з другої половини 20-х рр. відбулося витіснення тих соціальних груп, які не були пов'язані з державною, колективною та кооперативною власністю. А репресивні заходи й податковий прес призвели до зникнення так званих непманів (власників і орендарів дрібних і середніх промислових підприємств, приватних торговців). До того ж правляча верхівка, як і соціальний прошарок населення на який опиралися більшовики прагнула якомога швидше, “штурмовими методами” вирватися з труднощів.

П'ятирічки, формування єдиного народногосподарського комплексу з усіма його збоченнями, надмірною індустріалізацією за рахунок сільського господарства, причому всі ці процеси керувалися з Центру, з Москви, спричинили у подальшому стрімке зростання чисельності пролетаріату. Так, з 1928 по 1940 рр. кількість робітників збільшилася з 1770 тис. осіб до 4578 тис., тобто зросла у 2,6 рази, а темпи приросту чисельності городян у 1930-х рр. вчетверо перевищили показник попереднього десятиріччя.

Зміни відбувалися у кількісному і якісному складі й у середовищі службовців. За 10 років (до 1940 р.) їхня чисельність зросла в 3,6 рази і досягла 2 млн., 25 % з них мали вищу або середню спеціальну освіту. Разом з тим, в народному господарстві не вистачало дипломованих спеціалістів в промисловості, сільському господарстві, науці; їх нестача істотно загострилася внаслідок сталінських репресій.

Однак, форсована індустріалізація та кількісне зростання населення міст за принципом: “спочатку – завод, потім – місто” призвели до загострення житлової проблеми та нестачу продовольства. Перебої у постачанні міст змушували вводити карткову систему. Лише з другої половини 30-х рр. ХХ ст. становище робітників почало дещо поліпшуватися, проте фактичний рівень життя залишався нижчим рівня 1928 р. Тому, одним із важливих завдань постала необхідність у створенні та функціонуванні системи соціального забезпечення для певних соціально-професійних груп населення. Ці питання залишаються й найбільш дослідженими у сучасній вітчизняній історіографії.

Зокрема, В. Шарпатий визначив першочерговість міського соцзабезпечення над сільським: “адміністративна реформа в УСРР 1930-го та 1932 р. внесла зміни до системи собезу, отже, з’явилися міські інспекції собезів, райінспектури, а на селі їх функції виконували культурно-соціальні секції сільських рад”. Автор також показав різницю у статусі радянського пенсіонера міста і села²⁹. Дослідники однак не згадали про перевази міста над селом в отриманні соціальної допомоги та переведенні мешканців міст на категорії для отримання благ. Зокрема, при аналізі інституту карткової системи, вони зауважують про 4 переліки (особливий, перший, другий та третій) постачання харчів та промислових товарів та перевази у соцзабезпеченні робітників державних підприємств³⁰.

Окрім того, на думку науковців, соціальна політика опиралася й на штучний перерозподіл благ, зокрема, житла у вигляді різних форм “ущільнення” квартир. Так М. Алфьоров вивчаючи постанови ЦВК і РНК СРСР 1931 р. звернув увагу на те, що нові відомства отримали право використовувати житло як засіб примусу до праці, дозволяючи виселення осіб, що належали до “нетрудових елементів”, без надання їм іншого помешкання³¹. Таке положення було закріплено й законодавчо, зокрема був визначений перелік громадян (особи, що використовують найману працю, що живуть на нетрудові доходи, приватні торговці, ченці й духовенство, колишні жандарми, божевільні та засуджені за корисливі і ганебні злочини), яких не стосувався жоден з рівнів соціальної політики. При цьому основною ознакою соціальної неповноцінності ставав минулий суспільний статус. А владна ідея “нового соціалістичного гуртожитку” втілювалася в будівництві гуртожитків барачного типу та надання їх робітничому класу як передовій соціальній групі.

Такі зміни соціокультурної ситуації в містах 1930-х років, на думку дослідників, призвели до войовничої антирелігійності, русифікації, безкультур’я, що панувало серед робітництва новобудов. При цьому у великих промислових містах швидше відбувалася трансформація моралі й девальвація цінностей. Були й випадки хуліганства, коли робітники без усяких на те підстав били фахівців, інженерів та директорів, на що вказує С. Панін³², який наголосив, що влада постійно вселяла робітникам уявлення про їхню авангардну

роль і на цьому ґрунті в них розвивалося так зване пролетарське чванство – почуття вседозволеності й безкарності. Разом з тим, усі прояви девіації та аномалії життя радянського соціуму міст – пияцтво, злочинність, проституція і т. ін. вважалися пережитками капіталізму, а “безбожний побут”, комунальне життя, обмеження прав колишніх власників квартир та доноси були цілком нормальними явищами для радянського суспільства того часу³³.

Тема трудових конфліктів та роль профспілок у їх вирішенні, а також умови праці, заробітна плата, побут в аналізі повсякденного життя мешканців міст досліджувалась у монографії О.М. Мовчана та О.О. Сушка³⁴. Більше того, Г. Єфименко визначає цей період “базовим” для визначення повсякдення індустріального суспільства та формуванням масової свідомості населення радянських міст³⁵.

Окремим напрямком досліджень соціальних процесів у містах 1930-х років стали гендерні відносини. Поява і поширення “гендеру” як категорії наукового аналізу української історіографії активізувало дослідження статусу жінок у містах, впливу гендерної політики більшовиків на соціальну трансформацію міст. Перш за все науковці відмітили існування двох поведінкових моделей, за якими жінка мала орієнтуватися – або на родину, або колектив. Причому остання модель, на їх думку, ідеологічно стала переважати. Так, Н. Гогохія виявила зміни в трактуванні “родини” для жінки, яка тепер знаходила її не в традиційній сім’ї, а “в колективі на заводі, фабриці, де їх названими батьками ставали бригадири, майстри, навіть директори заводів, обов’язково члени партії”³⁶. Тож і висновок про вигляд жінки у верстата як “нормального” явища був цілком закономірним. Проте авторка зупинилася на констатації цього факту без аналізу того, якою соціальною категорією так сприймалася жінка. Можливо подальші дослідження, у слід із західною історіографією³⁷, зможуть виокремити відмінність поглядів на “жінку у верстата” офіційної влади, чоловіків як соціальної групи і самих жінок. В ракурсі залучення жінок до суспільно-продуктивної праці на підприємствах важкої промисловості розглядала О. Кривуля³⁸. Авторка зосередилася на аналізі динаміки зростання робітниць під час індустріалізації, виділила особливості їх праці і оплати. Втім, констатуючи нерівність в отриманні заробітної плати жінок і чоловіків, залишила поза увагою механізм “знецінення” жіночої праці. Епізодично гендерні

відносини у містах розглядалися М. Вороніною (феномен Паші Ангеліної, рух дружин-суспільниць) та О. Кривулею (українські жінки театру і кіно)³⁹.

Російські дослідники, вивчаючи дану проблему, не менш значущим визначили і вплив владної політики щодо жінок на трансформацію міст. Зокрема Н. Лебіна наголошувала, що крім селян, влада також активно “пролетаризувала” й жіноче населення⁴⁰. Окрім розгляду “пролетаризації” населення, науковці проаналізували також систему “прив’язування” пролетаріату до місць проживання, пов’язавши контроль над процесом “пролетаризації” населення з введенням паспортної системи та виявили тенденції прискорення міської “паспортизації” в часи голодомору⁴¹.

Разом з тим, наголошуючи на нормативності рівноправ’я, такий важливий нюанс як сприйняття суспільством нової ролі жінки залишився поза увагою науковців. Натомість західні вчені, переважно саме це ставлять за мету в своїх дослідженнях. Так само і ми можемо запитати, для чого жінкам, які освоювали чоловічі професії потрібно було володіння і носіння зброї, офіційно зареєстрованої і виданої владою?

Більшовицький режим не скасував й встановлених форм приватно-сімейного життя, а колективістські установки довго і суперечливо приживалися, при цьому, як наголошувала Н. Араповець, у сім’ї продовжували переважати патріархальні відносини, однак з’явилися нові тенденції зумовлені визнанням юридичної рівноправності⁴².

В цілому, можемо визначити гендерну історію міст як таку, що перебуває на етапі свого становлення, намагаючись “звільнитися” від стереотипу радянської історіографії про “вирішення” жіночого питання та чутливої до напрацювань західної історіографії.

Таким чином відмічаючи певні напрацювання сучасної історіографії, звертає увагу намагання об’єктивно врахувати вплив ідеологічного чинника на розвиток міст. З точки зору дослідників зміни, що стали головними у розвитку радянських міст 1930-х років можемо поділити на чотири групи проблем, які, на нашу думку, стали найактуальніші для науковців: 1) демографічна трансформація населення та регіональна специфіка прискореної модернізації в містах; 2) зміни в житлово-комунальному господарстві, соцзабезпеченні та повсякденному житті мешканців міст; 3) гендерні проблеми; 4) прояви девіації як елементу “капіталістичного пережитку”.

При цьому, науковці одностайні на особливій ролі міста при формуванні соціалістичного суспільства, а також у зміні статусу міського мешканця. Більше того, вони наголошують на особливості цього періоду для історичного розвитку міст України. Актуальними темами для сучасної історіографії стала практика повсякденного життя: соцзабезпечення, житлово-комунальний комплекс, гендерні відносини, прояви девіації та ін. Фактично ставиться завдання зрозуміти становлення радянської ментальності, яка найбільше виявлялася у містах.

Boris Dramaretskiy

Ethno-national and social structure of the urban population of Ukraine in the interwar period of the twentieth century. (historiography of the question).

The ethno-national and social structure of the urban population of Ukraine in the interwar period of the twentieth century is studied. Attention is paid to the demographic transformation of the population and the regional specifics of accelerated modernization; changes in housing and communal services, social security and everyday life; gender issues; manifestations of deviant behavior. Emphasis is placed on the special role of the city in the formation of socialist society, as well as in changing the status of the city dweller. The ideological factor influenced not only the “proletarianization” of the population, but also the formation of the Soviet mentality, which was most pronounced in the cities.

Key words: population, cities, social composition, ethno-national structure, ideology, Ukraine.

¹ Архів АН РФ, ф. 135, оп 2 (Всесоюзний перепис населення 1926 р.); Стешенко В.С. Переписи населення [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Perepysy_naselennia.

² Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр.: Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р. Харків: Урядова Друк. ім. т. Фрунзе, 1927. – 79 с.

³ Див: *Скрипник М.О.* Статті й промови в справі національного будівництва. – Т. 2. – Ч. 1. –Б.М.: Держвидав України, 1929. – 360 с.; *Затонський В.* Національна проблема на Україні: (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926). – Харків: Держвидав України, 1926. – 64 с.

⁴ Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр.; *Сулькевич С.И.* Административно-политическое строение Союза ССР: (Материалы о территориальных

преобразованиях с 1917 г. по 1 июля 1925 г.). Ленинград: Гос. изд-во, 1926. – 300 с.; *Хвиля А.* Национальний склад населення на Україні. Харьков: Госиздат України, 1926. – 129 с.

⁵ *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.* – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. – С. 302, 17.

⁶ *Овчаренко Д.В.* Національний склад населення окружних міст Півдня України у 1926 р. (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.) // *Історичний архів.* – 2009. – Вип. 3. – С. 64–70.

⁷ *Васькина Л.И.* Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года как источник по истории рабочего класса СССР: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Мос. Гос. ун-т. Москва, 1972. – 27 с.; *Жиромская В.Б.* Советский город в 1921–1925 гг.: Проблемы социальной структуры. – Москва: Наука, 1988. – 175 с.

⁸ *Гринь Д.К.* Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930 рр.): автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2000. – 20 с.; *Його ж.* Облік міської людності УСРР 1931 року як історичне джерело // *Література та культура Полісся.* – Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2002. – С. 204–207.

⁹ *Овчаренко Д.В.* Національний склад населення окружних міст Півдня України у 1926 р. (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.)... – С. 64–70.

¹⁰ *Кокорська О.І.* Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х-30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис...канд. іст. наук: Київський ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Київ, 1995. – 20 с.; *Гогохія Н.* Жінка у радянському соціокультурному просторі 1930-х рр.: гендерний аспект української урбанізації // *Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка.* – Т. 5. – Донецьк: “Східний видавничий дім”, 2004. – С. 376–383.

¹¹ *Алфьоров М.* Демографічний розвиток міст Східної України в 1920–1939 рр. // *Схід.* – 2009. – № 8 (99). – С. 42–43.

¹² *Маргулов А.* Повсякденні практики життя ассирійців України в 20–30 рр. ХХ ст. // *Історія.* 2011. – № 4 (111). – С. 104–108.

¹³ *Мартинчук І.І.* Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і- початок 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.

¹⁴ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні, 1920–30-ті роки: Історико-картографічний атлас. Київ, 1996 (у співавт.); *Його ж.* Сталінський етноцид в Україні (20–30-ті роки) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 2; *Його ж.* Німці в Україні (1920–1990 рр.). – Київ, 1994 (у співавт.); *Його ж.* Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст. – Київ, 1994.

¹⁵ *Воронко О.* Розвиток етнодемографічних процесів та формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. – Київ, 1998. – 18 с.

¹⁶ Землюліна Н.І. Населення українських міст в першій третині ХХ ст.: етнодемографічна характеристика // Історичні науки : Збірник наукових праць. – Випуск 120. – Київ, 2014. – С. 233–242.

¹⁷ Боряк О.О. Україна: етнокультурна мозаїка. – Київ: Либідь, 2006. – 326 с.; *Її ж.* Традиційна культура та новації за радянської доби особливості співіснування повитухи та акушерки у 20–70-х роках ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 29. – С. 11–21

¹⁸ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1965. – 276 с.; *Його ж.* Карта сучасного етнічного складу населення УРСР: М-б 1:500 000. – Додаток: Географічне розміщення народів в УРСР. – К.: Наукова думка, 1966. – 32 с.; *Его же.* Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наукова думка 1975. – 276 с.; *Його ж.* Пошуки. Роздуми. Студії. – К.: Український письменник, 2013. – 392 с.

¹⁹ Гогохія Н. Жінка у радянському соціокультурному просторі 1930-х рр.: гендерний аспект української урбанізації... – С. 376.

²⁰ Алфьоров М. Політика урбанізації східної України в 1920-1939 роки // Схід. – 2010. – № 1 (101). – С. 75.

²¹ *Його ж.* Ідеологічно-правові засади урбанізації Східної України в 20–30-ті рр. ХХ ст. // Схід. – 2010. – № 3 (103). – С. 70.

²² Драмарецький Б.Б. Голод 1921–1923 років в Україні (Маловідомі сторінки трагічної історії). – Київ, 1996. – 23 с.

²³ Населення в містах України (за даними міського перепису 15 березня 1923 р.) // Статистика України. – Серія 1. – Демографія. – Т. 2. – Вип. 3. – № 77.

²⁴ Там само. – С. 2–3.

²⁵ Див: Всесоюзная перепись населения 1926 г.: УССР. Итоги по республике. Полесский подрайон. Отдел переписи: Народность. Родной язык. Грамотность. Т. 11 / Труды ЦСУ СССР. – Москва: Изд. ЦСУ СССР, 1929; *Жиромская В.Б.* Советский город в 1921–1925 гг. Проблемы социальной структуры... – С. 8.

²⁶ *Ніколасць Ю.О.* Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). – Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 90–92.

²⁷ Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам) // Статистика Украины. – Харьков: Изд-во ЦСУ УССР, 1920. – № 6. – серия I: Демография. – Т. 1. – Вып. 11. – С. 106–111.

²⁸ Таблицю складено за даними Всесоюзних переписів населення 1926 р. (Архів АН РФ, Ф. 135, Оп. 2) і надано автору д.і.н., проф., член-кор. НАНУ В.І. Наулко.

²⁹ *Шарпантий В.Г.* Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920–30-х рр.: історичний аспект: автореф. дис... д-ра іст. наук: Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 32 с.

³⁰ *Мовчан О.М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) – К., 2004. – 418 с.; *Сушко О.О.* Особливості становлення та функ-

ціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003. – 251 с.

³¹ *Алфьоров М.* Идеологично-правові засади урбанізації Східної України в 20–30-ті рр. ХХ ст... – С. 70.

³² *Панин С.* «Хозяин улиц городских»: Хулиганство в Советской России в 1920-е годы // Вестник Евразии. – 2003. – № 4. – С. 135–154

³³ *Лебина Н.Б.* Теневые стороны жизни советского города в 1920–1930-х годах. // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 34–45; *Её же.* Повседневная жизнь советского города. Нормы и аномалии. 1920–1930 годы. // Санкт-Петербург: Нева. Изд.-торг. Дом “Летний сад”, 1999. – 320 с.

³⁴ *Мовчан О.М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.)...; *Сушко О.О.* Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект...

³⁵ *Єфименко Г.* Особливості дослідження повсякдення міжвоєнного періоду. // Історія повсякденності: теорія та практика / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 14–15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 56–58.

³⁶ *Гогохія Н.* Жінка у радянському соціокультурному просторі 1930-х рр.: гендерний аспект української урбанізації... – С. 381.

³⁷ *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – 2-е изд. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина. – 2008. – 336 с.

³⁸ *Кривуля О.О.* Жінки та індустріалізація в Україні (1929–1938 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – 20 с.

³⁹ *Його ж.* Творча діяльність визначних українських жінок театру і кіно в умовах більшовицького режиму у 20–30-х роках ХХ ст. / Збірник наукових праць Гілея. – 2009. – № 23. – С. 84–89; *Вороніна М.* Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліной // Історія і географія. – 2008. – Вип. 33. – С. 147–153.

⁴⁰ *Лебина Н., Романов П., Ярская-Смирнова Е.* Забота и контроль: социальная политика в советской действительности, 1917–1930-е годы // Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность / Под редакцией П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. Москва: ООО “Вариант”, ЦСПГИ, 2007. – С. 21–68.

⁴¹ *Алфьоров М.* Идеологично-правові засади урбанізації Східної України в 20–30-ті рр. ХХ ст.... – С. 70.

⁴² Российская повседневность и политическая культура: возможности, проблемы и пределы трансформации. – Москва: ИСП РАН, 1996. – 144 с.; *Арановец Н.А.* Городская семья в России а 1920-е годы: социально-демографический аспект // НЕП: экономические, политические и социальные аспекты. – Москва, 2006. – С. 404–417.

Таблиця

Міста*	Всього в тис. осіб	У відсотках															
		українці		росіяни		євреї		білоруси		молдовани		болгари		поляки		інші	
		1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926	1926
1.Київ	512	42.5	24.6	27.2	1.0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2.7	2.2	2.2
2.Харків	415	38.6	37.1	19.5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.4	3.4	3.4
3.Донецьк	105	26.6	57.1	10.5	1.0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.0	3.8	3.8
4.Одеса	418	17.5	39.0	36.6	-	0.2	-	-	-	0.2	-	0.2	-	-	2.4	4.1	4.1
5.Дніпропетровськ	232	36.2	31.5	26.7	1.7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.7	2.2	2.2
6.Запоріжжя	56	46.4	25.0	19.8	-	-	-	-	-	-	-	3.5	-	-	-	5.3	5.3
7.Львів**	312	16.0	0.0	32.0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50.5	1.5	1.5
8.Кривий Ріг	31	71.0	9.7	19.3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.Маківка	51	29.4	64.8	-	1.9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3.9	3.9
10.Горлівка	23	43.5	52.2	-	4.3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.Маріуполь	41	34.2	34.2	17.1	-	-	-	-	-	-	-	9.7	-	-	-	4.8	4.8
12.Луганськ	72	43.1	43.1	9.7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4.1

13.Миколаїв	105	29.5	44.7	21.0	-	-	-	1.9	2.9
14.Дніпродзержинськ	34	53.0	29.4	3.0	5.8	-	-	5.8	3.0
15.Сімферополь	88	8.0	45.5	22.7	1.1 (караїми)	12.5 (кр. татари)	2.3 (вірменни)	1.1	6.8
16.Кадіївка	17	29.0	65.0	-	-	-	-	-	6.0
17.Херсон	59	35.6	35.6	25.4	-	-	-	-	3.4
18.Севастополь	73	12.3	71.2	6.9	-	1.4 (кр. татари)	1.4 (вірменни)	1.4	5.4
19.Чернівці***	112	11.6	1.8	29.4	-	26.0	-	7.1	24.1
20.Полтава	92	68.5	8.7	19.6	-	-	-	-	3.2
21.Кировоград	66	45.5	25.7	27.3	-	-	-	-	1.5
22.Вінниця	58	41.4	13.8	39.6	-	-	-	3.5	1.7
23.Краматорськ	12	58.3	33.4	-	-	-	-	-	8.3
24.Житомир	77	36.3	14.3	39.0	-	-	-	7.8	2.6
Чисельність (в тис.)	3061								

* Понад 100 тис. осіб.

** Відомості по Львову розраховані за переписом Польщі 1931 р. приблизні, оскільки взяті за вірстові даним (конфесійні показники).

*** Для Чернівців використовувалися відомості румунського перепису (19 чи 29.12.1930) за мовою. Молдовани та румуни за цими даними показані разом.

Борис Драмарецький, Богдан Чирко
Джерела аграрної та кооперативної політики
органів радянської влади в німецьких колоніях України
у 1920-х – на початку 1930-х років
(за документами Центрального державного архіву
вищих органів влади та управління України в м. Києві)

Розглядається аграрна, землевпорядна та кооперативна політика органів радянської влади України в регіонах компактного проживання німецького населення у 1920-х – початку 1930-х років. Джерельну базу публікації становлять документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві.

Ключові слова: німці, меноніти, німецька національна меншина, німецькі сільськогосподарські колонії, менонітські сільськогосподарські колонії, аграрна політика, землевпорядна політика, кооперативна політика, землеустрій, кооперація, німецька кооперація, менонітська кооперація, господарська діяльність, органи радянської влади, архіви, архівна справа.

Соціально-економічна, аграрна, землевпорядна та кооперативна політика органів радянської влади в регіонах компактного проживання німецької національної меншини в Україні у 1920-х – початку 1930-х років традиційно викликають значний інтерес у вітчизняних та закордонних дослідників. Зазначені проблеми знайшли відображення в публікаціях Н.В. Осташевої, В.Б. Євтуха, Л.Д. Якубової, Л.В. Яковлевої, Б.В. Чирка, а також інших авторів¹. Поряд з монографічними працями та публікаціями в наукових журналах видавалися також збірники архівних документів, в яких знайшли відображення різні аспекти національних відносин, державної етнополітики, історії національних меншин, зокрема, німецької етнічної групи в Україні. В підготовці збірників документів взяли участь М.І. Панчук, І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва, І.О. Кресіна, О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький,

В.Ф. Панібудьласка². Разом з тим, мабуть, першим збірником архівних документів з історії німецької етнічної групи в Україні стала праця “Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст. Збірник документів державних архівів України” (Київ, 1994; упорядники Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П.)³. Особливе наукове значення представляє також збірник документів і матеріалів з історії менонітської кооперації “Сільськогосподарський союз голландських вихідців на Україні (1921–1927 рр.)” (Київ, 2000; упорядник Марочко В.І.)⁴. У 2009 році Сибірським відділенням Інституту історії Російської академії наук було видано збірник документів та матеріалів “Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920–1930-е годы: эмиграция и репрессии” (Новосибірськ; упорядник та науковий редактор Савін А.І.)⁵. Хоча, зрозуміло, що збірник документів в основному присвячений історії менонітів Сибіру, однак, частина аналітичних і важливих по змісту документів безпосередньо стосуються питань державної політики по відношенню до німецької етнічної групи в Україні. Дослідники продовжують роботу з підготовки збірників архівних документів.

В той же час, як відомо, значна частина архівних документів ще не увійшла у науковий обіг та недостатньо знайома широкому науковому загалу. В зв’язку з цим звернемо увагу на те, що у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) в м. Києві знаходяться унікальні архівні матеріали – тисячі постанов, інструктивних листів, а також інших документів радянських, державних, кооперативних й профспілкових установ, які дозволяють всебічно дослідити основні напрямки політики радянської влади по відношенню до формування системи німецьких національних адміністративно-територіальних одиниць, організації навчальних й культурно-освітніх закладів з викладанням німецькою мовою, запровадження землеустрою в німецьких та менонітських сільськогосподарських колоніях, ставлення влади до діяльності національної кооперації, еміграційних тенденцій, функціонуванню етноконфесійних громад, служби менонітів в армії, а також інших процесів, які відбувалися в середовищі німецької етнічної групи в Україні.

Автори пропонованої публікації, продовжуючи наукову розробку архівних матеріалів, зосереджують увагу на деяких документах

ЦДАВО України в м. Києві, які мають особливу наукову значимість у дослідженні аграрної, землевпорядної та кооперативної політики радянської влади в німецьких сільськогосподарських колоніях України.

Так, матеріали архіву надають можливість дослідити аграрну політику влади, зокрема запровадження землеустрою та проведення землевпорядних робіт в німецьких та менонітських сільськогосподарських колоніях України. З документів, які дозволяють розглянути здійснення землевпорядної політики особливу значимість мають: “Протокольна постанова комісії Народного комісаріату земельних справ УСРР «Про стан землекористування німецьких та менонітських поселень та заходах щодо його покращення й проведення раціонального землеустрою»” (24 червня 1924 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 91, арк. 55–56]; “Протокольна постанова Президії ВУЦВК «Землеустрій та врегулювання землекористування в німецьких колоніях»” (16 липня 1924 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 105–106]; “Протокольна постанова Колегії Народного комісаріату земельних справ УСРР «Про землекористування та землеустрій в німецьких та менонітських колоніях»” (4 серпня 1924 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 234–234 зв.]; “Циркуляр Народного комісаріату земельних справ УСРР Донецькому, Катеринославському та Одеському губернським земельним управлінням про необхідність врегулювання землеустрою в німецьких та менонітських колоніях” (4 серпня 1924 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 155–155 зв.]; “Розпорядження Народного комісаріату земельних справ УСРР Одеському губернському земельному управлінні щодо врегулювання землеустрою і землекористування в німецьких колоніях губернії” (25 січня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 91, арк. 9–9 зв.]; “Протокольна постанова Раднаркому УСРР про землевпорядження в Ландауському німецькому національному районі” (24 вересня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 19, арк. 45]; “Доповідна записка члена ЦКНМ при ВУЦВК І.Ф. Гафтеля секретарю ВУЦВК М. Буценко «З приводу законопроекту “Про землеустрій німецьких колоній”»” (28 листопада 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 199, арк. 43–44]; “Протокольна постанова ВУЦВК «Про землеустрій в німецьких колоніях»” (28 січня 1926 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 61, арк. 157–157 зв.]; “Протокольна постанова ВУЦВК «Про землеустрій в німецьких колоніях»” (25 лютого 1926 року) [ф. 1,

оп. 3, спр. 2504, арк. 282]; “Інструкція Народного комісаріату земельних справ УСРР «На вживання постанови ВУЦВК від 3 лютого 1926 року за протоколом Ч. 32/232 п. 2 “У справі землевпорядження німецьких колоній”»” (1 березня 1926 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 199, арк. 56–62]; “Доповідна записка члена ЦКНМ при ВУЦВК І.Ф. Гафтеля Президії ВУЦВК про невиконання Наркомземом УСРР постанови ВУЦВК «Про землеустрій німецьких колоній» в Пришибському і Молочанському німецьких національних районах Мелітопольської округи” (19 червня 1926 року [ф. 27, оп. 7, спр. 1176, арк. 296–297]; “Протокольна постанова закритої частини Малої Президії ВУЦВК «Внесення ЦКНацмен щодо висновку комісії по землевлаштуванню німецьких колоній на Первомайщині»” [так в документі – *Авт.*] (2 липня 1926 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 5, арк. 10]; “Протокольна постанова колегії Народного комісаріату земельних справ УСРР «Про виконання доручення НКЗС по постанові ВУЦВК з 2 лютого 1926 року про землевпорядження в німецьких колоніях»” (31 січня 1927 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 167, арк. 8]; “Протокольна постанова Президії Криворізького ОВК «Доповідь окрземвідділу про землевпорядкування німецьких колоній»” (7 вересня 1926 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 200, арк. 18]; “Доповідь Криворізького ОВК про роботу комісії по обстеженню землеустрою в німецьких колоніях Криворізької округи” (10 вересня 1926 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 200, арк. 17–17 зв.]; “Службова записка Народного комісаріату земельних справ УСРР члену ЦКНМ при ВУЦВК І.Ф. Гафтеля про землеустрій в німецьких колоніях України” (10 вересня 1927 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 167, арк. 7]; “Повідомлення Народного комісаріату земельних справ УСРР в ЦКНМ при ВУЦВК про землеустрій в німецьких колоніях України” (20 травня 1929 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 167, арк. 1].

Частина документів стосується передачі безземельним та малоземельним колоністам додаткових земельних угідь (так званої “прирізки” земель), а також організації переселенських кампаній німецького населення на колонізаційні й переселенські земельні фонди України та РСФРР, в тому числі: “Повідомлення Волинського губерньського земельного управління в Народний комісаріат земельних справ УСРР щодо наявної кількості малоземельних й безземельних німецьких колоністів в Коростенській, Шепетівській й Житомирській

округах та їх готовності переселитися в степові губернії України” (31 січня 1925 року) [ф. 27, оп. 5, спр. 283, арк. 271]; “Протокольна постанова ЦКНМ при ВУЦВК «Про наділення землею із колфонду німців-емігрантів з Германії, силоміць вивезених в Германію німецькими окупаційними військами при евакуації з Волині»” (22 квітня 1925 року) [ф. 27, оп. 5, спр. 83, арк. 151]; “Протокольна постанова закритого засідання ЦКНМ при ВУЦВК «Про використання земельних фондів, які знаходяться у середині німецьких районів для наділення безземельних та малоземельних німців»” (29 квітня 1926 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 7, арк. 76]; “Повідомлення Артемівського ОВК в Народний комісаріат земельних справ УСРР про встановлення розміру земельних ділянок та наділенні ними малоземельних й безземельних німецьких колоністів Артемівської округи” (13 липня 1926 року) [ф. 27, оп. 7, спр. 1176, арк. 332]; “Інформація Артемівського ОВК в ЦКНМ при ВУЦВК щодо прирізки земельних угідь німецьким колоністам Артемівської округи (8 жовтня 1926 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 200, арк. 15]; “Повідомлення Криворізького земельного управління в Народний комісаріат земельних справ УСРР про здійснення прирізки земельних угідь в німецьких колоніях Криворізької округи” (21 жовтня 1926 року) [ф. 27, оп. 7, спр. 1176, арк. 306–306 зв.]; “Доповідна записка Одеського ОВК в ЦКНМ при ВУЦВК «Про реєстрацію безземельних та малоземельних німців»” (8 грудня 1926 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 117, арк. 122]; “Відомості Народного комісаріату земельних справ УСРР «Про розмір використання землі, що її виділено із колфонду для наділення безземельних та малоземельних німців селян, які безпосередньо займаються сільським господарством»” (11 квітня 1929 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 167, арк. 5]; “Доповідна записка Народного комісаріату земельних справ УСРР про наділення земельними угіддями безземельних та малоземельних німецьких колоністів по степових округах України” (11 квітня 1929 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 167, арк. 3–4].

До документів, які мають відношення до підготовки та здійснення переселенських кампаній з “аграрно перенасичених” районів на вільні колонізаційні та переселенські земельні фонди України відносяться: “Лист ЦКНМ при ВУЦВК в Відділ переселення Народного комісаріату земельних справ УСРР щодо сприяння округним

бюро у справах національних меншостей у справі переселення німецьких колоністів” (10 червня 1926 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 6, арк. 102]; “Розпорядження Маріупольського ОВК районним земельним відділам надати вказівки сільрадам щодо переселення на колфонди німецького населення” (13 січня 1927 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 386, арк. 1–1 зв.]; “Пояснювальна записка Народного комісаріату у земельних справах УСРР з питань переселення німецьких колоністів на колонізаційні фонди півдня України” (29 січня 1927 року) [ф. 27, оп. 7. спр. 1176, арк. 223]; “Протокольна постанова Колегії Народного комісаріату земельних справ УСРР «Про переселення німців на колфонди Півдня України»” (8 серпня 1927 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 247, арк. 3]; “Протокол наради Народного комісаріату земельних справ УСРР по визначенню ділянок колфонда, призначеного для бронювання в Молочанському та Пришибському районах Мелітопольської округи” (1–3 жовтня 1927 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 167, арк. 35–35 зв.]; “Протокол наради Пришибського ОВК по визначенню ділянок колфонда, призначеного для бронювання та наділення безземельних німецьких колоністів в Молочанському та Пришибському районах Мелітопольської округи” (5 жовтня 1927 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 167, арк. 31]; “Протокольна постанова ЦКНМ при ВУЦВК «Про стан розселення та переселення німців на вільні фонди Пришибського та Молочанського районів»” (26 жовтня 1927 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 167, арк. 30]; “Доповідна записка бюро у справах національних меншостей Криворізького ОВК в ЦКНМ при ВУЦВК про необхідність забезпечення переселенців, в тому числі німців, продовольством та кормами” (3 квітня 1928 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 9, арк. 57–57 зв.]; “Розпорядження Народного комісаріату земельних справ УСРР про сприяння місцевих органів влади переселенню німців-колоністів” (18 травня 1928 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 349, арк. 39].

В багатьох документах йшлося про соціально-господарське та культурне становище, а також особливості суспільно-політичний настроїв в німецьких сільськогосподарських колоніях: “Доповідь німецької секції при Відділі управління Одеського губвиконкому «Економічне й політичне становище в німецьких колоніях Одеської губернії»” (30 липня 1921 року) [ф. 5, оп. 1, спр. 223, арк. 15–16];

“Виписка з доповіді НКВС УСРР «Про політичний стан в німецьких колоніях Варварівського району Миколаївської округи»” (22 грудня 1923 року) [ф. 5, оп. 1, спр. 2239, арк. 121–121 зв.]; “Виписка з доповіді НКВС УСРР «Про стан освіти в німецьких колоніях Варварівського району Миколаївської округи»” (22 грудня 1923 року) [ф. 5, оп. 1, спр. 2239, арк. 120]; “Доповідь про стан німецьких та менонітських колоній Херсонської округи” (4 липня 1924 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 130, арк. 120–123].

Запровадження заходів по відношенню до німецького населення сприяли обстеженню німецьких та менонітських колоній, які здійснювалися комісіями ВУЦВК, Центральної Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК, а також губернськими та окружними органами влади: “Звіт інструктора німецької секції Одеського губвиконкому про обстеження німецьких колоній в Єлисаветградському, Миколаївському та Херсонському повітах за період з 12 лютого по 5 квітня 1923 року” (10 квітня 1923 року) [ф. 5, оп. 1, спр. 2239, арк. 16–18]; “Протокол засідання комісії ВУЦВК по обстеженню німецьких колоній Катеринославської губернії” (30 червня 1924 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 153–154]; “Протокольна постанова Малої Президії ВУЦВК «Конкретні пропозиції комісії Нацмену по обстеженню менонітських поселень в Катеринославській та Донецькій губерніях»” (16 липня 1924 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 112]; “Протокольна постанова Президії ВУЦВК «Про конкретні пропозиції щодо обстеження колоній німців-колоністів в Катеринославській та Донецькій губерніях»” (16 липня 1924 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 107–111]; “Доповідь ЦКНМ при ВУЦВК за результатами обстеження німецьких колоній Барвенківського району Ізюмської округи Харківської губернії” (4 квітня 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 243–251]; “Доповідна записка завідуючого підвідділом Нацмен Катеринославського губвиконкому А. Петруші М. Лобанову та І. Гебгарту «Матеріали по обстеженню німецьких колоній Криворізької округи Катеринославської губернії»” (25 липня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 130, арк. 189–197]. Про результати обстежень німецьких сільськогосподарських колоній йшлося й в інших документах радянських та державних органів влади, серед них: «Протокол засідання Бюро національних меншостей Київського

окружного виконавчого комітету «Про обстеження національного села Старицьке та колонії Осиково Баришівського району» (16 березня 1930 року) [ф. 13, оп. 1, спр. 512, арк. 130–130 зв.].

Значний інтерес представляють документи підготовлені окружними органами влади, зокрема, німецьким бюро Луганського окружному КП(б)У та німецькою секцією Луганського окрвиконкому: “Акт обстеження стану німецьких колоній Дмитрієвського району Луганської округи” (6 серпня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 55, арк. 7–8]; “Доповідна записка німецького бюро Луганського окружного партійного комітету «Про обстеження стану німецьких колоній Красно-Лучського району за час з 9 по 12 серпня 1925 року, здійснене німінструктором окрпарткому тов. Бергером разом з німпрацівником того ж району тов. Гоосом»” (не раніше 12 серпня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 55, арк. 15–17 зв.]; “Акт обстеження стану німецьких колоній Кам’янобродського району Луганської округи” (26 серпня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 55, арк. 4]; “Висновки членів бюро німецької секції Луганського окрвиконкому за результатами обстеження німецьких колоній Кам’янобродського району” (26 серпня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 55, арк. 6]; “Висновки членів бюро німецької секції Луганського окружного виконавчого комітету за результатами обстежень німецьких колоній Дмитрієвського району до акту від 26 по 31 серпня 1925 року” (31 серпня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 55, арк. 10]; “Акт обстеження стану німецьких колоній Лозово-Павлівського району з 5 по 6 вересня 1925 року” (6 вересня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 55, арк. 11]. “Висновки членів бюро німецької секції Луганського окружного виконавчого комітету за результатами обстежень німецьких колоній Лозово-Павлівського району до акту від 5 по 6 вересня 1925 року (6 вересня 1925 року)” [ф. 413, оп. 1, спр. 55, арк. 13]; “Доповідна записка уповноваженого по роботі серед німецьких колоністів Луганського окрвиконкому за період з 1 липня по 1 грудня 1925 року” (не раніше 1 грудня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 55, арк. 24–26 зв.]; “Доповідь землеустрійної партії по проведенню роботи в німецьких колоніях Луганської округи” (не раніше 6 травня 1926 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 188, арк. 7–8 зв.]; “Доповідь уповноваженого по роботі серед національних меншостей при Луганському окрвиконкомі з 1 квітня по 30 червня

1926 року” (не раніше 30 червня 1926 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 188, арк. 5–6 зв.].

Результати обстежень соціально-господарського стану німецьких колоній були зафіксовані в матеріалах Бюро національних меншостей Катеринославського окружного виконавчого комітету. З приводу обстежень були прийняті документи: “Акт обстеження стану колонії Олександрівка (Віллерстфельд) Карл-Маркського [так у документі – *Авт.*] району Катеринославської округи” (23 жовтня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 201, арк. 60–68]; “Акт обстеження стану колонії Іосіфовка (Іосіфсталь) Карл-Маркського району Катеринославської округи” (28 жовтня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 201, арк. 33–42]; “Акт обстеження стану колонії Рибальськ (Фішерсдорф) Карл-Маркського району Катеринославської округи” (30 жовтня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 201, арк. 50–59]; “Акт обстеження стану колонії Мар’ївка Карл-Маркського району Катеринославської округи” (31 жовтня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 201, арк. 72–78]; “Акт обстеження стану колонії Ямбург Лоцмано-Каменського [так у документі – *Авт.*] району Катеринославської округи” (8 листопада 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 201, арк. 79–86]. Про результати обстежень німецьких сільськогосподарських колоній йшлося й в інших документах радянських та державних органів влади, серед них: “Протокол засідання Бюро національних меншостей Київського окружного виконавчого комітету «Про обстеження національного села Старицьке та колонії Осиково Баришівського району»” (16 березня 1930 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 512, арк. 130–130 зв.].

В ЦДАВО України широко представлені документи, які стосуються діяльності німецької та менонітської національної кооперації, зокрема менонітського кооперативного товариства – “Сільськогосподарський Союз нащадків голландських вихідців на Україні”. З питань затвердження статуту Союзу, його господарської діяльності, організаційної структури, утворення сільськогосподарських, споживчих, торгівельних та інших кооперативних організацій, отримання Союзом закордонних позик, ставлення до еміграційних рухів населення менонітських колоній, функціонування конфесійних громад, служби менонітів в стройових частинах армії тощо органами радянської влади у 1920-х роках була підготовлена низка різноманітних доку-

ментів: “Протокольна постанова Малої Ради Народних Комісарів УСРР «Про затвердження статуту Союзу голландських вихідців на Україні (Союз громадян голландського походження на Україні) та про закордонну позику Союзу»” (13 серпня 1923 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 28, арк. 79]; “Протокольна постанова Ради Народних Комісарів УСРР «Про закордонну позику Союзу Голландських вихідців»” (7 серпня 1923 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 28, арк. 79 зв.]; “Постанова Ради Народних Комісарів СРСР «Про дозвіл позики Сільськогосподарському Союзу нащадків голландських вихідців на Україні»” (23 жовтня 1923 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 28, арк. 132]; “Протокол наради комуністів-кооператорів Молочанського району про діяльність «Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні»” (1 серпня 1924 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 1, арк. 431–431 зв.]; “Протокол наради комуністів-кооператорів Молочанського району про ставлення до «Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні»” (31 серпня 1924 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 1, арк. 16–16 зв.]; “Дозвіл Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР на проведення Всеукраїнського з’їзду Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні в колонії Григор’ївка Ізюмської округи” (20 лютого 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 105, арк. 6]; “Повідомлення Центральної Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК Народному комісаріату внутрішніх справ УСРР про розгляд звітних матеріалів з’їзду Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні” (20 квітня 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 105, арк. 23]; “Доповідна записка Центральної Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК «Про діяльність «Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні»” (20 березня 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 28, арк. 172–176]; “Конспект доповіді комісії ВУЦВК «До історії утворення Союзу нащадків Голландських вихідців на Україні»” (липень 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 183–191]; “Резолюція пленуму Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У «Про «Союз голландських вихідців» та еміграційний рух серед німців-колоністів на Україні” (серпень 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 274–275 зв.]; “Висновки Головного політичного управління УСРР щодо діяльності «Сільсько-

господарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні» (серпень 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 269–271].

Для ознайомлення з діяльністю центральних органів “Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні”, а також його районних управлінь, утворювалися комісії ВУЦВК, Центральної Комісії у справах національних меншостей, губернських та окружних виконавчих комітетів. Зазначені комісії провели обстеження сільськогосподарських колоній, а також місця компактного проживання німецького населення. З цього приводу органами влади були прийняті документи: “Інструкція Катеринославського губвиконкому «Про обстеження економічної та політичної діяльності т[ак] з[ваного] Союзу голландських вихідців-менонітів Катеринославщини (Згідно постанови Фракції ГВКу від 16 грудня 1924 року за № 48 п. 1)»” (16 грудня 1924 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 28, арк. 60]; “Доповідна записка Бюро німецької секції Катеринославського губкому КП(б)У про результати обстеження діяльності Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні” (не раніше 16 грудня 1924 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 28, арк. 56–59]; “Акт обстеження комісії Катеринославського губернського виконавчого комітету економічної та політичної діяльності «Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні»” (13 лютого 1925 року) [ф. 413, оп. 1, спр. 28, арк. 62–76]; “Висновки ЦКНМ при ВУЦВК «За матеріалами таємного обстеження «Союзу голландських вихідців на Україні» проведеного комісією Катер[инославського] ГВКу»” (6 березня 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 152]; “Доповідь комісії, виділеної Президією ВУЦВК по обстеженню «Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні»” (не раніше 9 червня 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 54–71]; “Протокол № 3 засідання Комісії по обстеженню «Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні» згідно постанови Президії ВУЦВК від 16 травня 1925 р., прокол № 2/207” (15 червня 1925 року) [ф. 27, оп. 5, спр. 365, арк. 42–45]; “Протокол наради комісії ВУЦВК «По обстеженню Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні спільно з членами Молочанського райпаркому»” (3 липня 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 101–102]; “Висновки комісії ВУЦВК по обсте-

женню «Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні» (не раніше 3 липня 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 76–81]; «Протокол Наради активу Хортицького райпаркому і райвиконкому спільно з комісією ВУЦВК по обстеженню діяльності Союзу Голландських вихідців» (10 липня 1925 року) [ф. 27, оп. 5, спр. 365, арк. 84–86].

В архіві містяться документи про реорганізацію органами радянської влади Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні та перевод роботи районних управлінь Союзу на статuti “загальногромадської” кооперації. З цього приводу радянськими, кооперативними та партійними органами були прийняті: “Протокольна постанова ЦКНМ при ВУЦВК «Про скликання наради з питання підготовки проекту положення о Союзі голландських вихідців на Україні»” (23 вересня 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 7, арк. 47]; “Протокол наради ЦКНМ при ВУЦВК «Про реорганізацію Союзу нащадків голландських вихідців на Україні»” (16 жовтня 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 7, арк. 66–67]; “Проект реорганізації Союзу нащадків голландських вихідців на Україні, прийнятий на спільній нараді Правління та Ради Союзу в присутності представника ЦКНМ т. І.Ф. Гафтеля та представника “Сільського господаря” т. В.В. Дробот” (19 жовтня 1925 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 28, арк. 147–148]; “Протокол засідання Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У «Про результати проведеної роботи щодо реорганізації Союзу голландських вихідців»” (2 січня 1926 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 28, арк. 19]; “Доповідна записка в Кооператнараду при ЦК КП(б)У «З питань реорганізації Союзу голландських вихідців»” (2 січня 1926 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 28, арк. 36–39].

Особливий інтерес представляють документи розроблені центральними та місцевими органами “Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні” з питань організації господарської діяльності, утворення кооперативних товариств, проведення сільськогосподарських робіт, запровадження землеустрою, виплати колоністами членських внесків, отримання закордонних кредитів, правового захисту колоністів у випадках дискримінаційних дій з боку органів радянської та державної влади, незаконної конфіскації земельних угідь, закриття молитовних будинків, тиску по

відношенню до конфесійних громад, позбавлення колоністів права голосу; ставлення до еміграційних рухів населення менонітських колоній, здійснення благодійницьких акцій, утримання установ соціального захисту тощо. З цих питань Центральним правлінням Союзу та його місцевими управліннями були прийняті різноманітні постанови, звернення, інструктивні листи та інші документи, серед них: “Лист голови та уповноваженого Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні В.В. Янца в РНК УСРР з питань надання Союзу закордонної позики на суму в 1 000 000 доларів” (10 липня 1923 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 28, арк. 87–87 зв.]; “Розпорядження голови та уповноваженого Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні В.В. Янца «Всім районам та відділенням Союзу» про утворення колективних господарств в менонітських колоніях України та заходів по отриманню ними кредитів” (24 листопада 1924 року) [ф. 27, оп. 5, спр. 365, арк. 102–104]; “Лист голови та уповноваженого Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні В.В. Янца члену правління Союзу П.І. Дик в зв’язку з підготовкою роботи комісії ВУЦВК по обстеженню діяльності Союзу” (9 березня 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 82–83]; “Циркуляр Центрального правління Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні «Всім районним правлінням та відділенням Союзу» щодо необхідності дотримання своєчасності уплати членських внесків” (27 квітня 1925 року) [ф. 1, оп. 12, спр. 28, арк. 149–150]; “Лист Центрального правління Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні «Всім районам та відділенням Союзу» щодо необхідності дотримання своєчасності уплати членських внесків та правильності оформлення документів на отримання кредитів” (15 травня 1925 року) [ф. 27, оп. 5, спр. 365, арк. 111]; “Лист голови та уповноваженого Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні В.В. Янца «Всім районам та відділенням Союзу» про порядок землекористування, організації скотарства та утворення зразкових артіль й радгоспів в менонітських колоніях України” (23 травня 1925 року) [ф. 27, оп. 5, спр. 365, арк. 112–117]; “Лист голови та уповноваженого Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні В.В. Янца

в Народний комісаріат внутрішньої торгівлі УСРР з питань діяльності Союзу, а також перспектив реалізації врожаю в менонітських колоніях України” (22 травня 1925 року) [ф. 27, оп. 5, спр. 365, арк. 72–72 зв.]; “Лист керівництва Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні голові Хортицького районного правління Союзу Г.Г. Функу стосовно можливості отримання кредиту в відділенні Українбанку в Олександрівську” (10 червня 1925 року) [ф. 27, оп. 5, спр. 365, арк. 109]; “Лист Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні в Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР про реєстрацію статуту Союзу в Головному кооперативному комітеті УСРР” (12 червня 1925 року) [ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 90].

Про документи радянських, державних та партійних органів з приводу діяльності “Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні” докладніше див. наукові розробки В.І. Марочко, Н.В. Осташевої та Л.В. Яковлевої, а також інших вітчизняних та зарубіжних дослідників проблем історії, суспільно-політичного та соціально-економічного становища німецької етнічної групи в Україні за радянські часи.

Таким чином, можемо з впевненістю стверджувати, що документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві надають широкі можливості для подальшого дослідження аграрної, землевпорядної та кооперативної політики органів радянської влади України в регіонах компактного проживання німецького населення у 1920-х – на початку 1930-х років.

*Boris Dramaretskiy,
Bogdan Chirko*

Agrarian and cooperative policy of the Soviet authorities in the German colonies of Ukraine in the 1920s - early 1930s (according to the documents of the Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine in Kyiv)

The publication considers the agrarian, land management and cooperative policy of the Soviet authorities of Ukraine in the regions of compact residence of the German population. It is noted that this problem is of great interest to domestic and foreign researchers. Journal articles, monographs and collections of archival documents have been published on the problems of the history of the

German ethnic group in Ukraine. At the same time, the state archives of Ukraine, in particular the Central State Archive of Higher Authorities and Administration (CDAVO) of Ukraine contain unique materials - thousands of resolutions, instruction letters, and other documents, some of which have not yet entered scientific circulation and are not sufficiently familiar to the general scientific community, in general. The authors of the proposed publication continue to study such documents. The materials of the funds of the Central State Archives of Ukraine provide an opportunity to study the agrarian policy of the Soviet government, in particular the introduction of land management and land management in the German and Mennonite agricultural colonies of Ukraine; allotment of land to landless and landless colonists; organization of resettlement campaigns of the German population for colonization and resettlement land funds of Ukraine and the RSFSR. The documents of the archive also refer to the socio-economic and cultural situation, as well as the peculiarities of socio-political sentiments in the German agricultural colonies. A large group of archival documents relates to the activities of the German and Mennonite national cooperatives, in particular the Mennonite cooperative society - "Agricultural Union of Descendants of Dutch Immigrants in Ukraine." Such documents refer to the approval of the Union's charter, its economic activity, organizational structure, formation of agricultural, consumer, trade and other cooperative societies by the Union, receipt of foreign loans by the Union, attitude to the emigration movements of Mennonite colonies, functioning of confessional communities, etc. The authors of the publication emphasize that the documents stored in the archives provide excellent opportunities for further study of the history of the German and Mennonite population of Ukraine in the period under review.

Key words: Germans, Mennonites, German national minority, German agricultural colonies, Mennonite agricultural colonies, agrarian policy, land management policy, cooperative policy, land management, cooperation, German cooperation, Mennonite cooperation, economic activity.

¹ *Осташева Н.В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. – М.: Готика, 1998. – 310 с.; *Свтух В. Б.* Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті роки / *В.Б. Свтух, Б.В. Чирко.* – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.; *Якубова Л.Д.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 1930-х років ХХ ст.). – К.: Поліграф. дільниця Ін-ту Історії України НАН України, 2004. – 452 с.; *Яковлева Л. Д.* Німці в Україні 20–30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / *Л. В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко.* – К.: Дзяя, 1994. – 243 с.; *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). – К.: Асоціація "Україно", 1995. – 215 с.

² Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / НАН України, Інститут національних відносин і політології / Упор. *М.І. Панчук* (кер.) *І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва* та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд. *І.О. Кресіна* (кер.), *О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка*. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.; Ч. 2. – 704 с.

³ Німці в Україні. 20–30-ті роки ХХ ст. Збірник документів державних архівів України...

⁴ Сільськогосподарський союз голландських вихідців на Україні (1921–1927): Зб. документів і матеріалів, НАН України, Ін-т історії України / Упоряд. *Марочко В.І.* – К., 2000. – 339 с.

⁵ Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920–1930-е годы: эмиграция и репрессии. Документы и материалы / Составитель и научный редактор *А.И. Савин*. – Новосибирск: “Посох”, 2009. – 752 с.

Борис Драмарецький, Богдан Чирко
**Політичні репресії сталінського режиму
відносно польського та німецького населення України
у 1920-1930 роках**
(за документами Центрального державного архіву
громадських об'єднань України)

У статті досліджуються причини, специфіка, демографічні та соціально-політичні наслідки політичних репресій сталінського режиму щодо польського та німецького населення України у міжвоєнний період. Джерельну базу публікації становлять документи державних архівів України.

Ключові слова: сталінський режим, репресії, терор, депортації, польська етнічна група, німецька етнічна група, сталінський етноцид.

Репресивна політика сталінського тоталітарного режиму щодо польської та німецької етнічних груп знайшла суттєве відображення в працях українських та закордонних дослідників: В.В. Ченцова, М.М. Шитюка, Н.В. Осташевої, М.І. Панчука, В.Б. Євтуха, Л.В. Яковлевої, О.С. Рубльова, В.М. Нікольського, Я.С. Калакури, А.І Савіна, А. Айсфельда, Я.М. Купчака. Автори пропонованої публікації продовжують дослідження причин, особливостей, демографічних та соціальних наслідків політичних репресій у міжвоєнний період.

Наприкінці 20-х років в СРСР остаточно сформувався сталінський тоталітарний режим. Кардинальні зміни сталися в галузі національної політики, починає згортатися українізація, змінюється державна політика щодо національних меншин. Звернемо увагу на те, що шовіністичні тенденції в республіці особливо посилюються після переїзду в Україну ставлеників Й. Сталіна – П. Постишева, М. Попова, В. Балицького. І у 1933–1934 роках починається нова хвиля антиукраїнської кампанії – відбувається “викриття” україн-

ського “націоналізму”, зокрема так звана “скрипниківщина”. Поряд із звинуваченнями в українському “націоналізмі” пролунали заяви й про “фашистів” з середовища національних меншин. У резолюції листопадового (1933 року) об’єднаного Пленуму Центрального Комітету і Центральної Контрольної Комісії КП(б)У “Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні” в розділі “Робота серед національних меншостей” відзначалося: “... Послаблення більшовицької пильності партійних організацій у роботі серед трудящих національних меншостей, особливо серед польської та німецької людності, призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими й німецькими фашистськими елементами, що деякі з них навіть пролізли до партії”¹. Наслідком стала вимога прийняття відповідних заходів щодо боротьби з “націоналістами” та “ворожими елементами”.

Пошуки “націоналістів” та “фашистів”, як і взагалі репресивні акції щодо “ворогів народу” (в тому числі й з середовища національних меншин), були зумовлені і тісно пов’язані з адміністративно-наказовими методами здійснення внутрішньої політики, мілітаризацією економіки, колективізацією села, насильницькими хлібозаготівлями, антирелігійними кампаніями тощо. Репресії щодо “націоналістів” (польських, німецьких та інших) були пов’язані й з міжнародним фактором, зокрема погіршенням відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідно посиленням антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній. Це зумовило особливу упередженість радянських владних структур до німецького та польського населення, яке розглядалося як потенціальна база “фашистської” діяльності в країні.

Заяви про німецьких, польських та інших “націоналістів” та “фашистів” стали сигналом для посилення шовіністичної кампанії, в перших ешелонах якої було радянсько-партійне керівництво республіки. Політбюро, Оргбюро та Секретаріат ЦК КП(б)У прийняли десятки постанов, на підставі яких проводилися “чистки”, а потім і ліквідація навчальних закладів, які здійснювали роботу мовами національних меншин. 19 квітня 1934 року Оргбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення “Про виконання постанови листопадового Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У від 13.12.1933 р.

“Про кадри шкіл нацменшостей”, в якому зазначалося, що “обласні партійні комітети, особливо Київський та Вінницький ... не зрозуміли того, яке місце в планах контрреволюційної роботи ворога на Україні займає ставка на виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі, а звідси і організоване «розставлення» ворогом своїх кадрів – вчителів, завідуючих шкіл, студентів педінститутів та педтехнікумів, викладачів педагогічних учбових закладів”. У зв’язку з цим ЦК КП(б)У запропонував провести в областях “всебічну перевірку всіх польських та німецьких шкіл, переглянути кадри вчителів та завідуючих цими школами, кадрів піонервожатих, перевірити стан викладання в цих школах суспільствознавства, історії та географії і переглянути книжковий фонд шкільних бібліотек”. Здійснення перевірок покладалося на спеціальні комісії, перед якими ставилося завдання “переглянути район за районом, школу за школою” і при встановленні “фактів засміченості” шкіл “антирадянськими елементами” вжити конкретні заходи². Зрозуміло, що серед цих заходів могли бути звільнення з роботи, арешти й інші акції щодо “ворогів народу” та “антирадянських елементів”.

Партійні керівні органи та Державне політичне управління (ДПУ) УСРР безпідставно стверджували, що частина національних навчальних закладів була свого часу утворена “штучно”, з метою асиміляції українського населення, його полонізації і таке інше. Такі заклади підлягали ліквідації або їх мали перепрофілювати на українську чи російську мови навчання. Про ліквідацію “штучно” утворених національних шкіл йшлося у низці постанов Політбюро ЦК КП(б)У: “Про школи” (22 грудня 1934 року); “Про польські школи” (20 вересня 1935 року); “Про польські школи Вінницької області” (27 жовтня 1935 року). Зокрема постановою Політбюро “Про школи” 649 польських шкіл передбачалося реорганізувати в українські або об’єднати із школами з українською мовою навчання. Після такої “реорганізації” у Київській та Вінницькій областях залишилося лише 188 польських та 45 “змішаних” українсько-польських шкіл³.

Реорганізовувалися також і середні спеціальні навчальні заклади, навчання в яких здійснювалося мовами національних меншин. 15 лютого 1935 року Секретаріат ЦК КП(б)У прийняв постанову

“Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів в Києві і Проскуріві” і доручив Культурно-пропагандиському відділу ЦК КП(б)У разом з Наркоматом освіти протягом декади перевірити студентський склад цих технікумів та “відсіяти чужду [так в документі – *Авт.*] частину, яка академічно не встигає”, а після перевірки – “ліквідувати Проскурівський польський педтехнікум і перевести студентів технікуму, що залишилися, до Київського польського педтехнікуму”⁴. 7 квітня 1935 року приймається ще одна постанова “Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму”, в якій відзначалося, що “внаслідок повної неуваги міськпарткому” [Хортицького міського партійного комітету – *Авт.*] до роботи технікуму його викладацький та студентський склад виявився “засміченим класово-ворожими елементами, які безнаказано [так в документі – *Авт.*] протягом тривалого часу проводили в технікумі фашистську пропаганду”. Звернемо увагу на те, за якими критеріями вирішувалася подальша доля Хортицького технікуму. Секретаріат ЦК КП(б)У дав вказівку: “Зважаючи на те, що в існуванні спеціального німецького технікуму в Хортиці немає потреби, а також враховуючи, що технікум зовсім не забезпечений викладацьким складом, приміщенням і лабораторіями, – технікум ліквідувати”. У зв’язку з цим ЦК КП(б)У зобов’язав Дніпропетровський обком партії “після пильної перевірки студентського складу розмістити студентів цього технікуму” в інших машинобудівельних технікумах області⁵.

Ще більш різкі звинувачення щодо “класово-ворожих елементів”, котрі нібито діяли в національних навчальних закладах, містилися у постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про Одеський німецький педагогічний інститут” (4 грудня 1937 року), в якій стверджувалося: “Перевіркою встановлено, що інститут неймовірно засмічений класово-ворожими людьми. Так, наприклад, з кількості 254 студентів у 89 родичі заарештовані, як вороги народу; з педагогів викрито і заарештовано 4 фашистів, на педроботі працюють виключені з партії меншовики і кадети. ...Внаслідок великої засміченості ворожими елементами і зовсім незадовільної партійно-масової роботи, в інституті вороги-націоналісти, фашисти звили собі кубло, розповсюджували там фашистську літературу і проводили контрреволюційну

роботу”⁶. В іншому документі “Доповідна записка. Про наслідки обслідування Одеського німецького педінституту”, що також був прийнятий 4 грудня 1937 року, наводилися “прикладні” ворожої діяльності: викладач німецької мови “фашист Ган” організував із студентів “воєнізований фашистський загін”, студенти Ферліх, Вайзіндер, Зінгерт “розповсюджували контрреволюційні анекдоти й розмови” і тому подібне. Ці безглузді звинувачення стали “причиною” чистки студентського й викладацького складу інституту. Викриті “вороги народу” були звільнені з роботи, а частина з них репресована⁷.

Закривалися німецькі та польські навчальні заклади і на підставі інших постанов. Так 10 квітня 1938 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про реорганізацію національних шкіл на Україні”, де стверджувалося: “Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухаринці й буржуазні націоналісти, які орудували в Народного Комітету Оборони УРСР, насаджували особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в осередки буржуазно-націоналістичного впливу на дітей”⁸. Наслідком стало рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 7 липня 1938 року “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту та особливих національних відділів і класів в школах, технікумах та ВУЗах УРСР”⁹ та “План реорганізації особливих національних початкових, неповних середніх та середніх шкіл УРСР”. На підставі названих постанов національні навчальні заклади розформовувалися, або ж переводилися на українську чи російську мову навчання.

Поряд із ліквідацією національних навчальних закладів, а також культурно-просвітницьких установ проводилася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць. Причому вказівки про проведення реорганізацій та різних каральних акцій надходили з Москви. 9 грудня 1934 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову “Про німецькі райони (Телеграма ЦК ВКП(б) № 513ш)”, в якій йшлося:

“1) Для вироблення пропозицій щодо заходів, які належить провести в німецьких районах, виділити комісію у складі: т. т. Попова М.М. (скликання), Любченка, Якіра та Балицького з залученням т. т. Ільїна та Василенка (по районах Київської області). Доручити

комісії разом з секретарями Обкомів (тих областей, де є німецькі райони) – пильно продивитися всі німецькі райони для визначення необхідних заходів, що випливають з телеграми ЦК ВКП(б), у кожному районі та сільраді. Зокрема, Комісії ретельно продивитися склад керівних кадрів названих районів, а також намітити заходи в галузі школи. Комісії почати роботу негайно. 2) Доручити тій же Комісії провести аналогічну роботу відносно польських районів та сільрад. 3) Запропонувати Обкомам надіслати до німецьких та польських районів керівних працівників Обкомів для роз'яснення населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР”¹⁰.

Фактично цією постановою було визначено основну лінію владних структур щодо німецького і польського населення: масові чистки та інші каральні акції, аж до депортацій “у віддалені місця СРСР”. Ще однією формою боротьби з “антирадянською” діяльністю стало розформування національних районів та сільських рад. 17 серпня 1935 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову “Про Мархлевський [польський національний – *Авт.*] та Пулинський [німецький національний – *Авт.*] райони”, на підставі якої ці національні адміністративно-територіальні одиниці Київської області були розформовані. Таке рішення пояснювалося їхньою “економічною слабкістю”, “незручністю обслуговування Машино-транспортних станцій колгоспів”, а також “адміністративною черезполосицею” [чередування земельних наділів – *Авт.*]¹¹.

Остаточне розформування національних адміністративно-територіальних одиниць відбулося у 1938–1939 роках. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло дві постанови з цього питання: “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради” (16 лютого 1938 року)¹² та “Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів та сільрад” (7 квітня 1939 року)¹³, на підставі яких національні райони розформувалися, а сільради передавалися до інших районів республіки. Зауважимо, що реорганізації здійснювалися без належної диференціації, однак, простежувалася й певна “національна політика”, а саме – розпоро-

шення національних меншин серед українського або російського населення. При чому національні меншини – німці, поляки, болгари та інші національні групи мали складали меншість, або, принаймні, не мати суттєвої чисельної переваги.

Характеризуючи зміни у державній політиці щодо національних меншин, звернемо увагу й на те, що найбільше число владних рішень про згортання роботи по забезпеченню потреб національних груп, припадає на 1933–1937 роки. За цей час, за не повними даними, було прийнято 30 “заборонних” постанов, що різко контрастує з попереднім періодом 1929–1932 років, де подібних рішень було лише п’ять, а до 1928 року їх взагалі не було. Заслуговує увагу і такий факт: якщо у “заборонних” постановах партійних органів, прийнятих у середині 30-х років, ще подекуди робилися спроби обґрунтувати причини ліквідації національних адміністративно-територіальних одиниць, навчальних закладів, газет та журналів, то в наступний період їх змінили більш різкі за формою й абсурдні за змістом звинувачення німців, менонітів, поляків, греків, чехів, а також представників інших етнічних груп у “шкідницькій” та “контрреволюційній” діяльності.

У 1935–1937 роках, поряд з ліквідацією інститутів національно-культурного розвитку, продовжувалися арешти та заслання тих, хто проходив по сфальсифікованих справах “контрреволюційних” та “націоналістичних” організацій. Масового характеру набули депортації національних меншин з місць їх історичного проживання в Україні. Як і в попередні роки, репресії супроводжувалися інтенсивною пропагандистською кампанією. Радянсько-партійний актив, “пропагандисти” з НКВС наполегливо намагалися сформувати образ “ворога”. На мітингах та зборах, з трибун партійних форумів, лунали заклики до розправи з німецькими та польськими “фашистами”: “На Україні ми, перед усім, зустрічаємося з фашизмом польським та німецьким”, – “констатував” голова НКВС України В. Балицький на січневому (1936 року) Пленумі ЦК КП(б)У. На доказ своїх слів він заявив: “Гітлер приділяє багато уваги Правобережжю, де розташовано 4 німецьких національних райони. Німецький фашизм прагне саме тут, у нас в тилу, створити свої опорні пункти. Шпигунсько-диверсійну роботу німці-фашисти проводять також у Донбасі та інших областях України”¹⁴.

Подібна позиція щодо “фашистської діяльності” етнічних німців висловлювалася й на XIII з’їзді КП(б)У (травень-червень 1937 року). Так, один із співробітників В. Балицького – Іванов заявив: “Велика робота проведена на Україні німцями ... через німецьке куркульське населення, причому в цій галузі вони організують прямо штурмові загони”. І далі: “... я повинен сказати, що у відношенні роботи серед німецького населення справи йдуть [погано – *Авт.*] не тільки тому, що там **всі фашисти** [виділення тут і надалі – наше – *Авт.*]. Однак німецьке населення не однакове. Там є і дуже багато **радянських людей**¹⁵. Коментарі, як-то кажуть, зайві. Заговорили на з’їзді партії і про “шкідництво національних меншин”. Так член ЦК КП(б)У О. Шліхтер звинуватив у “шкідництві” вже не окремих “контрреволюціонерів” та “націоналістів”, а нації: “Подальші роботи, що проводяться Українським Відділом Союзнафти та Укргеологтрестом по розвідуванню промислової нафти, не можуть вважатися задовільними і з досить простої причини. Звичайно, «шкідництво різних націй» не могло лишити без уваги, без боротьби такого епізоду, як епізоду перетворення України в Нафтову Україну. Шкідництво йшло з самого початку”¹⁶. Зрозуміло, фраза про “шкідництво різних націй” не була випадковою. Це, по суті, стало офіційним гаслом, своєрідним заклик до боротьби з “шкідницькими націями” досить точно відбиваючи сутність шовіністичної політики сталінського режиму.

Заявами про “шкідництво” сталінські поплічники намагалися нав’язати суспільній свідомості уявлення про те, що німці, поляки та представники інших етнічних груп – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких треба викорінювати в будь-який спосіб. “Логічним” наслідком такої соціально-психологічної установки стали і певні конкретні заходи, форми застосування яких залежали не стільки від наявності зібраного “компрометуючого матеріалу”, скільки від фантазії, а точніше примхи реалізаторів репресій. Як зазначалося, діапазон репресивних акцій був величезний: від звільнення з роботи в зв’язку з національною приналежністю до арештів членів неіснуючих контрреволюційних організацій та депортацій з місць проживання.

Фабрикувалися справи шпигунських, диверсійних та повстанських організацій, що склалися з українських, німецьких, поль-

ських, грецьких та інших “націоналістів”. Причому, більшість союзів, організацій, центрів, що проходили по лінії НКВС, якщо й існували, то лише в уяві організаторів репресивних акцій. У 1930–1934 роках Державне політичне управління “викрило” низку “контрреволюційних” організацій – “Спілку визволення України” (СВУ); “Український національний центр” та його структурний підрозділ “Українську військову організацію” (УВО); “Блок українських націоналістичних партій” (УКП, боротьбісти, есери, есдеки та ін.

Характерним було й те, що каральні органи знищуючи “українську антирадянську” організацію в ході слідства “з’ясовували”, що вона тісно пов’язана з “міжнародною контрреволюцією”. В першу чергу з німецьким та польським фашизмом. У 1933–1934 роках ДПУ “викрило” “Польську організацію військову”. Учасникам цієї “контрреволюційної” організації була інкримінована шпигунська, диверсійна, повстанська та шкідницька діяльність.

Про “Польську організацію військову” докладно йшлося на січневому (1936 року) пленумі ЦК КП(б)У. Характеризуючи діяльність польської “агентури” В. Балицький стверджував: “... Не дивлячись на сильний удар по «ПОВ» у 1933–1934 рр. ми знову вже у 1935 році виявляємо членів організації «ПОВ» у лавах партії. Але ворог не здається. ...Так, в кінці 1934 та в 1935 рр. на Україну прибув цілий ряд польських емісарів. Вони пробралися по такому каналу як польська секція Комінтерну. Ми отримуємо на Україну таких осіб як Конецький, який до арешту був інструктором ЦК КП(б)У, Стасяк, член Секретаріату ЦК Комуністичної партії Західної України, Соснович, кол[ишній] секретар ЦК Комсомолу Польщі, редактор польських газет у Києві. Способи і методи роботи Конецького і всієї організації «ПОВ», яку ми викрили у 1935 р., не зовсім схожі на ті методи, що застосовувала «ПОВ» на чолі зі Скарбеком. Вони повинні були працювати конспіративно і свою роботу поки що прагнули розгорнути на культурному фронті, через польський друк, театри та польські ВУЗи”¹⁷.

Додамо, що у 1938 році за участь у цій організації був звинувачений один з керівників радянсько-партійного апарату України – С. Косіор. Сотні членів “ПОВ” було заарештовано та розстріляно. Трагізм полягає в тому, що за одинадцять (!) років до її “викриття”

органами ДПУ України у 1933–1934 роках “Польська організація війська” своє існування на території України припинила.

Дещо пізніше був “викритий” один з німецьких “шпигунських” центрів – “Національний Союз німців на Україні”. 16 березня 1937 року Наркомат юстиції УРСР надіслав секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору, голові РНК УРСР П. Любченку та Наркому юстиції СРСР В. Криленку “Спецінформацію” “Про к[онтр]-р[еволюційну] організацію в Хортицькому німецькому педтехнікумі”. В документі йшлося: “Спецколегією Дніпропетровського облсуду 19–22 лютого ц[ього] р[оку] заслухано справу групи учасників контрреволюційної, фашистської організації «Національний Союз німців на Україні», що організували свою контрреволюційну діяльність в Хортицькому німецькому педагогічному технікумі. Встановлено, що вказана група очолювалася к[олишнім] директором указанного технікуму Біликом Мартином та к[олишнім] директором машинобудівельного технікуму Гомером”. В “Спецінформації” стверджувалося, що М.Білик отримав від «розвідувального відділу» Берлінської поліції завдання: «1. Розгорнути на території Радянського Союзу роботу по утворенню контрреволюційних організацій з числа німецького населення, посиливши націоналістичну пропаганду серед німців. 2. Мати тісний зв’язок з німецькими консульствами в Одесі та Харкові, де отримувати завдання по контрреволюційній роботі. 3. Готувати кадри для диверсійної роботи з числа членів організації і в перші ж дні війни Радянського Союзу з Німеччиною – перейти до відкритих диверсійних актів (пошкодження з.д. [залізничних – *Авт.*] ліній, мостів, застосування бактерій заразних хвороб, зараження води і т. ін.)»¹⁸.

“Контрреволюційна” діяльність “директорів-шкідників” полягала в тому, що вони штучно утворювали в навчальному закладі тяжкі матеріально-побутові умови (розбазарювання їжі призначеної для студентів тощо), а потім вербували їх до “шпигунської організації”. Інших проявів “шкідницької” діяльності керівництва технікуму в “Спецінформації” не наводилося. Для “шпигунів”, “диверсантів” та “контрреволюціонерів”, які нібито діяли в інтересах німецьких розвідувальних органів, така практика виглядає якось не дуже серйозно. Іншої думки були ті, хто займався справою “Національного Союзу німців на Україні”. З точки зору репресивних

органів “шкідництво” М. Білика, К. Гоера та інших керівників “Союзу” було настільки небезпечним для радянської влади, що вони притягалися до відповідальності окремо “по справі центрального керівництва контрреволюційної організації”. Стосовно рядових учасників “Національного союзу”, які в основному були студентами, то в “Спецінформації” йшлося: “... Тільки звинувачені Янцен, Крефт, Штейнінгер, Дік та Гірш знали про кінцеві завдання диверсійного порядку організації, членами якої вони були. Інші звинувачені про ці завдання не знали, тому що вони були введені лише в курс завдань на мирний час”.

“Розглядаючи цю справу, – продовжувалося далі в документі, – спецколегія врахувала, що основні організатори та керівники цього контрреволюційного Союзу йдуть окремо, що з підсудних, які проходять по цій справі, ніхто не здійснював конкретних заходів до вчинення диверсійних актів, спецколегія вважає можливим по відношенню до цих завербованих осіб не застосовувати вищої міри, обмежившись тривалим позбавленням волі, зокрема, Янцен, Крефт, Гейдік засуджені до 10 років позбавлення волі кожний у віддалених місцях Союзу, Дік, Штейнінгер, Гірш – на 7 років позбавлення волі кожний, Гройман, Классен, Копп – по 6 років позбавлення волі кожний, Паульс, Вінс та Шульц – по 5 років позбавлення волі кожний”¹⁹. Як бачимо влада продемонструвала неабиякий “гуманізм”: 15 членів організації за те, що вони “не вчинили” конкретних дій, були засуджені до позбавлення волі у “віддалених місцях Союзу” на строк від 5 до 10 років.

Тональність та сам текст даного документу свідчить про надуманість звинувачень у “шпигунській” діяльності членів організації, а також про те, що сама “справа” була сфальсифікована каральними службами режиму. В сучасний період, за ініціативою науковців, керівництво Інституту національних відносин і політології НАН України звернулося до Служби безпеки України з проханням висловити свої міркування щодо об’єктивності вироку учасникам “Національного Союзу німців на Україні”, а також можливості ознайомлення з матеріалами справи зазначеної організації. За результатами додаткового вивчення матеріалів справи “Національного Союзу німців на Україні” на адресу Інституту надійшла відповідь про те, що дирек-

тор Хортицького німецького машинобудівельного технікуму Карл Карлович Гоер та директор Хортицького німецького педагогічного технікуму Мартин Гугович Білик, а також Янцен Генріх Петрович, Классен Генріх Іванович, Штейнінгер Микола Оттович та інші учасники “контрреволюційної фашистської організації” в серпні 1937 року були розстріляні. У червні 1959 року Військова Колегія Верховного суду СРСР карну справу Гоера К.К., Білика М.Г. та інших “контрреволюціонерів” закрила за відсутністю складу злочину. 3 серпня 1962 року Запорозький обласний суд реабілітував Янцена Г.П., Классена Г.І., Штейнінгера М.О., а також інших учасників “Союзу”. У постанові Президії Запорозького обласного суду від 3 серпня 1962 року про реабілітацію осіб німецької національності, репресованих у 1937 році, йшлося: “Додатковою перевіркою встановлено, що у справі нема доказів антирадянської діяльності зазначених вище осіб, а матеріали справи по відношенню до них по суті сфабриковано. На судовому засіданні частина підсудних відмовились від своїх показань, а в касаційних скаргах посилались на застосування по відношенню до них незаконних методів ведення слідства”.

Відзначимо, що в листі на адресу Інституту національних відносин і політології НАН України співробітники Управління СБУ Запорозької області писали: “Враховуючи викладене, вважаємо, що указані Вами особи, не можна вважати членами «Національного союзу німців на Україні», так як такого фактично не існувало”. Отже учасники неіснуючого “Союзу” були репресовані безвинно.

За матеріалами судових вироків у справах “Спілки визволення України”, “Української військової організації”, “Польської організації військової”, “Національного Союзу німців на Україні” як і інших “шпигунських” та “націоналістичних” організацій було репресовано сотні громадян України – українців, поляків, німців, євреїв, безпідставно звинувачених у підривної та антирадянській діяльності.

Наголосимо, що від репресій постраждала майже кожна родина. Наприклад, у 1938 році діда одного з авторів – Адольфа Драмарецького (поляка за національністю) звинуватили у тому, що він був зв’язковим вигаданої місцевими органами НКВС польської терористичної організації. Він був ув’язнений за доносом та засуджений до “десяти років без права переписки”. У тому ж році (1938) його

розстріляли, а сім'ї прийшло повідомлення лише у 1948 році про смерть від сухот перебуваючи в таборах. І лише на 90-х роках ХХ ст. він був реабілітований, а матеріали справи розсекретило СБУ у Вінницькій області.

Закономірно виникає питання про кількісні показники репресованих в результаті злочинної діяльності сталінського тоталітарного режиму. Така інформація міститься в документах Державного архіву СБУ (Київ), а також Державних архівів СБУ по Донецькій, Запорозькій та інших областях. Характеризуючи втрати в наслідок репресій зазначимо, що в серпні 1937 – листопаді 1938 років НКВС СРСР здійснив широкомасштабні репресивні акції, які пізніше стали відомими під загальною назвою “Великий терор”. Найбільша кількість репресованих проходила за так званою “куркульською операцією”, яка здійснювалася у відповідності наказу НКВС СРСР за № 00447 від 30 липня 1937 року. Поряд з цим НКВС СРСР прийняв також ряд наказів стосовно репресивних акцій щодо “контрреволюційних” національних груп. Такі операції в документах НКВС називалися “лінійними”. Наприклад, “німецька лінія”, “польська лінія”, “грецька”, “румунська” тощо. 25 липня 1937 року НКВС СРСР прийняв наказ №00439 щодо репресій підданих Німеччини, які підозрювалися у шпигунській діяльності проти СРСР; 11 серпня того ж року було прийнято оперативний наказ № 00485 “Про операції по репресуванню членів «ПОВ», військовополонених польської армії, перебіжчиків з Польщі, політемігрантів та політобмінених з Польщі, колишніх членів ППС [Партії польської соціалістичної – *Авт.*] та інших польських політичних партій”. Рішенню про проведення “лінійних операцій” зазвичай передували відповідні вказівки Політбюро ЦК ВКП(б). Наприклад, 20 липня 1937 року Політбюро ЦК ВКП(б) приймає рішення про арешт всіх німців, які працювали на оборонних підприємствах; 9 серпня – було прийнято рішення Політбюро ЦК ВКП(б) про затвердження наказу НКВС СРСР про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій Польської організації військової.

Звернемо увагу на те, що спеціального наказу НКВС щодо здійснення репресивних акцій “по німецькій лінії” прийнято не було. Як зазначає російський дослідник А. Савін, у звітах НКВС українських областей, де йшлося про проведення масових репресій, в тому

числі і по “національним лініям”, відзначалося, що в рамках операції відносно етнічних німців (“німецька” операція) репресії здійснювалися “в порядку наказу № 00485, тобто наказу про проведення репресій по відношенню до поляків, але не у відповідності до наказу № 00439 від 25 липня 1937 року про оперативний облік та арешт усіх німців, що не були громадянами СРСР²⁰. Зауважимо, що за даними українського дослідника В.М. Нікольського у 1937 році в Україні за “контрреволюційну”, “шпигунську” та інші форми “антирадянської” діяльності було репресовано 159 632 особи, з них 16 228 становили етнічні німці. Однак такої кількості німців-іноземців в Україні бути не могло, тому більшість репресованих склали німці-громадяни СРСР²¹.

У 1937 році масові каральні акції розпочалися в Одеській області, на території якої проживало 120 000 німців, з них 50 000 мешкали у трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтівському. Одеський обком КП(б)У та НКВС стверджували, що населення цих районів охоплено “контрреволюційною фашистською діяльністю”. У зв’язку з цим на адресу ЦК КП(б)У була надіслана “Довідка до доповіді про політичний стан німецьких районів Одеської області” (вересень 1937 року). У ній йшлося: “...Німецьке населення України розглядається фашистськими розвідувальними органами як середовище, звідкіля береться сила та актив її підривної діяльності в Радянській Україні ... Ця обставина підтверджена всіма матеріалами по викритих нами фашистських формуваннях. Досить сказати, що починаючи з 1933 року, у цих трьох районах (в основному) було викрито та ліквідовано 124 фашистські, шпигунські диверсійні та повстанські організації.

Тільки за три місяці: червень-серпень 1937 року, в області викрито 49 фашистських, диверсійних та повстанських організацій, у яких заарештовано понад 800 чол[овик], та з цієї кількості – 580 по цих трьох національних районах”²². Таким чином було викрито третину “фашистських” організацій в порівнянні з попередніми чотирма роками. Пояснення цьому знайти неважко – наростання інтенсивності репресій відбулося після сумнозвісного лютнево-березневого (1937 року) Пленуму ЦК ВКП(б), рішення якого при-

звели до вакханалії репресій, коли країна була залита кров'ю безвинних жертв.

Для надання репресіям більшої ефективності НКВС пропонував: “Не послабляючи оперативного удару НКВС по розгрому підпілля в німецьких селах, необхідно: 1. Негайно розгорнути партійно-масову роботу в німецьких районах; посилити конкретне керівництво по лінії радянської роботи з тим, аби всі ці заходи забезпечили в першу чергу оперативний удар. 2. Направити в німецькі райони Одеської області на керівну роботу групу німців партійних та радянських керівників (приблизно 15 чоловік) обов'язково не з числа вихідців з німецьких районів України. 3. Виселити контрреволюційні елементи з німецьких районів області – до 5 000 родин”²³. Таким чином НКВС передбачав виселити до 20 тисяч німців або кожного другого мешканця німецьких національних районів Одеської області.

Масові депортації німецького та польського населення з місць їх традиційного поселення офіційно пояснювалися не тільки участю в “контрреволюційній” діяльності “антирадянських” елементів, але й причинами економічного та військово-політичного характеру, зокрема впровадженням заходів для укріплення прикордонної смуги. Здійснювалися ці заходи в першу чергу у стратегічно важливих регіонах, до яких належала й Україна. Така особлива увага московської влади визначила і масштабність переселень, що здійснювалися в різних районах України, у тому числі і в прикордонній смузі. 23 січня 1935 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4 000 з кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей”. У другому розділі постанови “Розміщення тих, що переселяються, в східних районах України” зазначалося: “Затвердити 39 районів переселення: 9 по Харківській області – 2 540 господарств; 14 по Дніпропетровській області – 3 800 господарств та 16 по Донецькій області – 3 130 господарств. Запропонувати Дніпропетровському, Харківському та Донецькому обкомам негайно надіслати до всіх цих районів своїх уповноважених для підготовки розміщення тих, що переселяються. Прізвища уповноважених повинні бути повідомлені ЦК. Для переселення німців відвести такі райони

Харківської та Донецької областей: Сватівський, Троїцький, Покровський, Лозно-Олександрівський та Дворічанський. Для **переселення поляків** відвести в першу чергу інші райони Старобільської округи та південно-західні райони Дніпропетровщини”²⁴.

Але ні в назві, ні в попередніх розділах постанови, де міститься детальний перелік заходів щодо переселенської кампанії, жодного слова немає про будь-які національні групи. А відтак окремим блоком у документі виділяється: “Для переселення німців..., поляків...”. З тексту документу стає зрозуміло, що для авторів постанови факт необхідності виселення німців та поляків був настільки очевидним, що не потребував жодних пояснень. Тобто німецьке та польське населення представниками влади визначалося як потенційно “ворожа” категорія.

Наступний етап переселення розпочався навесні 1936 року. 25 листопада 1935 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову “Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги”, в якій йшлося: “Для підготовки питань, пов’язаних з переселенням, в першу чергу, весною 1936 року 6–7 тисяч господарств з прикордонної смуги, головним чином **за межі України**, утворити комісію у складі т. т. Косіора (голова), Постишева, Любченка, Попова, Шелехеса, Балицького, Якіра, Ільїна [секретар Київського обкому КП(б)У – *Авт.*] Василенка, Налімова, Шарова, Чернявського [секретар Вінницького обкому КП(б)У – *Авт.*], Трилійського, Соколинського, Паперного”. Виходячи з того, що у складі комісії поряд із секретарями ряду обласних партійних комітетів були вищі партійні та державні керівники республіки, стає зрозуміло, що здійсненню заходів по переселенню надавалося особливе значення. Якщо в попередніх документах мова йшла про переселення в Харківську, Донецьку, Дніпропетровську, південну частину Київської областей то тепер уже йшлося про переселення “головним чином за межі України”. Куди саме і в яких умовах здійснювалося переселення німецького та польського населення, дають інші документи.

15 березня 1936 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову “Про переселення в Казахстан (Постанова ЦК ВКП(б) від 17.01.36 р.)”, в якій зазначалося: “Визначити переселення першої черги в 5 000 господарства (між 25 травня та 10 червня) – з Київської області 3 000

господарств та з Вінницької області – 2 000 господарств». Райони переселень та чисельність господарств були конкретизовані у постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про переселення 15 000 господарств з Київської та Вінницької областей в Казахстан” (9 квітня 1936 року)²⁵. У складі першої групи переселенців з Київської області передбачалося виселити 3 317 господарств, а з Вінницької – 2 250, тобто на 570 господарств більше, ніж передбачалося попередніми планами.

Національний склад переселенців не був визначений. Однак, кого саме з представників “шкідницьких націй” відправляли у Казахстан можемо дізнатися з постанови Політбюро ЦК КП(б)У “Про переселення жителів однокілометрової прикордонної смуги на протязі державного кордону в Київській області” (7 серпня 1936 року). У ній йшлося: “Враховуючи, що наявність населених пунктів (селищ та хуторів) в безпосередній близькості до лінії державного кордону утворює значні труднощі проведенню прикордонної служби та справі забезпечення непорушності державного кордону, ЦК КП(б)У постановляє: ...Переселяємих жителів однокілометрової прикордонної смуги розселити в межах тих же районів, надавши їм рівноправні житлові та господарчі будівлі та інші умови (присадибна земля, огороди і т. інш.) ... За рахунок звільнених будівель **в результаті переселення в Казахстан польського та німецького націоналістичного елемента**”²⁶. Не викликає сумніву, що згадані німецькі та польські “націоналістичні елементи” були якраз з числа 15 000 переселенців, що були направлені в Казахстан з Київської та Вінницької областей.

Масові депортації польського і німецького населення продовжувалися і в передвоєнні роки. 2 березня 1940 року РНК СРСР прийняла постанову № 289-127 про виселення тих, хто знаходився під арештом: колишніх офіцерів польської армії, колишніх фабрикантів та чиновників держапарату, біженців з колишніх районів Польщі, які відійшли до Німеччини. Депортаціям піддавалися також німецькі колоністи, які проживали на території Західної України. Звернемо увагу, що масові депортації 1939–1941 років німців, поляків та представників інших “шкідницьких націй” почалися раніше трагічних подій 1944 року, коли були депортовані чеченці, інгуші, кримські татари, яких було звинувачено в зраді та пособництві во-

рогу. Таким чином у середині 1930-х років Україна, поряд з іншими регіонами країни, стала плацдармом, де відпрацьовувалися “методи” майбутніх переселень народів СРСР. Такою була сталінська політика етноциду.

Boris Dramaretskiy, Bogdan Chirko

Political repressions of the Stalinist regime against the Polish and German population of Ukraine in 1920-1930.

The causes, specifics, demographic and socio-political consequences of the Stalinist regime’s political repressions against the Polish and German populations of Ukraine in the interwar period are studied. The source base of the publication is the documents of the state archives of Ukraine.

Key words: Stalinist regime, repressions, terror, deportations, Polish ethnic group, German ethnic group, Stalinist ethnocide.

¹ Партробітник України. Орган. Харківського обласного Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. – 1933. – № 16. – С. 35.

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 375. – Арк. 36

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341. – Арк. 190.

⁴ *Чирко Б.В.* “Шкідництво різних націй... (Національні меншини на Україні у 1920–1930-х роках за документами ЦДАГО України). – Архіви України. – 1992. – № 4. – С. 34.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 382. – Арк. 125.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 459. – Арк. 135.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 459. – Арк. 137–138.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 463. – Арк. 2–3.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 465. – Арк. 9, 57–60.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11. – Арк. 294–295.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 375. – Арк. 132.

¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 462. – Арк. 55, 62–65.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 509. – Арк. 18, 81–84.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 472. – Арк. 69–70.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 488. – Арк. 153–154.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 489. – Арк. 74.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 472. – Арк. 69.

¹⁸ *Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко Л.П.* Німці в Україні. 20–30 рр. ХХ ст. Збірник документів державних архівів України. – Київ: Поліграфічна дільниця Інституту історії України АН України, 1994. – С. 193–194.

¹⁹ Там само. – С. 193–194.

²⁰ Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920–1930-е годы: эмиграция и репрессии. Документы и материалы / Составитель и научный редактор *А.И. Савин*. Новосибирск: “Посох”, 2009. – С. 30.

²¹ *Нікольський В.М.* Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол. *С.Й.Бобилева* (відп. редактор) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. Ун-ту, 2001. – С.53.

²² *Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко Л.П.* Німці в Україні. 20–30 рр. ХХ ст.... – С. 195.

²³ Там само. – С. 200.

²⁴ *Свтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920-і – 1930-і роки). – Київ: “ІНТЕЛ”, 1994. – С. 75

²⁵ Там само. – С. 76–77.

²⁶ *Чирко Б.В.* Політичне тавро: “спец переселенці”: Документальна розповідь про депортацію національних меншин (1930-ті роки) // Відродження. – 1993. – №10. – С. 74

Володимир Левикін

Особливості процесу демобілізації військовослужбовців Радянської армії в 1945–1948 роках та соціалізація учасників бойових дій

В статті розкрито характерні особливості демобілізаційного процесу з лав Червоної Армії за період з 1945 по 1948 роки та перехід армії на умови існування мирного часу. Показано головні складові процесу демобілізації військовослужбовців, умови їх проїзду до місць проживання та інтеграція до повоєнного життя.

Ключові слова: демобілізація, вікові категорії, етапи демобілізації, військовослужбовці.

Після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу в країні було оголошено загальну мобілізацію. Проводилася вона на території 14 військових округів, за виключенням Забайкалля і Середньої Азії, а також Далекого Сходу, де на той час функції військового округу виконував Далекосхідний фронт.

Відомо, що станом на 22 червня 1941 року кількість військовослужбовців у Радянському Союзі нараховувала 4 мільйони 827 тисяч осіб. Дійсну військову службу проходив контингент 1919–1922 років народження. З початком воєнних дій було призвано військовозобов'язаних 1905–1918 років народження. Станом на 1 липня 1941 року кількість мобілізованих становила 5,3 млн. осіб. У серпні цього ж року до числа осіб, що підлягали мобілізації, було долучено військовозобов'язаних 1890–1904 років народження, а також призовників 1923 року народження. В подальшому до Збройних сил було призвано військовозобов'язаних 1924, 1925 та 1926 років народження. Восени 1944 року постановою Державного Комітету Оборони від 25 жовтня 1944 року “Про призов на військову службу призовників

1927 року народження” було розпочато призов осіб, що знаходилися на території, звільненій від противника. Стосувалося це росіян, українців, білорусів і представників інших національностей, які проживали на зазначених територіях. Від призову звільнялися представники “місцевих національностей”: Грузинської, Азербайджанської, Вірменської, Туркменської, Таджикиської, Узбецької, Казахської і Киргизької союзних Республік, Дагестанської, Кабардинської, Північно-Осетинської Автономних соціалістичних Республік, Адигейської і Черкеської автономних областей.

Отже, останніми призовниками воєнного часу стали особи, народжені у 1927 році, з них 60 тис. осіб прямувало на укомплектування військ НКВС, інших доправляли до запасних і навчальних частин, спеціальних училищ і шкіл із 6-місячним терміном навчання. Тобто основний контингент було використано для заміни особового складу в ході післявоєнної демобілізації. До дня Перемоги призовники 1944 року прослужили 8–9 місяців.

Усього на протязі воєнних років до лав Червоної Армії було мобілізовано 29 мільйонів 575 тисяч осіб. Таким чином, загальне число людських ресурсів, переведених на воєнні потреби, склало 34 мільйони 402 тисячі осіб. За даними Всесоюзного перепису, населення СРСР 1939 року на балансі народного господарства нараховувалося 33 мільйона 900 тисяч робітників та службовців і близько 29 мільйонів колгоспників. Із вищезазначеного випливає висновок, що на воєнні потреби з економіки країни було вилучено близько 60 % найбільш працездатної частини населення. Зростання цього показника також пов’язане з окупацією загарбниками значної території країни.

По закінченню військових дій 1945 року країна почала повертатися до мирного життя, час вимагав змін у економічному житті країни. Цілком зрозуміло, що в нових умовах необхідність у чисельній армії відпадала, і існуюча на той час кількість військовослужбовців тепер ставала економічно необґрунтованою. З цих причин всього через два місяці після перемоги було розпочато масову демобілізацію з Червоної Армії: цілком зрозуміло, що у мирний час утримувати армію чисельністю майже 11,5 млн. осіб, тоді як промисловість і сільське господарство потерпали від нестачі робочих рук, не мало сенсу¹.

Керівництво країни почало планувати масове скорочення армії ще в серпні 1944 року. Начальник Головного управління кадрів Наркомату оборони генерал-полковник Пилип Голіков доправив Й. Сталіну і В. Молотову пропозиції щодо майбутньої демобілізації, в яких зазначалося:

“Ми в даний час маємо найцінніші військові кадри, що будь-коли до цих пір мали, так само як і найкращі – в порівнянні з кадрами будь-якої армії світу. Хоча у нас є дуже велика кількість офіцерів, проте при переході до мирного становища ми не можемо допустити масової, валової демобілізації офіцерів, а зобов’язані звільняти їх тільки в персональному порядку, спланувавши і розтягнувши терміни демобілізації до півроку з тим, щоб відібрати і утримати в Армії якомога більше цінного в політичному, діловому та фізичному сенсах... При відборі офіцерів особливу увагу приділити тому, щоб залишити в армії якомога більше молодого складу в віковому відношенні, з тим щоб він був боєздатним по закінченню наступних 15–20 років. На посади командирів частин і з’єднань головним чином призначати молодших. Більш літніх використовувати переважно в штабах округів і фронтів, в центральному апараті, в військових академіях і училищах, у вищих цивільних навчальних закладах, в органах місцевого військового управління, в військових органах цивільних наркоматів і відомств... При переході армії від воєнного до мирного стану необхідно звільнити армію від усього, що її обтяжує і до певної міри заважає зростанню її кадрів. Серед офіцерського складу нашої армії до сих пір є певна кількість осіб, які заважають армії: одні в силу своєї непрацездатності незалежно від їхніх добрих бажань (через хворобу, старості, відсталості); інші – в силу моральної нестійкості, наприклад, систематичні п’яниці і недисципліновані елементи; треті – в силу політичної нестійкості, сумнівності і ворожості. Армія цілком може без них обійтися”.

З приводу доповіді П. Голікова маршал Г.К. Жуков зазначав наступне: “При розробці плану використання і створення кадрів Червоної Армії після війни потрібно перш за все виходити з досвіду, який ми отримали в початковий період Вітчизняної війни. Чому нас вчить отриманий досвід? Ми не мали заздалегідь підібраних і добре навчених командувачів фронтами, арміями, корпусами і дивізіями.

На чолі фронтів встали люди, які провалювали одну справу за іншою (Павлов, Кузнєцов, Попов, Будьонний, Черевиченко, Тюленєв, Рябишев, Тимошенко та ін.). На армії ставилися також маловивчені і не-підготовлені люди ... Ще гірше була справа з командирами дивізій, бригад і полків. На дивізії, бригади і полки, особливо другочергові, ставилися командири, що не відповідають своїй справі. Коротше кажучи, кожному з нас відомі наслідки командування цих людей і що пережила наша Батьківщина, довіривши свою долю в руки таких командувачів і командирів... Я тільки за те, щоб залишати потрібні і здатні кадри, а не такі, як у нас були, що начебто провалилися”².

У 1945 році перед керівництвом країни постало невідкладне питання демобілізації особового складу в армії та на флоті. Процес було запущено 23 червня 1945 року – саме тоді, напередодні проведення параду Перемоги, XII сесією Верховної Ради СРСР було прийнято Закон про демобілізацію першої черги – тринадцяти старших віків особового складу діючої армії. Ось його виклад:

ЗАКОН від 23 червня 1945 року “Про демобілізацію особового складу старшого віку діючої армії”.

У зв’язку з переможним завершенням Великої Вітчизняної війни проти фашистської Німеччини, Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік вважає за необхідне провести демобілізацію старшого віку особового складу діючої армії. Відповідно до цього Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

1. Затвердити пропозицію Ради Народних Комісарів Союзу РСР про демобілізацію першої черги – тринадцяти старших вікових груп особового складу діючої армії.
2. Демобілізацію зазначених в пункті 1 цього Закону тринадцяти старших вікових груп особового складу діючої армії закінчити у другій половині 1945 року.
3. Перевезення демобілізованих провести за рахунок держави до місця їх проживання.
4. Забезпечити демобілізованих харчуванням під час перевезення за рахунок держави.
5. Забезпечити демобілізованих повним комплектом обмундирування і взуття.
6. Видати демобілізованим одноразову грошову винагороду за кожен рік служби в армії в період Великої Вітчизняної війни в наступних розмірах: а) рядовому складу всіх родів військ і служб, котрі отримують грошове утримання за за-

гальновійськовим тарифом, – річний оклад за кожен рік служби; б) рядовому складу спеціальних частин і підрозділів, котрі отримують підвищене грошове утримання, – піврічний оклад за кожен рік служби; в) сержантському складу всіх родів військ – піврічний оклад за посадовими ставками в межах до 900 рублів і не нижче 300 рублів за кожен рік служби; г) офіцерському складу, який прослужив в період Великої Вітчизняної війни: один рік – двомісячний оклад, два роки – тримісячний оклад, три роки – чотиримісячний оклад, чотири роки – п'ятимісячний оклад. 7. Zobov'язати Ради Народних Комісарів союзних і автономних республік, виконавчі комітети крайових і обласних Рад депутатів трудящих, керівників підприємств, установ і організацій в міських районах надавати роботу демобілізованим не пізніше місячного терміну з дня прибуття їх до місця проживання, з урахуванням набутого ними досвіду і спеціальності в Червоній Армії, але не нижче виконувалася ними роботи до відходу в армію, а також забезпечити демобілізованих житловою площею та паливом. 8. Zobov'язати виконавчі комітети районних та сільських Рад депутатів трудящих і правління колгоспів надавати всіляку допомогу демобілізованим, що повертаються в село з армії селянам в справі влаштування їх на роботі і обзаведенням господарством. 9. Zobov'язати Ради Народних Комісарів союзних і автономних республік, виконавчі комітети крайових і обласних Рад депутатів трудящих в районах, постраждалих від німецької окупації, відводити безкоштовно демобілізованим з Червоної Армії, які потребують будівництва або ремонту осель, лісосічний фонд для заготовки будівельного лісу. 10. Zobov'язати Всесоюзний банк фінансування комунального і житлового будівництва (Цекомбанк) в районах, постраждалих від німецької окупації, видавати нужденним демобілізованим позики на будівництво та відновлення житлових будинків в сумі від 5 до 10 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з терміном погашення позики від 5 до 10 років.

Голова Президії Верховної Ради СРСР

М.І. Калінін

Секретар Президії Верховної Ради СРСР

А.Ф. Горкін³.

За загальним планом передбачалося, що процес демобілізації повинен проходити у шість етапів і тривати протягом двох з половиною років: з липня 1945 року – по березень 1948 року.

Процес демобілізації було розпочато 5 липня 1945 року, на початку вересня того ж року дію закону було поширено на війська, дислоковані на Далекому Сході. Наступні етапи демобілізації проводилися вже на підставі спеціальних указів Президії Верховної Ради СРСР. Демобілізація тривала до 1948 року, загальна кількість звільнених із лав Збройних сил склала близько 8,5 млн. осіб⁴.

Головну відповідальність за проведення масштабної демобілізації було покладено на Генеральний штаб і низку головних та центральних управлінь Народного комісаріату оборони. Труднощі, що виникали при проведенні демобілізації, були спричинені тим, що основні військові угруповання перебували на західних і далекосхідних кордонах країни, а значна частина військ – навіть поза її межами. Першочерговим було питання масштабних залізничних перевезень величезної кількості демобілізованих із дотриманням усіх умов життєзабезпечення та безпеки. На сесії Верховної Ради СРСР начальник Генерального штабу збройних сил генерал армії О.І. Антонов у своїй доповіді наголошував на тому, що демобілізація військовослужбовців вимагає від воєнного командування високої організованості, детальної розробки плану її проведення та цілої низки заходів щодо матеріального забезпечення осіб, що демобілізуються⁵.

У першу чергу демобілізації підлягали особи, що народилися з 1883 по 1905 рік. В першочерговому порядку з липня по 30 листопада 1945 року було демобілізовано 1 671 923 військовослужбовці, з них 1 379 139 рядових і сержантів і 292 784 жінки.

Деяким військовослужбовцям, що потрапили до Збройних сил у 1944–1945 роках, через масове скорочення бійців інших років народження довелося служити значно довший термін (іноді сім – вісім років).

10 липня 1945 року із Німеччини на схід вирушив перший ешелон з учасниками штурму Берліну. Ось що писала про цю подію газета “Червона Зірка”: “Опівдні оголошується загальне шиккування всієї команди демобілізованих... Усі чисто виголені, підтягнуті, у кожного на грудях виблискують ордени та медалі. Після короткої промови командир полку обходить строй демобілізованих... На щойно викладених рейках першої колії стоїть ешелон, чекаючи на своїх

пасажирів. Звичайні червоні теплушки, які кочували дорогами п'ять, і двадцять, і п'ятдесят років тому. Але зараз вагони майже не можна відрізнити від лісу – вони повиті зеленню, прикрашені квітами. На стінах теплушок багатобарвні плакати, яскраві гасла... Сьогодні Група радянських окупаційних військ у Німеччині проводить перший ешелон демобілізованих старих воїнів, бойових солдатів, що пройшли, як говориться, вогонь, воду й мідні труби”⁶.

Але далеко не завжди плани співпадали із дійсністю. Саме таку ситуацію описував влітку 1945 року у своєму щоденнику офіцер Володимир Гельфанд: “Весь день пройшов в невизначеності. Ще до обіду викликали в стройовий відділ. Там було багато солдатів старших вікових груп, жінок. Їх відправляють додому по демобілізації ... Супроводжую «старичків» в запасний полк. Багато дівчат. Майже всіх їх відправляють додому. Осиротіла наша їдальня, пральня, санчастина та інші заклади ... Більшість дівчат не хотіли їхати, вони плакали, писали рапорти, щоб їх залишили. Не допомогло. Зробили інакше. Які просились додому – в останній момент були залишені в частині, і навпаки”⁷.

На другому етапі, згідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1945 року, демобілізації підлягали військовослужбовці, що народилися з 1906 по 1915 рік включно, а також військовослужбовці 1925 року народження, не придатні до стройової служби. Станом на 1 січня 1946 року, було демобілізовано 2 812 104 особи, у тому числі 2 771 402 рядових і сержантів. До складу демобілізованих протягом другого етапу також належали звільнені на загальних підставах: військовослужбовці всіх спеціальностей, що мали повну вищу, середню технічну і середню сільськогосподарську освіту – зруйноване народне господарство країни потребувало кваліфікованих кадрів. Звільненню з лав армії підлягали особи із числа вчителів та викладачів; студенти вищих навчальних закладів другого та старших курсів (у тому числі заочної форми навчання), які змушені були припинити навчання у зв'язку із призовом до армії в період Великої Вітчизняної війни; військовослужбовці, що отримали по три та більше поранень. Звільненню підлягали особи, що були призвані до військових лав у 1938 році й раніше, а також усі жінки рядового й сержантського складу, виняток складали жінки-фахівці, що ви-

явили бажання залишитися в армії на посадах військовослужбовців. Усього було звільнено 40 702 жінки-військовослужбовці.

3 вересня 1945 р. закінчилася війна з Японією. На військові угруповання, розташовані на Далекому Сході, також набрав чинності Закон про демобілізацію⁸.

За період з 20 вересня по 11 листопада 1945 року було демобілізовано рядових та сержантів 178 520, а наприкінці листопада кількість звільнених із лав Червоної Армії збільшилась ще на 174 774 особи⁹.

На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 березня 1946 року було розпочато третій етап демобілізації. Звільненню підлягали військовослужбовці шести вікових категорій рядових та сержантів Сухопутних військ і Військово-Повітряних Сил 1916–1921 років народження. Із травня по вересень 1946 року з угруповань Далекосхідного, Приморського, Забайкальсько-Амурського військових округів були звільнено 1 382 052 особи.

Четвертий етап демобілізації, згідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 жовтня 1946 року, тривав із листопада 1946 по січень 1947 року. Протягом вказаного періоду було демобілізовано військовослужбовців 1922 року народження, а також рядових й сержантів нестройової служби 1923, 1924 і 1925 років народження. Загалом кількість демобілізованих рядових і сержантів становила 302 073 особи.

За період із березня по липень 1947 року, тобто протягом п'ятого етапу, звільнилися військовослужбовці, що народилися в 1923–1925 роках, у тому числі із Сухопутних військ – двох вікових категорій, із Військово-Повітряних Сил – однієї, із Військово-Морських Сил – трьох вікових категорій. Станом на 1 вересня 1947 року було демобілізовано 673 073 особи, у тому числі із Сухопутних військ – 585 820 осіб, із Військово-Повітряних Сил – 45 914 і із Військово-Морських Сил – 41 339 осіб.

Необхідно зазначити, що на завершальному етапі демобілізації в текстах урядових постанов з'явилися конкретні вказівки військовому керівництву, з яких родів військ, у які терміни та в якій кількості слід звільняти військовослужбовців за військовими та віковими категоріями. Цим самим створювалися засади для переходу Збройних

Сил на комплектування солдатами, матросами, сержантами й старшинами згідно до Закону “Про загальний військовий обов’язок”. Збройні сили, як і вся країна, починали жити за умовами мирного часу.

За період лютий – березень 1948 року було завершено демобілізацію військовослужбовців старших вікових категорій. Протягом шостого етапу було звільнено із лав армії 68 115 осіб. Із Сухопутних військ звільнялися солдати одного віку, виняток склали повітряно-десантні війська, із флоту – матроси й старшини двох вікових категорій, з берегової оборони флоту – солдати, сержанти та старшини одного віку.

Звільнення офіцерського складу Червоної Армії першої черги проводилося із серпня по листопад 1945 року.

У цей період було звільнено офіцерів – фахівців народного господарства з вищою цивільною освітою, офіцерів, що не мають військової освіти і що не відповідають вимогам служби в Червоній Армії в нових умовах; офіцерів-жінок, виняток склали перекладачі і медичні працівники. Тобто першочергово з армії звільнялися фахівці народного господарства, кадри, мобілізовані в армію із граничними віковими категоріями. В лавах Збройних сил мали лишатися офіцери, що володіють високими політичними, діловими та моральними якостями, які здатні забезпечити рішення відповідальних завдань в умовах мирного часу.

Станом на червень 1948 року офіцерський склад, пов’язаний із переходом Збройних Сил СРСР на штати мирного часу, було повністю укомплектовано. Демобілізовані офіцери з вищою військовою освітою становили лише 2,5 відсотка від загальної кількості¹⁰.

З боку вищого політичного та військового керівництва країни питанню демобілізації й переводу Збройних Сил СРСР на комплектування за умовами мирного часу приділялась величезна увага. Свідченням цього є “Запис питань, вирішених у товариша Сталіна на прийомі 11 квітня 1947 року з 20.00 до 23.00 (були присутні товариші М.О. Булганін, О.М. Василевський, О.І. Антонов)”, зроблений генерал-полковником С.М. Штеменко:

“...п. 5. Резервні війська повинні бути в постійній готовності, тому вони є в мирний час найбільш укомплектованими. В 1947 році необхідно укомплектувати до 8 000 осіб дивізії однієї загальнової-

ськової армії резерву (у складі дев'яти дивізій) та по дві дивізії в кожній резервній мехармії (загалом шість дивізій).

п. 6. В 1947 році загальний призив молоді 1928 року народження не проводити. Призвати тільки 130 тисяч осіб для укомплектування зазначених вище резервів і поповнення шкіл фахівців Військово-Повітряних Сил і Повітряно-Десантних Військ.

п. 7. Визначити кількість дивізій, які повинні в майбутньому розвернутися в дивізії 11-тисячного особового складу, гірські дивізії, які будуть діяти в особливих умовах, і відповідно до цього розробити для них штати мирного часу¹¹.

Було розроблено плани з підготовки та проведення демобілізації, матеріального забезпечення звільнених воїнів у всіх групах військ, у фронтах і військових округах, а також було надано вичерпні вказівки з'єднанням, окремим частинам і установам, відділам і обласним військовим комісаріатам із усіх питань стосовно майбутньої демобілізації особового складу Діючої армії.

За участі командирів з'єднань і окремих частин, обласних військових комісарів, начальників політвідділів обласних військових комісаріатів, а також представників обласних і крайових комітетів ВКП(б) було проведено засідання військових рад із питання підготовки до демобілізації.

За період з 1945 по 1948 рік відбувалося масштабне скорочення штатів в багатьох з'єднаннях та частинах всіх родів військ: було розформовано кілька стрілецьких дивізій, авіаційні, артилерійські, зенітні та кавалерійські з'єднання, а також управління корпусів з їх корпусними частинами. Деякі з них було згорнуто в бригади, полки, дивізіони та ескадрильї. Ззнали суттєвого скорочення війська бойового забезпечення, тилових частин, установ і навчальних закладів, а також центральних органів Міністерства Збройних Сил СРСР. 4 вересня 1945 року припинили свою діяльність Державна Рада Оборони та Ставка Верховного Головнокомандування.

Масові звільнення в запас торкнулися кавалерів багатьох орденів і навіть Героїв Радянського Союзу. Командири намагалися залишити лише добре їм відомих людей і прагнули вчасно відзвітувати про скорочення особового складу. Тим, хто все-таки залишалися, пропонували посади нижче за ту, що офіцер займав раніше. Ось

слова свідка тих подій Олександра Пильцина: “Я поступово ставав все менш перебірливий у пропонуваніх мені посадах і вже згоден був на будь-яку. Ось коли я «дозрів»: будучи майором, дав згоду на посаду старшого лейтенанта до Косогорського райвійськкомату Тульської області в підпорядкування, як виявилось, до капітана, який просидів всю війну в тилу... в Косогорському військкоматі я завідував обліком офіцерів запасу. Роботи було багато, йшло поступове скорочення армії – це ми, працівники військкомату, відчували по все більшому припливу на облік офіцерів, звільнених у запас. І що мене найбільше хвилювало: бойові офіцери, які не мають цивільної спеціальності, йшли на самі непрестижні посади – сторожами, двірниками, а то і, незважаючи на важкі поранення, на найважчі роботи – наваловідбійниками до вугільних шахт під Тулою. Пам’ятаю навіть випадок, коли підполковник, колишній начальник зв’язку корпусу, великий фахівець-практик, але не мав з цієї галузі спеціальної освіти, ледь зміг влаштуватися черговим телефоністом в якусь контору”¹².

Тепер слід зупинитися на організаційних моментах демобілізації. Насамперед треба зазначити той факт, що держава повністю брала на себе всі витрати, пов’язані з перевезенням військовослужбовців до місця їх проживання, харчуванням у шляху проходження й забезпеченням повним комплектом обмундирування та взуття. Згідно до Закону, кожний демобілізований мав отримати одноразову грошову винагороду за кожен рік служби в армії протягом 1941–1945 років. Рядовий склад усіх родів військ і служб отримував річний оклад; рядовий склад спеціальних частин і підрозділів – піврічний оклад згідно до посадових ставок у межах до 900 рублів і не нижче 300 рублів за кожен рік служби. Офіцери, що у період війни прослужили один рік, отримували двомісячний оклад, два роки – тримісячний, три роки – чотиримісячний, чотири роки – п’ятимісячний оклад.

В ході демобілізації не допускалося відправлення з військових частин і установ неорганізованих груп демобілізованих. Солдати й сержанти, що підлягали звільненню, зосереджувалися в запасних частинах або спеціально обладнаних пунктах збору, де відбувався їх розподіл по командам і ешелонам, і до пунктів призначення вони відбували лише в супроводі офіцерів.

Перевезення демобілізованих здійснювалося залізницею і водними шляхами сполучення. Із груп військ із Далекого Сходу – військовими ешелонами до пунктів призначення (обласних, крайових і республіканських центрів) або до розподільних залізничних станцій на території РСР; з військ воєнних округів і від вузлових розподільних станцій демобілізовані їхали в окремих вагонах у пасажирських і товарно-пасажирських поїздах.

Забезпеченням належної військової дисципліни та порядку на залізницях і повноцінним обслуговуванням військовослужбовців протягом шляху займалися 68 військово-розподільних комендатур і агітпунктів. Було створено 50 етапно-загороджувальних і 65 рухомих комендатур для супроводу військових поїздів із демобілізованими. Центральним управлінням військових сполучень бралися до уваги особливості перевезень демобілізованих із груп військ, дислокованих на територіях Австрії, Польщі, Румунії, Східної Німеччини, Угорщини, Чехословаччини.

Військовослужбовці мали подолати не одну тисячу кілометрів до своїх домівок. Побутове забезпечення демобілізованих було покладено на військово-розподільні комендатури та спеціальні військово-продовольчі пункти, яких на всьому шляху було створено близько 300. Останні за час війни накопичили величезний досвід: вони прийняли й обслужили понад 300 тисяч військових ешелонів і військово-санітарних поїздів.

Для збільшення пропускної здатності військово-продовольчих пунктів, Центральному керівництву військових сполучень було надано в тимчасове користування додатково 237 вагонів-кухонь із обслуговуючим персоналом. У разі відсутності необхідної бази, наприклад, на невеликих станціях, завчасно встановлювалася необхідна кількість польових кухонь, створювалися їдальні та польові хлібопекарні.

Вузлові станції були обладнані санітарними пропускниками з душовими установками, лазнями, пральнями, перукарнями та ремонтними майстернями типу “американок”, у яких можна було швидко привести до ладу обмундирування, відремонтувати за необхідності одяг і взуття. Такі станції неминуче ставали центрами чисельного зосередження людей. Тому робота військово-розподільних комендатур та військово-продовольчих пунктів мала бути налагодженою і чіткою.

Медичне забезпечення демобілізованих здійснювалося в розгорнутих на залізницях ізоляційно-пропускних і санітарно-контрольних пунктах, санпропускниках, дезінфекційних загонах. Команди банно-пралень та банно-дезінфекційних поїздів займалися питаннями миття демобілізованих, прання білизни та дезінфекції обмундирування. Зняті з ешелонів захворілі військовослужбовці відправлялись до госпіталів, адреси яких були визначені спеціальним розпорядженням¹³.

На всіх пунктах відправлення демобілізовані отримували сухий пайок за нормою № 12 на 10 діб. Крім того, рядові і сержанти отримували по 10 кілограмів борошна, 2 кілограми цукру, 2 банки м'ясних консервів, а бійці, що найбільш відзначилися – і промтоварні набори. Демобілізовані офіцери мали змогу отримувати спеціальні продовольчі набори: цукор, цукерки, консерви, ковбасу, сир, кондитерські й тютюнові вироби. Демобілізовані солдати, сержанти і офіцери за особливі заслуги також отримували дозвіл на перевезення трофейного майна в якості подарунків: велосипедів, радіоприймачів, фотоапаратів, годинників, музичних інструментів, приладдя для гоління та інших предметів побутового користування. Видача дозволу на такі перевезення була у віданні Воєнних рад фронтів і армій.

Ще у військових частинах всі особи, що підлягали демобілізації, проходили ретельну перевірку на наявність у кожного необхідних документів, вірність і повноту оформлення прохідних посвідчень, посвідчень особи, червоноармійських книжок, продовольчих, грошових, речових атестатів, розрахункових і речових книжок.

Хід демобілізації мав знайти і знайшов відображення в обласній пресі УРСР. Але з урахуванням специфіки тогочасної радянської преси, згадування про демобілізованих було вкрай обмеженим. Певна частина з них за змістом є передруком із центральних газет, але досить багато статей відображають місцеві особливості процесу інтеграції демобілізованих воїнів в мирне суспільство.

Працевлаштування демобілізованих, згідно до Закону, входило до обов'язків державних органів. Останні мали опікуватися також вирішенням житлових проблем, видачею грошових позичок на будівництво та відновлення житлових будинків, а також низкою пільг. Наприклад, питання працевлаштування колишніх військових підні-

малося вже 29 липня у львівській обласній газеті “Вільна Україна”, де вийшла стаття про те, як демобілізовані приступили до роботи¹⁴, а вже 22 серпня газета повідомила про прибуття на львівські заводи робітників з числа демобілізованих з лав Червоної армії¹⁵. Також 16 жовтня газета повідомила, що інваліди Вітчизняної війни приймаються на керівну роботу¹⁶. 5 жовтня, за відомостями РАТАУ, у тернопільській обласній газеті було надруковано повідомлення про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни, а 30 грудня опубліковано інформацію про ініціативу братів-воїнів, поранених на фронті, Логвиненків Василя і Петра, які відкрили майстерню з ремонту велосипедів, патефонів та швейних машинок¹⁷. В тій же газеті “Вільне життя” з 24 червня 1945 року, з моменту публікації “Закону про демобілізацію старших віків...” по грудень цього ж року налічується лише десять публікацій на вказану тематику, більшість яких за змістом є передруком із центральних газет, тобто досить неповно відображають місцеві особливості процесу інтеграції демобілізованих воїнів в мирне суспільство.

Харківська преса 27 листопада надрукувала виступ М.С. Хрущова на нараді з питань прийому демобілізованих, їх працевлаштування, матеріально-побутового обслуговування родин фронтовиків, дітей-сиріт та інвалідів Вітчизняної війни¹⁸. А на шпальтах донбаської газети від 1 вересня можна прочитати повідомлення про працевлаштування інвалідів війни¹⁹. Про вирішення проблем з житлом писала харківська та донбаська преса. Також друкується повідомлення про право демобілізованих, згідно до закону від 5 серпня 1941 року, на отримання житла, що належало їм до війни²⁰ та про будівництво будинків для військовослужбовців²¹. Питання з пільговими позиками також знайшло висвітлення в обласних газетах. 7 липня 1945 року було надруковано інформацію про надання пільгових кредитів для демобілізованих з діючої армії²², а 9 вересня тернопільська газета, за відомостями РАТАУ, надрукувала інформацію про позики, які надала Алчевська міськрада демобілізованим для будівництва та відновлення житла (31 колишній військовий отримав позик у розмірі 200 000 карбованців)²³. 10 липня було надруковано статтю про надання пільгових кредитів для демобілізованих²⁴. Загалом про пільги для демобілізованих та родин учасників Вітчизняної війни писали обласні газети²⁵.

Незважаючи на першочерговість надання житла для демобілізованих, великі проблеми виникали у демобілізованих саме з отримання житла. “Мене беруть начальником штабу в загін ГВФ. Квартирне питання, найгостріше питання, залишається для нас невирішеним. У штабі, де я працюю, стоїть один стіл. Після роботи на цьому столі прожили днів десять. Я щодня обходжу поспіль всі будинки, розшукуючи на двох квартиру. Одного беруть із задоволенням, з дружиною – ні в яку. Ходив я тоді в нових брезентових чоботях. зносив дощенту чоботи, обійшов майже весь Ставрополь, але квартиру не знайшов”, – згадував демобілізований льотчик Петро Полуян.

Завідувач оргінструкторським відділом ЦК ВКП (б) М.А. Шамберг у 1946 році доводив до відома секретаря ЦК Г.М. Маленкова: “У деяких районах порушується законодавство про надання роботи демобілізованим: тим, хто повернувся з армії знижують заробітну плату, використовують не за фахом... На місцях ще є факти недостатньої турботи про задоволення насущних потреб демобілізованих. Найбільш неблагополучно йде із забезпеченням демобілізованих житлом, особливо в тих областях, які піддавалися німецькій окупації... у Новгородській області понад 1000 сіб демобілізованих не забезпечені житлом, з них 436 чол. продовжують жити в землянках”²⁶.

Директивні вказівки Генерального штабу та штабу Тилу утримували конкретну вимогу до військових господарників, працівників служб тилу й постачання зосередити увагу на всебічній турботі про демобілізованих воїнів, зробити все від них залежне для матеріально-побутового забезпечення та медико-санітарного обслуговування демобілізованих солдатів і офіцерів²⁷. В обласних українських газетах відображення вищевказаних вказівок про пільгове та санаторне лікування інвалідів війни також знайшло місце²⁸. Також в пресі повідомлялося про надання допомоги дітям бійців, що загинули та родинам військовослужбовців²⁹.

Підготовка до зустрічі фронтовиків проводилася дуже серйозно на республіканському, обласному чи крайовому рівні. Розгорнули діяльність 179 республіканських, крайових, обласних і 4 560 міських і районних військових комісаріатів. Вони займалися постановою прибулих на облік, оформленням документів для отримання продо-

вольчих карток, видачею довідок для одержання паспортів, талонів на дрова та ще величезною кількістю питань.

В 1947 році, у зв'язку зі зрослим обсягом роботи, у місцевих органах військового керівництва було проведено організаційно-штатні заходи. Існуючі “частини” переформували в “відділення” і “відділи”. Штатні підрозділи “Всеобуча” було скасовано, а співробітників, що працювали в них, використано для посилення інших підрозділів. Було збільшено загальну штатну чисельність військкоматів, підвищено на 20–30 відсотків грошове утримання офіцерів і службовців, організована підготовка кадрів, що володіють специфікою діяльності військових комісаріатів. У цих цілях було створено курси вдосконалення офіцерів місцевих органів військового управління в Підмосков'ї, при Військовій академії ім. Фрунзе та у місті Куйбишеві.

Військкоматами країни станом на 1 листопада 1947 року було прийнято на військовий облік звільнених по демобілізації й придатних до стройової служби 6 549 000 осіб і 1 357 000 “нестройовиків”.

Проведення демобілізації дозволило вивільнити велику кількість цивільних фахівців. Тільки серед звільнених офіцерів, що повернулися до мирної праці, було близько 287 тисяч різних фахівців, у тому числі більш 100 тисяч медичних працівників і 46 тисяч учителів. У перші повоєнні роки за рахунок колишніх фронтовиків суттєво змінився якісний склад студентства. Треба відзначити, що учасники війни, що надходили у вузи й технікуми, звільнялися від вступних екзаменів, якщо вони закінчили 10 класів середньої школи з атестатом відмінника, а в технікуми – якщо закінчили 7 класів з відмінними оцінками за всіма предметами, незалежно від року закінчення школи. Учасники війни, що успішно здали приймальні іспити, зараховувалися до вузів та технікумів поза конкурсом.

Директивами було встановлено, що солдати, які звільняються по демобілізації, матроси, сержанти, старшини й офіцери повинні доправлятися до своїх місць проживання. Міста Москва, Київ, Мінськ та деякі інші отримували особливий статус, і звільнення туди дозволялося тільки тим, хто мешкав в цих містах до призову на військову службу. Демобілізовані балкарці, болгары, греки, інгуші, калмики, карачаєвці, кримські татари, чеченці доправлялися до місць розселення їх родин або родичів³⁰.

Як видно з викладеного матеріалу, перші два етапи демобілізації у 1945 році проходили досить успішно і досягли своєї мети – звільнити в запас солдат і офіцерів, знання та праця яких потрібна була в народному господарстві; приведення кількості армії до розмірів мирного часу; і не в останню чергу, соціалізувати людей, які декілька років провели в екстремальних умовах жорстокої війни і допомогти їм увійти в колію мирного життя.

Volodymyr Levykin

The process of demobilization of soldiers from the ranks out of the Red Army in the years 1945–1948

The article describes the characteristics of the demobilization process out of the Red Army in the period from 1945 to 1948 and the transition of the army to the status of peace. The main components of the process of mobilization of troops, the conditions of their journeys to the places of residence and their integration into civilian life are showed.

Keywords: demobilization, ages, stages of mobilization, military.

¹ *Похлебкин В.В.* Великая война и несостоявшийся мир 1941–1945–1994. Военный и внешнеполитический справочник по истории Великой Отечественной войны и её международно-правовыми последствиями с 22 июня 1941 г. по 31 августа 1994 г. – М.: “Арт-Бизнес-Центр”, 1997. – С. 332.

² <https://www.kommersant.ru/doc/110176>

³ Приказы народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. – М.: Терра, 1997. – Т. 13 (2–3). – С. 378–379

⁴ *Ширшов Г.М.* Они стали основным контингентом Советской армии // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 3. – С. 34–36.

⁵ *Кузовков И.А., Лобода В.Ф., Буряк С.К., Белобородов А.П.* Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне, 1941–1945 гг.: (справочно-статистические материалы). – М., 1963. – С. 423.

⁶ Проводы боевых друзей // Красная Звезда. – 1945. – 12 июля.

⁷ <https://www.kommersant.ru/doc/110176>

⁸ *Черевко К.Е.* Серп и молот против самурайского меча. – М.: Вече, 2003. – С. 73.

⁹ *Градосельский В.В.* От Парада Победы – к демобилизации Красной Армии // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 5. – С. 72–73.

¹⁰ *Кузовков И.А., Лобода В.Ф., Буряк С.К., Белобородов А.П.* Военные кадры Советского государства... – С. 432–433.

¹¹ *Гареев М.А.* О военной науке и военном искусстве // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 5. – С. 2

- ¹² <https://www.kommersant.ru/doc/110176>
- ¹³ *Градосельский В.В.* От Парада Победы – к демобилизации Красной Армии... – С. 73–74.
- ¹⁴ Вільна Україна (Львів). – 1945. – 29 липня.
- ¹⁵ Там само. – 1945. – 22 серпня.
- ¹⁶ Там само. – 1945. – 16 жовтня.
- ¹⁷ Вільне життя (Тернопіль). – 1945. – 7 серпня.
- ¹⁸ Красное Знамя (Харьков). – 1945. – 27 ноября.
- ¹⁹ Социалистический Донбасс (Сталино). – 1945. – 1 сентября.
- ²⁰ Красное Знамя (Харьков). – 1945. – 22 сентября.
- ²¹ Социалистический Донбасс (Сталино). – 1945. – 23 сентября.
- ²² Вільна україна (Львів). – 1945. – 7 липня.
- ²³ Вільне життя (Тернопіль). – 1945. – 9 вересня.
- ²⁴ Социалистический Донбасс (Сталино). – 1945. – 10 июля.
- ²⁵ Вільне життя (Тернопіль). – 1945. – 7 серпня; Красное Знамя (Харьков). – 1945. – 11 сентября; Социалистический Донбасс (Сталино). – 1945. – 4 августа та 7 октября.
- ²⁶ <https://www.kommersant.ru/doc/110176>
- ²⁷ Военные сообщения за 50 лет / Под ред. *С.В. Хвощева*. – М., 1967. – С. 34.
- ²⁸ Вільне життя (Тернопіль). – 1945. – 14 липня; Красное Знамя (Харьков). – 1945. – 11 сентября.
- ²⁹ Красное Знамя (Харьков). – 1945. – 14 ноября; Социалистический Донбасс (Сталино). – 1945. – 17 августа.
- ³⁰ *Градосельский В.В.* От Парада Победы – к демобилизации Красной Армии... – С. 73.

Елла Стьопченко

**Дослідження історії та культури німців України
в зарубіжній історіографії
(друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.)**

В статті виявлено та представлено провідні тенденції розвитку зарубіжної історіографії історії німців України протягом двохсотлітнього періоду. Головна увага зарубіжних дослідників зосереджувалася на вивченні особливостей економічного розвитку німецьких колоністів через призму їхньої історії релігії та церкви; становище “фольксдойче” в роки Другої світової війни, питаннях реабілітації та їхньої імміграції до Німеччини, США, Канади та соціальної історії колоній менонітів в Україні.

Встановлено, що упродовж 30-80-х рр. ХХ ст. зарубіжні дослідники не мали доступу до архівних документів, з центральних та обласних архівів СРСР і УРСР. Основним джерельним комплексом залишалися мемуари колишніх колоністів, які емігрували до Німеччини та Канади. Зафіксовано, що з початку 1990-х рр. спостерігається налагодження міжнародних контактів українських і зарубіжних дослідників, організація і виконання спільних проектів з видання комплексів джерел, наукової та бібліографічної літератури, проведення спеціалізованих наукових конференцій. Звернено увагу на сучасні зарубіжні наукові осередки в Німеччині (Дюссельдорф, Геттінген), Канаді (Торонто) та США, які стали координаційними центрами німецькознавчих досліджень.

Ключові слова: німці України, меноніти, німецькі колонії, зарубіжна історіографія, зарубіжні наукові осередки.

Німецька етнічна спільнота України, складається з представників етнічних груп з центральних і західноєвропейських країн, які

з кінця XVIII – XIX ст. масово переселялися у різні регіони України і утворили компактні поселення. Німецьке населення упродовж століть було важливою складовою поліетнічної структури держави, відіграло значну роль в його економічних і культурно-освітніх процесах. Їхня доля в Україні у різні часи складалася своєрідно й подекуди драматично. Непростий історичний шлях цієї спільноти, яка зазнала ідеологічного впливу та мінливості політичної кон'юнктури в СРСР, відбився й на стані наукових досліджень про них. Наслідком стала контраверсійність історичних студій, суперечливість і неоднозначність оцінок і висновків російських та українських науковців.

Дослідження німецького населення Півдня України налічують понад двохсотлітню історію і представлені значним вітчизняним і зарубіжним науковим доробком. Їх фундамент склали праці російської дореволюційної історіографії. З початком Першої світової війни ця тема політизується, а з кінця 30-х рр. XX ст. набуває ще й ідеологічного змісту. Практично до кінця 1980-х рр. згадки про радянських німців зникають з актуальної тематики наукових досліджень та опиняються під фактичним негласним табу. Наслідком подібного стала відсутність в радянській історіографії спеціальних праць, присвячених німецькому населенню СРСР. І тільки у період незалежності в українській історичній науці значно активізуються дослідження різних аспектів історії та культури німців України. Спостерігається дослідницький ренесанс німецькознавчих студій¹.

У зарубіжній історіографії дослідження історії німецьких колоністів, південноукраїнського регіону з'являються з другої половини XIX ст.

Це насамперед праці професора Дерпського університету А. Петцольда (1864)², Ф. Маттеї (1866)³, прусського барона А. Гакстгаузена (1847, 1870)⁴, які у середині та другій половині XIX ст. відвідували німецькі і менонітські колонії та залишили власні спостереження з іноземної колонізації німецькомовного населення з Західної Європи до Росії у XVIII ст., з облаштування й перших років життя у новій державі, з господарювання менонітів.

Август фон Гакстгаузен з метою ознайомлення з побутом і господарською культурою населення сусідних із Прусією країн у березні-листопаді 1843 р. здійснив мандрівку різними регіонами Російської

Менно Сімонс (1496–1561) – засновник менонізму.

імперії. Подорож південними територіями Росії та Кримом відбулася у липня 1843 р. За цей час він відвідав Катеринослав, колонії менонітів Хортицького повіту та Молочанського менонітського округу у Бердянському повіті Таврійської губернії⁵. Праця А. Гакстгаузена вийшла в Ганновері 1847 р. Протягом чотирьох років до виходу книги, дослідник докладно вивчав історію державної економіки Російської імперії по архівним документам, літературу російських науковців і публіцистів. Праця складається з двох томів, що включають 29 розділів зібраних матеріалів з економіки північних і південних регіонів Росії. Російською мовою вона з'явилася в Росії тільки 1870 р. На думку її перекладача Л. Рагозіна, “книга може стати чудовою науковою програмою для більш точного вивчення сільсько-господарського розвитку та побуту народонаселення Росії, вона не є звичайними записками мандрівника, а отримує гідну оцінку серйозного, чесного наукового дослідження”⁶. За визначенням самого автора, його книга представляє собою “дослідження, а не критичну роботу”, оскільки перебуваючи у Росії лише рік, вчений не береться видавати себе за знавця російського народного побуту”⁷.

А. Гакстгаузен поділяє всі землі Росії на три великі частини: північ, центр і південь. Характеризуючи землі півдня Росії, він згадує німецьких колоністів, захоплюючись їх вмінням господарювати на цих родючих, але своєрідних (буревії, засухи) степових землях. З цього приводу, вчений сподівається, що “найшвидше облаштування цих земель колоністами: посадка лісів, садів спричинить розквіт регіону і виділить цей край в один із самих квітучих місць Європи”⁸. Перебуваючи у Катеринославі 23 липня 1843 р., А. Гакстгаузен дивувався етнічному розмаїттю цього міста: “кожного дня з різних країн сюди прибувають все нові переселенці: валахи, серби, албанці, греки, татари та німці, незважаючи на місцеве населення, що мешкає тут – великоросів та малоросів”⁹.

Перше знайомство дослідника з німецькою колонією Розенталь, однією з 17 колоній менонітів Хортицького менонітського округу сталося 24 липня 1843 р. Мандруючи повз неї, він був вражений зовнішнім виглядом та облаштуванням колонії, яка виглядала як і колонії Західної Пруссії. У дослідника виникло враження, що “його в одну мить перенесли в долину Вісли, до того все навкруги вигля-

дало по-німецьки: обробка землі; огорожа полів та пасовищ; планування колоній, городів, садів, полів; будівля дворів і будинків; самі люди, їх манери, мова, одяг, посуд – все було німецьке, оскільки колоністи вміли надати своєрідному вигляд всьому, чого торкалися, навіть природі і місцевості, в якій мешкали”¹⁰. На думку А. Гакстгаузена, німецькі колоністи Новоросії перенесли сюди з Німеччини та зберегли в недоторканості увесь устрій свого життя та господарювання, на відміну від Поволзьких німецьких колоністів, в яких німецького збереглося тільки мова та одяг, а все навкруги їх стало носити російський характер¹¹.

Важливим організаційним центром досліджень історії і культури етнічних німців Росії став Німецький інститут з вивчення зарубіжних країн започаткований у Штутгарті 1917 р. В періодичних виданнях цієї установи публікувалися праці К. Штумппа, Г. Ляйббранта, Й. Маліновські, Г. Бонвеча та ін.¹²

Особливий інтерес представляє вивчення біографії та наукової діяльності Карла Штумппа (1896–1982). Він походив з родини німецьких колоністів із місцевості навколо Одеси, у 1918 р. емігрував до Румунії і протягом 1920–1930-х рр. проводив дослідження у Німецькому інституті. У ньому ж 1933 р. отримав наукову ступінь доктора наук. Докторська дисертація була покладена в основу книги “Російські німці – 200-річний шлях”¹³. У 1938 р. К. Штумпп очолив “Дослідницьку установу для російських німців”, а в роки Другої світової війни – зондеркоманду для збору документів про соціально-демографічний, економічний, культурний стан німецьких колоній, генеалогічного матеріалу, фольклору¹⁴.

Напередодні Другої світової війни в політиці нацистів значне місце посідали етнонаціональні питання та заходи з організації життя різних національних груп на окупованій території, так званий “новий порядок”.

На початку 1930-х рр. майбутнім керівником (Reichleiter) Альфредом Розенбергом почала розроблятися ідеологічна концепція расової доктрини, якою обґрунтовувалося право німецького народу на загальноєвропейську історію і, тим самим, – на всю її територію. Згідно базових положень цієї нацистської доктрини, кінцевою формою облаштування окупованих територій СРСР мала стати їх гер-

манізація, тобто німецька колонізація. Першопочатково фахівці відомства А. Розенберга вивчали перспективи створення адміністративних областей “фольксдойче” на північ від Саратова (території розселення поволзьких німців)¹⁵. Однак у зв’язку з повною депортацією в середині 1941 р. радянською владою німецького населення Поволжя до Сибіру, нацисти почали схилитися до активного формування та політичного використання німецьких колоній саме на території України¹⁶. Відтак, представники “німецької раси” за межами Німеччини, в першу чергу в Україні, розглядалися нацизмом як належні до вищої культури, тому мали бути використані як союзники у здійсненні окупаційної політики.

В Україні, у серпні 1941 р., було створено окупаційну адміністративно-територіальну одиницю – Рейхскомісаріат “Україна”, котрий проіснував до середини 1944 рр.¹⁷. Значна кількість перенесених на територію окупаційної України партійно-державних, військових, громадських підрозділів була зорієнтована на “зміцнення німецької раси на Сході Європи”. Загалом організаційні структури, що здійснювали німецьку колонізацію України у 1941–1944 рр., можна розділити на кілька груп залежно від відомчої та структурної належності: Головні управління СС (Рейхскомісаріат зі зміцнення німецької державності, Головне управління з питань раси і переселення, Головне управління з репатріації етнічних німців (ФoMi – Volksdeutsche Mittelstelle), що займалися проблемами колонізації та германізації, а також зв’язками з численними громадами європейських “фольксдойче”; Спеціальні підрозділи СС (зондеркоманда К. Штумппа, зондеркоманда “Р” (“R”) бригаденфюрера Х. Гоффмайера, спеціальний штаб штандарту Геншеля)¹⁸.

Слід зауважити, що в різних адміністративних і військових структурах цього утворення були започатковані дослідження етнічних німців України. Вони охоплювали широке коло питань: чисельність німецького населення на окупованих територіях, історія, тогочасний стан німецьких сільськогосподарських колоній, статус “фольксдойче”, діяльність громадських, навчальних і культурно-освітніх закладів, запровадження агітаційно-пропагандистських заходів, здійснення військової, господарської та аграрної політики, еміграційні процеси. Причому, зазначена дослідницько-пошукова

робота здійснювалася структурами, які мали різне відомче підпорядкування, а тому часто вступали між собою в певне “конкурентне” протистояння. Так, в роки існування нацистського режиму в Україні, розгорнулася міжвідомча боротьба Міністерства східних окупованих областей на чолі з А. Розенбергом та Уповноваженого з питань зміцнення німецької нації, керівника СС Г. Гімлера¹⁹. У кожному з цих відомств створювалися відповідні структури. При міністерстві 7 листопада 1941 р. у складі армійського управління групи армій “Південь” була утворена згадувана вище зондеркоманда під керівництвом доктора К. Штумппа. Основне завдання підрозділу полягало в складанні документації про соціально-демографічний, економічний, культурний стан німецьких колоній у західних районах Радянського Союзу. Зокрема, вони мали займатися збором матеріалів із питань походження (генеалогії) німецького населення, німецького фольклору, підготовкою карт німецьких поселень, укладанням сільських журналів, в яких містилися статистичні відомості стосовно німців та ін. У підпорядкуванні Г. Гімлера також знаходилася служба реєстрації етнічних німців “Фольксдойче Міттельштелле”, яка діяла під керівництвом В. Лоренца. Силами цієї організації проводилася робота серед етнічних німців, що мешкали за кордоном, було створено реєстраційне бюро під назвою “Список германських громадян”. Реєстраційні пункти цієї організації знаходилися у великих містах Південної України²⁰.

Ще однією структурною одиницею, яка виділялася з Управління по зв’язку з етнічними німцями була зондеркоманда СС “R”, під керівництвом Х. Гоффмайера, головним завданням якої була реєстрація та опікування за особами німецької національності. Основним районом її діяльності визначався Південь України, а штаб розташувався в німецькій колонії Ландау Одеської області. Філіали зондеркоманди “R” також знаходилися у Гальбштадті (Запорізька область) і Нікополі. Також нею було організовано 18 районних команд у Трансністрії та 12 районних команд у тих районах, що входили до складу Рейхскомісаріату “Україна”. 3 грудня 1941 р. усі німецькі поселення Трансністрії були підпорядковані Х. Гоффмайеру²¹.

Основним напрямком діяльності зондеркоманди К. Штумппа було складання відповідної звітної документації про соціально-

демографічний, економічний та освітньо-культурний стан німецьких колоній, а також пов'язана з нею адміністративна робота. 31 грудня 1942 р. цей підрозділ був розформований, а його співробітники включені до складу інших спеціальних підрозділів. К. Штумпп, нащадок колишніх колоністів з-під Одеси, який ще напередодні війни активно проводив дослідження з історії українських німців у вищезазначеному Німецькому інституті з вивчення зарубіжних країн у Штутгарті. У роки війни “Бюро доктора Карла Штумппа” зібрало та залишило різноманітні звіти демографічних та генеалогічних показників наявного німецького населення в Україні²².

На підтримку вищезазначених ідеологічних концепцій на окупованій території України провадилися спеціальні історичні дослідження. Цим самим Третій Рейх намагався документально обґрунтувати власну політику “Натиску на Схід”, окупацію цих теренів і довготривалу присутність на українських землях. Головні завдання досліджень знаходилися у площині встановлення джерельної бази, її опрацювання в історико-археографічних студіях. Багато таких планів було намальовано вже в Берліні, зокрема під керівництвом Георга Ляйббрандта. Хоча він був задіяний у плануванні німецького вторгнення й окупаційної політики в Україні, його основною історичною зацікавленістю були німецькі громади в Україні. Походячи з родини німецьких емігрантів, яка жила в Одеській області, та будучи пов'язаним з Інститутом німецького закордоння у Штутгарті (в ньому працював і К. Штумпп), Г. Ляйббрандт спеціалізувався на вивченні генеалогії німецьких поселенців України. У роки війни багато архівних документів, що розповідали про німецькі громади, були за його наказом вилучені для поповнення спеціальної колекції²³.

Однією з спроб наголосити на німецькому впливі в Україні, стали дослідження “німецької” середньовічної системи муніципального самоврядування, званої як “Магдебурзьке право”. Метою цього наукового проекту нацистів мало стати засвідчення довготривалої німецької присутності на українських землях, а відтак юридичне обґрунтування необхідності відновлення німецького правління. До реалізації низки проєктів були залучені й українські вчені, зокрема ті, що залишилися в окупації (1139) вчених, серед яких було 109 осіб істориків, філологів, мистецтвознавців²⁴.

“Бюро доктора Карла Штумппа” залишило по собі чисельну джерельну базу, до якої входять не лише різноманітні звіти, характеристики німецького населення України, але й карти розташування німецьких поселень, які збереглися на 1941 р., і вже зниклі на той час (хутори, ліквідовані в ході колективізації)²⁵. Зібрані дані склали основу джерельної бази повоєнних студій вченого з історії українських німців. Так, у 1970-ті рр. була перевидана з доповненнями вищезазначена праця. Автор, позитивно оцінюючи внесок німецьких колоністів у розвиток сільського господарства імперії, переконливо доводить резони, що їх мала Росія у господарсько-економічному плані, поселяючи на своїх землях німців. Будучи керівником спеціальної команди “СС” із вивчення німецьких колоній України 1941–1944 рр. К. Штумпп подавав у своїй роботі демографічно-статистичні дані німецького населення України виключно в передвоєнний період, оскільки із зрозумілих причин дослідник не прагнув після війни афішувати свою участь в організації “СС”²⁶. Праці К. Штумппа у структурному відношенні чіткі, логічні, аргументовані, а вчений став відомий як автор багатьох історичних, генеалогічних і культурознавчих розвідок про німців Росії.

Дослідженням впливу релігії на розвиток історії німецьких колоній у Південних регіонах Росії та початок імміграції до США приділяв увагу Г. Ляйббрандт. У його працях розкриваються труднощі початкового періоду імміграції: транспортні проблеми, незвичні кліматичні умови, антисанітарія і, як наслідок цього – масова смертність переселенців. Наголосивши на причинах і характері появи вісімнадцятитисячної хвилі швабських переселенців, Г. Ляйббрандт докладно зупиняється на історії одного селища сепаратистів – Гофнінгштале. Він показує динаміку демографічних процесів, фрагменти релігійного життя, початок нової хвилі міграції населення з Росії до Америки. Автор приділяє увагу історії дочірніх колоній, наводяться списки родин, їх дати народження, характер родинних стосунків²⁷.

Вивчення початкового періоду історії німецькомовної спільноти на Півдні України належить Еріку Амбургеру. Розкриваючи причини міграції німців і менонітів останньої третини XVIII ст., автор робить акцент на релігійному чиннику, який наче б то був відсутній у допетровських переселеннях німців²⁸. Особливу увагу він приділяє аналізу

мотивів, які призвели до переселення німецьких колоністів у Росію. Серед них чималу роль відігравали чинники господарського, соціального, а особливо політичного характеру. Крім того, автор, говорячи про німецьких переселенців, їх чисельність, роль та місце у загальному потоці колоністів того часу, висловлює думку про те, що не стільки Росія активізувала виїзд німців, скільки об'єктивне становище в німецьких землях стимулювало початок іноземної колонізації.

Отже, в першій половині ХХ ст. у працях зарубіжних вчених тривало наукове осмислення історії німецького та менонітського населення Півдня Російської імперії. Біля джерел цього процесу знаходилися колишні мешканці німецьких колоній з Росії, які у 1920–1930-ті рр. емігрували на історичну батьківщину – до Німеччини, а також до Канади та США і перебуваючи за кордоном, намагалися зберегти пам'ять про історію життя свого народу в Росії.

З точки зору проблематики нашого дослідження інтерес становлять праці Адольфа Ерґа та Девіда Ремпеля. Книга А. Ерґа “Меноніти в Росії, від моменту їх переселення до теперішнього часу” (1931)²⁹, являє собою докторське дисертаційне дослідження, присвячене економічному розвитку менонітських поселень Росії. Воно наповнене оформленим у вигляді таблиць чималим статистичним матеріалом. Зокрема подано статистику менонітської промисловості³⁰, яка між тим, потребує особливо критичного ставлення дослідників.

Д. Ремпель нащадок колоністів із Росії, емігрував до Канади 1923 р. У 1933 р. колишній емігрант захистив докторську дисертацію, присвячену історії менонітів Півдня України 1789–1917 рр.³¹ Пізніше ця тема випала з проблематики наукових інтересів дослідника і лише у 1960 р. Д. Ремпель знову повертається до вивчення минулого менонітської спільноти регіону³². Важливим був той факт, що Д. Ремпелю, чи не єдиному із зарубіжних дослідників, вдалося отримати дозвіл працювати в радянських архівах. Як наслідок джерельна база проблеми дослідження значно збагатилася. 1973–1974 рр. автором публікується стаття – “Менонітська спільнота в Росії: нарис заснування та розвитку 1789–1919”³³. В ній розглядається історія суспільно-політичного і господарського розвитку менонітських громад. Д. Ремпель аналізує специфіку формування нових дочірніх колоній,

відзначаючи, зокрема, що саме останні й створили економічну основу системи ліквідації безземелля. Дослідник робить висновок про те, що реформи 1871-го і наступних років практично скасували права та привілеї колоністів. Д. Ремпель пропонує багато в чому новий погляд на історію менонітської спільноти, спростовуючи версію безкризового розвитку поселень, виділяючи менонітів не лише як успішних господарів-фермерів, але й як підприємців і фінансистів³⁴. Таким чином, дослідник виступив фундатором нової концепції “менонітської спільноти” як особливій системи самоуправління колоній, сформованій менонітами для забезпечення оптимального розвитку конгрегації та вирішення конфесійних проблем через створення інститутів добродієвства, контролю над системою освіти, фінансових установ (товариства страхування від пожежі, кредитно-банківські установи, сирітські банки тощо), які концентрували фінансові капітали й дозволяли їх використання, як для потреб менонітської громади, так і окремих її членів. Це сприяло збереженню етнічної та культурної ідентичності менонітів, їх єднанню у вирішенні питань економіки, освіти та релігії. Не дивлячись на удаваний “сепаратизм”, замкненість менонітських громад, саме цей фактор прогресивно впливав на економічний розвиток колоній у другій половині XIX – на початку XX ст.

Слід зазначити, що Д. Ремпелем в одній з публікацій була зроблена спроба представити та проаналізувати початковий період російської менонітської історіографії³⁵. Автор підкреслює особливу роль менонітської релігійної інтелігенції та підприємців у легітимізації ролі колоній в суспільно-політичному та господарському житті Росії, захисті останніх від реальної загрози поширення Ліквідаційного законодавства в роки Першої світової війни. Своєрідною за жанром є праця Д. Ремпеля “Меннонітська сім’я в Росії та Радянському Союзі”, в якій автор на тлі історії власної родини, намагається представити ключові моменти минулого менонітських громад³⁶.

В той самий час у працях менонітських, американських і канадських вчених К. Сміта, Ф. Франсіса, Д. Варкентіна, Г. Вібе, Г. Реймера, Г. Геддера, Ф. Еппа, Г. Лехмана та ін. знайшла висвітлення проблема імміграції менонітів із Росії, України до США і Канади в 70-ті рр. XIX ст. і на початку XX ст.³⁷. У більшості праць здійсню-

ється аналіз причин виїзду, характеристика соціальних груп переселенців, однак проблеми адаптації іммігрантів на нових місцях, як побутові так і законодавчі, залишилися недостатньо висвітленими у цих дослідженнях. К. Сміту належить одна з перших узагальнюючих праць, що розкриває цю сторінку в історії життя менонітських поселень Росії³⁸. Автор намагався з'ясувати причини, що викликали еміграційну хвилю в середовищі цієї спільноти та простежити хід і умови переселення менонітів до Канади і США. Водночас, зробити порівняльний аналіз та показати різницю в етапах проведення імміграції та умовах облаштування й адаптації поселенців у цих державах, автору не вдалося. Наступною працею К. Сміт підсумовував вже накопичені знання про процес переселення менонітів до Північної Америки³⁹. Дослідження науковця неодноразово перевидавалися (останнє у 1991 р.), що свідчить про його наукове значення для сучасних дослідників проблематики.

Внаслідок масових репресій, депортацій та еміграції після Другої світової війни німецьке населення СРСР перестало існувати як компактна етнічна меншина на Півдні України. Остання хвиля еміграції менонітів з України спричинила появу за океаном міцного анклав менонітської інтелігенції. Такий вимушений відрив від батьківщини мимоволі активізував історично-мемуарні студії, адже їх завданням було збереження історичної пам'яті про суспільні, соціальні, релігійні традиції та господарсько-економічні здобутки покоління нащадків менонітських колоністів Російської імперії.

Визначним етапом у створенні узагальнюючої історії менонітів було видання “Менонітської енциклопедії” (перша редакція – 1913–1959; друга – 1969–1973)⁴⁰. Видана спочатку німецькою мовою, згодом вона була розширена та перевидана англійською. Одним із ключових завдань енциклопедії стало збереження історичної спадщини менонітського соціуму Російської імперії та СРСР. До праці над цим виданням залучили великий авторський колектив. Як наслідок, матеріали, представлені в енциклопедії, надзвичайно інформативні та ще й сьогодні представляють значну наукову цінність для дослідників. Більшість статей, присвячених історії менонітів південноукраїнського регіону, було підготовлено К. Краном⁴¹, Т. Блоком⁴², П. Брауном⁴³. У фокусі дослідницької проблематики

останніх знаходилися переважно питання соціально-економічної історії менонітської спільноти.

Менонітським дослідникам-емігрантам при відтворенні своєї історії були притаманні риси фактологічної описовості, емоційності, звернення до мікроісторії – історії своєї родини, поселення та біографій членів родин і релігійних лідерів громади. У цьому ж ключі написана робота канадського вченого Г. Герца “Die Molotschnaer Ansiedlung. Entstehung, Entwicklung und Untergang” (“Молочанські поселення. Поява, розвиток, занепад”) (1950)⁴⁴. В процесі викладу історії менонітських колоній на річці Молочній (від початку заснування поселень до депортації менонітів восени 1943 р.), автору вдалося створити комплексний систематичний опис одного з найзаселеніших менонітських регіонів. У загальному контексті історії цих поселень Г. Герц схематично відтворює перебіг соціальних конфліктів, викликаних процесами аграрного перенаселення колоній та різними підходами до ліквідації цього явища. Особливої ваги авторським висновкам надає використання спогадів сучасників та очевидців подій, що склали основу джерельної бази цієї науково-популярної праці. Науково-публіцистичний стиль викладу матеріалу, дозволив автору охопити всі аспекти історичного розвитку менонітського етносу, не зупиняючись, однак, окремо на складних питаннях, що вимагають детального дослідження. Відтворюючи історію релігійного життя менонітської спільноти, Г. Герц намагається об’єктивно представити причини релігійних конфліктів. Такий підхід до висвітлення цієї проблеми був порівняно новим і нетрадиційним для історіографічної думки початку ХХ ст. багато в чому пояснювався тим, що автор не належав до представників релігійного напрямку менонітської історіографії. Особливо виваженим є висновок дослідника про те, що деструктивні суспільні процеси були соціальною революцією, спровокованою управлінською та фаховою некомпетентністю представників місцевої влади в регулюванні земельних відносин⁴⁵. Зазначимо, що Г. Герц зосереджується на соціальних аспектах життя колоній. З усього видно, що брак архівного матеріалу не дозволив вченому поглиблено дослідити та деталізовано викласти широку ретроспективу причин і наслідків соціальних рухів у молочанських громадах.

З початку 1950-х рр. триває видання історичного часопису “Heimatbuecher der Deutschen aus Russland” (“Книга батьківщини російських німців”) – з 1956 р. за ним зберігається назва “Heimatbuecher”. Тут друкуються статті Б. Унру, Г. Фаста, К. Штумппа, Г. Гільдебранда, присвячені історичному минулому, соціально-економічному, культурно-релігійному розвитку німців і менонітів Російської імперії та СРСР. На шпальтах видання знаходили місце й дослідження про систему освіти колоністів. Зокрема, це статті А. Мауха (1954)⁴⁶, О. Лебтага (1957)⁴⁷, Л. Фрезе (1957)⁴⁸ та ін. присвячені питанням формування системи та розвитку початкової шкільної освіти, проблемам заснування й функціонування навчальних закладів на Півдні України: центральних училищ (Ейгенфельдського землеробського, Грос-Лібентальського жіночого та ін.). Так, за оцінкою Л. Фрезе початкова школа в німецьких колоніях мала примітивний характер: учні відвідували заняття нерегулярно, вчителі не мали спеціальної освіти, навчальний процес складався з вивчення напам’ять Святого Писання. Проте автор не дав негативної оцінки такій системі освіти, а, навпаки, наголошував на прагненні кожної німецької сім’ї дати своїм дітям освіту⁴⁹.

Значно більше уваги приділялося вивченню історії релігії. У 1954 р. з’являється робота Абрагама Унру з історії менонітської братської громади. Її автор здійснює спробу реконструкції виникнення та розвитку даного релігійного руху, розкриває передумови його становлення в колоніях, з’ясовує причини виникнення братських менонітів і наводить відомості про міграції їхніх представників до дочірніх колоній⁵⁰.

Після Другої світової війни активізуються дослідження суспільно-політичного і етносоціального становища “українських фольксдойче”, які знайшли відображення у працях німецьких дослідників: І. Фляйшхауер, М. Бухсвайлера, А. Айсфельда, В. Хердта, Х-Х. Нольте, Р. Вальта та ін.

Інтерес для нашого дослідження представляє праця М. Бухсвайлера “Фольксдойче” України напередодні та на початку Другої світової війни” (1984), джерельною базою якої стали офіційні нацистські документи, спогади чиновників Третього Рейху⁵¹. Автор висвітлює місце і роль численних нацистських організацій, що опікувалися

встановленням і підтриманням зв'язків із “фольксдойче” на окупованій території СРСР. У роботі М. Бухсвайлер піднімає низку питань: ефективність функціонування німецького окупаційного апарату; взаємовідносини німців України з радянською владою у 1917–1941 рр., зокрема й у культурно-мовній, видавничій сферах; стосунки німецького та єврейського населення; становище “фольксдойче” підчас бойових дій 1941–1942 рр., а також співпраця німецького населення з новою владою, зокрема й на півдні України.

Зміни у становищі етнічних німців СРСР у часи радянсько-німецької співпраці 1939–1940 рр. та за часів війни склали предмет дослідження Рихарда Вальга “Викинуті морем всесвітньої історії: російські німці між Сталіним та Гітлером”, в якому дослідник використав як історичне джерело описи поселень “фольксдойче”, складені окупантами 1941–1943 рр.⁵². На їх основі були зроблені узагальнення відносно етнічно-демографічного складу населення німецьких колоній, їх освітнього та релігійного становища].

Інгеборга Фляйшхауер у роботі “Німці за часів царського правління” (1986) зупиняється на особливостях життя німецьких колоністів XIX – початку XX ст. Авторка зауважує, що іноземна колонізація південноукраїнського краю була спричинена спільною політикою пруського та російського урядів. Дослідниця аналізує соціальний склад переселенців, процеси створення і реорганізації державних установ опіки іноземних колоністів та біографії чиновників Піклувального Комітету і різних Контор іноземних поселенців. Особливу увагу І. Фляйшхауер приділяє часу правління Миколи I, відзначаючи, що на цей час припадає розквіт німецьких колоній. Вчена підкреслює, що істотну роль у цьому відігравали особливі права і привілеї колоністів, законодавчо закріплені в Маніфестах Катерини II, наступних законодавчих актах⁵³.

В іншій монографії – “Третій Рейх і німці в Радянському Союзі” (1983) І. Фляйшхауер досліджує долю німецького населення СРСР у 30–40-ві рр. XX ст. Авторкою здійснено аналіз передумов політичних намірів пангерманських кіл стосовно онімечення України та Росії, починаючи з 1890-х рр., у Першу світову війну, часи Веймарської республіки та нацистського режиму. Йдеться також і про конкретну підготовку державних інституцій Третього Рейху до викори-

стання етнічних німців СРСР у розбудові “нового порядку на Сході”. В роботі розглядається становище “фольксдойче” за цивільної окупаційної влади, показано місце цієї категорії осіб в окупаційній адміністративній системі, окремо висвітлюється ставлення німецьких селян-поселенців до “нового аграрного порядку”⁵⁴.

Слід відзначити важливий внесок І. Фляйшхауер у наукову розробку проблематики власне історії німецького населення Півдня України, як завдяки публікаціям її праць, так й її активній діяльності по створенню наприкінці 1980-х рр. наукової комісії (центру) з дослідження історії німців Росії і СРСР. Нажаль в той час її створення не відбулося, а лише у 1995 р. завдяки зусиллям А. Айсфельда була заснована дана комісія⁵⁵.

Геополітичні зміни у СРСР наприкінці 1980 – початку 1990-х рр. відкрили двері для зарубіжних дослідників до багатьох архівних установ, зачинених у радянські часи. Це сприяло початку діалогу між вітчизняними і зарубіжними науковими школами і вченими з проблематики, який на початку XXI ст. набуває розвитку в організації та проведенні спільних міжнародних проектів і загалом значно активізує дослідницький процес історії німецького населення країн СНД.

На сучасному етапі зарубіжна історіографія розвивається у спеціалізованих наукових центрах: Геттінгенське відділення інституту культури та історії німців Північної Європи (А. Айсфельд, Х. Херт); Інституті культури та історії східних німців при Дюссельдорфському університеті ім. Г. Гейне (Д. Брандес, Д. Нойтатц; Д. Мешков), центр російських і східноєвропейських досліджень (Торонто, Канада) – Х. Дік; університет Нью-Йорку (Фредонія, США) – Дж. Стейплз; університет Фресно Пасифік (Каліфорнія, США) – П. Тевс; Веллінгтонський університет (Нова Зеландія) – Дж. Юррі.

У Німеччині після Другої світової війни у 1946 р. засновується Геттінгенське робоче об’єднання під керівництвом Ф. Хоффмана. Основна мета створення цього наукового центру полягала у дослідженні правового, політичного, соціально-економічного положення німців у Східній Європі, а також у вирішенні проблем розвитку та співпраці Німеччини і її східноєвропейських сусідів. У 1994 р. на базі цього об’єднання створюється Інститут німецьких і східно-

європейських досліджень Геттінгенського дослідницького центру під керівництвом Бориса Майснера⁵⁶.

Значний внесок у розвиток дослідницької діяльності в Інституті по вивченню історії німців Східної Європи, зокрема Росії та України зробив співробітник, а згодом директор цього Інституту Альфред Айсфельд (нащадок німецьких колоністів, народився 1951 р. на спецпоселенні Ува Увінського району Удмуртської Республіки в сім'ї російських німців-спецпоселенців-репатріантів). У 1976 р. виїхав з батьками до Німеччини, де розпочав навчання в університеті Людвіга-Максимиліана в Мюнхені⁵⁷. В цьому освітньому закладі А. Айсфельд проводить дослідження з історії російських німців. У ньому ж, 1983 р. захистив дисертацію “Німецькі колонії у Поволжі 1917–1919 рр. і Німецький Рейх”. З 1983 по 1987 рр. працює науковим співробітником Інституту Східної Європи (Мюнхен), а з 1987 р. розпочинає свою наукову діяльність у зазначеному Інституті німецьких і східноєвропейських досліджень (Геттінген), який очолює протягом 1990–2001 р.⁵⁸ На посаді його директора А. Айсфельд ініціює створення робочих груп і наукових комісій в Балтії, Росії, Україні та разом із російськими колегами започатковує Міжнародну асоціацію дослідників історії та культури російських німців (МАДІКРН)⁵⁹. За його ініціативи в рамках роботи Інституту здійснюються різноманітні проекти по виданню збірників документів з державних регіональних архівів України, проведенню міжнародних наукових конференцій: Анапсько-Московських (“Російські німці” (з 1994 р. і дотепер), Дніпропетровських (1995, 1997, 2007), Геттінгенських (з 1993 р. і дотепер) і створення узагальнюючих і енциклопедичних видань тощо).

А. Айсфельдом проводиться й серйозна наукова робота з теми. У 1992 р. виходить друком його праця “Російські німці”, присвячена історії німецьких поселень в Україні від середини XVIII ст. до часів перебудови в Радянському Союзі⁶⁰. Німецька етнічна меншина розглядається як автономна демографічна одиниця серед місцевого слов'янського населення. Причини еміграції німецьких колоністів до Росії у XVIII – початку XIX ст. він бачить у загостренні економічних та релігійних конфліктів в країнах Європи, внаслідок чого його населення вбачало єдиний вихід в еміграції. Вивчаючи розвиток сільського господарства колоній, автор розглянув господарську сис-

тему в цілому, що дозволило отримати комплексну картину економічної інфраструктури колоністів. Окремо представлено передумови зростання антинімецьких кампаній в Російській імперії напередодні Першої світової війни, ініціатори яких звинувачували німецьких колоністів у шпionських діях представників цього населення, у підтримці та причетності до насильницької експансії Німеччини в Росію у часи війни. У праці також представлені сюжети стосунків німців СРСР з радянськими владними структурами та нацистським режимом. Розкриваються причини співпраці “фольксдойче” з окупантами⁶¹.

А. Айсфельд разом із співробітником інституту В. Хердтом у своїх дослідженнях звернули увагу на долю депортованих німців радянським режимом у 1941–1942 рр., розкрили історію трудових армій, розташованих на східних територіях СРСР⁶². В. Хердт також долучився до діяльності у МАДКРН, брав участь у кількох “Анапських” конференціях з проблем російських німців. Зокрема на одному з таких заходів він виступив з доповіддю, в якій здійснив аналіз стану розробки проблеми та проведення досліджень російськими, українськими та зарубіжними вченими з історії німецького населення протягом 90-х рр. ХХ ст. Відзначивши успіхи проведеної роботи науковцями з теми, він відзначив, що вони мали місце та активізувалися завдяки створенню та діяльності МАДКРН, яка стала виконувати координуючу функцію в організації досліджень вчених різних країн. В той же час, В. Хердт підкреслив, що дослідникам російських німців необхідно вивчати й історію різних етносів країн СНД, щоб мати можливість проводити порівняльну характеристику різноманітних аспектів їх життєдіяльності спостерігаючи міжетнічні взаємовпливи⁶³. З 2001 р. Інститут перетворюється на Геттінгенське відділення Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи, А. Айсфельд продовжує активну дослідницьку роботу з проблематики на посаді заступника директора та завідуючого цього відділення⁶⁴.

Слід зазначити, що в Німеччині наприкінці 1980-х рр. в Інституті культури та історії східних німців при Дюссельдорфському університеті ім. Г. Гейне почав формуватися ще один центр досліджень німецького населення Росії й України під керівництвом Д. Брандеса та завдяки зусиллям його наукових співробітників – Д. Нойтатца, українського дослідника Д. Мешкова.

Д. Брандес в одній зі своїх монографій досліджує період історії німецького населення регіону першої половини ХІХ – початку ХХ ст. Докладно аналізується процес заселення та облаштування, періоди адаптації російських німців до місцевих умов Росії. Зосереджується увага автора на вивченні різних аспектів господарського розвитку, релігійного життя, стану шкільної освіти колоністів. Проте в одному з розділів “Соціальні питання та реформи уряду” помічено окремі суперечності у висвітленні соціально-економічного розвитку німецьких та менонітських колоній. Дослідник не визначає причини, що спонукали колоністів до еміграції, не конкретизує окремі галузі господарювання колоністів⁶⁵. Розділ “Дочірні колонії менонітів” присвячений питанням організаційного процесу організації й заснування нових поселенських комплексів⁶⁶.

Наступні публікації Д. Брандеса вийшли в світ в Росії та Україні, в результаті участі їх автора у міжнародних конференціях у цих державах і початку співпраці з науковцями з країн СНД⁶⁷. Це надало можливість Д. Брандесу розширити джерельну базу своїх досліджень завдяки доступу до радянських архівів, знайомства з літературою по темі, що виходить друком і зберігається в українських і російських бібліотеках і спілкування з іноземними колегами. У цих статтях дослідник здійснює безпосередньо аналіз причин швидкого розквіту німецьких поселень на Півдні України. Однак, розглядаючи питання німецької імміграції, він робить наголос на її внутрішніх причинах, не згадуючи про міжнародні аспекти, що мали місце у Західній Європі⁶⁸. Слід відзначити, що Інститутом і особливо Д. Брандесом протягом 1990-х рр. здійснювалася активна фінансова і науково-організаційна підтримка діяльності дослідників з Росії та України, що сприяло розвитку різних напрямків і форм у вивченні німецької проблематики на пострадянському просторі: організовувалася експедиційна робота у місця колишніх поселень німців в Україні, Поволжі, Сибіру; розпочиналася робота в архівах по виявленню документів про німецьке населення з подальшим виданням описів справ фондів цих архівів, збільшувалася видавнича продукція наукової літератури з проблеми⁶⁹.

Відомим дослідником історії німців та менонітів Півдня України є його учень – Дітмар Нойтатц. Спектр пошукової роботи цього

дослідника досить великий. Одним із аспектів досліджень складає аналіз характеру ставлення причорноморських німців до політики Росії та Німеччини⁷⁰. Намагаючись виявити наявність у німецьких колоністів симпатії до Німеччини, автор підкреслював, що єдиної чіткої позиції щодо цього питання не було. Щоб пояснити цей факт, Д. Нойтатц виділив серед колоністів дві групи – сільських мешканців, які цікавилися лише побутовими проблемами, та представників еліти: вчителів, духовенство, старости. Саме остання група, на його погляд, виявляла великий інтерес до Німеччини як осередка європейської культури⁷¹.

Окреме дослідження Д. Нойтатца присвячене міжетнічним відносинам німецького та інонаціонального населення Південного регіону у другій половині XIX – на початку XX ст. Увагу приділено “німецькому питанню мирного завоювання” Росії колоністами, яке загострилося напередодні та в роки Першої світової війни. Щоб з’ясувати достовірність даної загрози, автор використав доповіді ревізорів Міністерства внутрішніх справ. Аналізуючи ці документи Д. Нойтатц вказав на їх перебільшену суб’єктивність. Загалом Д. Нойтатц охарактеризував ставлення німецькомовних колоністів до своїх сусідів як позитивне. Цей факт, на думку автора, можна вважати результатом успішної адаптації колоністів до умов нової країни⁷².

Сучасні українські дослідники, які вивчали історію менонітів Півдня України виділяють як окремий напрямок досліджень – “менонітську” зарубіжну історіографію⁷³. У новий та новітній період вона представлена канадськими та менонітськими вченими – Х. Дік⁷⁴, Дж. Стейплз⁷⁵, А. Реймер⁷⁶, Дж. Тевз⁷⁷, Д. Плетт⁷⁸, Т. Хьюберт⁷⁹, К. Редекон⁸⁰ та ін. Предметом дослідження цих науковців стали питання історії релігії та церкви менонітської етноконфесійної спільноти. У центрі їхньої уваги – конгрегаційні розколи, теологічні спори представників різних конгрегацій, боротьба духовних і світських лідерів. У працях увагу приділено міжкультурному спілкуванню, проте їх специфіка полягає в тому, що соціокультурний розкол за формулою “ми” – “вони” пролягає по межі, що розділяла менонітів та решту світу, причому до другої групи потрапляло і різноетнічне оточення менонітів (українці, росіяни, болгары, ногайці, інші німецькі етноконфесійні групи) і представники влади.

Дж. Б. Тевз займався вивченням процесу становлення менонітського братерства у царській Росії. Автор, зокрема, дав оцінку діяльності Молочанського менонітського товариства, Менонітського товариства середньої школи, а також конференцій вчителів. У працях Дж. Тевза з історії менонітського братства за часів радянської Росії, чітко визначена тенденція щодо процвітання молочанських колоній до початку Першої світової війни, яка особливо помітна при порівнянні з катастрофічними умовами, до яких потрапили меноніти після революції та громадянської війни⁸¹.

Робота Д. Плетта розкриває історії “малої громади”, в якій розкривається одна з важливих подій релігійного життя менонітських колоній першої половини ХІХ ст.⁸² Оскільки у 1870-х рр. майже всі члени цієї громади емігрували до Канади, сторінка їх життя в Росії могла залишитися невідомою. Незважаючи на те, що у емігрантів була збережена значна частина джерел особового походження: спогади лідерів, листування, щоденники її членів, початковий період історії “малої громади” потребував свого дослідження. Завдяки публікаціям Д. Плетта були з’ясовані причини появи даної групи, її вплив на релігійне життя поселень і збережена її історія.

Праця Т. Хьюберта зосереджена на дослідженні локальній історії Молочанського селища Хіршау з моменту його створення і до радянського періоду. Автор мав на меті не лише обмежитися історією виникнення та становлення однієї з менонітських колоній, але й назвати історичні передумови процесу колонізації Росії в цілому, дати біографії видатних діячів менонітських общин тощо.⁸³

Дослідження А. Реймера присвячено вивченню періодичних видань російських менонітів, які виходили друком наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Він вважає, що ХХ ст. змінило якісний та кількісний стан друкованої продукції менонітів, проте не конкретизує причини появи перших друкованих менонітських періодичних видань⁸⁴.

Канадський вчений-соціолог К. Редекп прослідкував історію менонітської конгрегації протягом ХVІ–ХХ ст., запропонувавши авторську періодизацію менонітського поступу у різних геополітичних утвореннях. За його хронологією історія менонітів поділена на три основні етапи, зміна яких обумовлена участю цієї спільноти у загальноєвропейських історичних процесах: 1525–1600 рр. – пере-

слідування і виживання; 1600–1850 рр. – створення і укріплення громад, коли розпочинається економічний прогрес колоністів; 1850 – кінець ХХ ст. – епоха підприємництва, впродовж якої відбувається зростання індивідуалізму, виходу з ізоляції і включення у модернізаційні процеси Росії⁸⁵.

У Центрі російських і східноєвропейських досліджень (Торонто, Канада) дослідження різних аспектів життя менонітів проводить професор Харвей Дік. Так, ним досліджується господарська й суспільно-політична діяльність Йогана Корніса, виявляються причини міфологізації його життєвого шляху менонітськими поселенцями. Автор зачіпає одну з цікавих сторінок в історії міжнаціональних відносин на Півдні України – утворення змішаних німецько-єврейських поселень⁸⁶. Ця тема поки що не знайшла свого дослідника. Виняток складають стаття Х. Діка “Безземельні в Старій Колонії: експеримент “юденплан” 1850–1880”⁸⁷ та його передмова до щоденників Якоба Еппа – показового господаря в єврейських колоніях “юденплану”.⁸⁸ У публікаціях Х. Діка простежується формування нової концепції історії менонітів в Росії, якою вчений заперечує попередню ідею замкненості менонітської спільноти. Натомість дослідник стверджує, що менонітська конгрегація зазвичай приймала виклик політичних змін та модернізаційних перетворень в російському суспільстві, неодмінно відзиваючись на нього особистою участю в історичних процесах держави. Зосереджуючи увагу на розгляді періоду реформ 1860-х рр., Х. Дік відзначає їх як необхідний процес для консолідації та посилення російської імперії, а у відносинах між менонітами із владою в цьому процесі – як необхідний етап взаємодії між ними. Це сприяло формуванню у менонітів лідерів громад зі шкільної інтелігенції та підприємницької еліти, які почали виступати на сторожі інтересів менонітської спільноти, що безумовно сприяло виходу з ізоляційного вакууму, пошуку альтернативних шляхів вирішення земельного та інших питань.

Проблеми міжетнічних взаємин населення поліетнічного регіону Південної України стали об’єктом дослідження канадського вченого Джона Стейплза “Кросскультурні змагання на Півдні України: поселення у басейні річки Молочній”⁸⁹. Увага дослідника зосереджується на вивченні господарського досвіду менонітських колоній.

Відзначаючи їх реальні успіхи у цій галузі, автор, як і Х. Дік, дотримується позиції виходу менонітів із замкненого аграрного общинного способу життя і його поступової консолідації у російське суспільство через прогресивну господарську та підприємницьку діяльність. Серед факторів, які сприяли успіху менонітських громад, автор зазначає релігійні, світоглядні особливості, реформаторську діяльність Й. Корніса, систему самоуправління німців і менонітів.

Новозеландський вчений, професор Велінгтонського університету Джеймс Юррі є одним з найактивніших дослідників менонітів сьогодення. У книзі “Ніхто окрім святих: зміни в житті менонітів у Росії” (1989) дослідник розглядає перше століття перебування менонітів у Росії⁹⁰. Увага зосереджується на дослідженні історії двох груп поселень: Молочанських та Хортицьких колоній з точки зору їх трансформації в часі. Вивчаються й деякі аспекти соціального життя менонітів: демократичні процеси після 1905 р., система адміністративного управління, розвиток соціальних інститутів, альтернативна служба, освіта, благодійність, релігійні конгрегації, система оподаткування менонітської спільноти. Дж. Юррі відзначає початок змін у менонітському суспільстві після революції 1905–1907 рр., що сприяло початку “відкритості” менонітів, діалогу між ними і російською владою⁹¹. Однак, Дж. Юррі не дає однозначної оцінки цим перетворенням, намагається показати позитивний й негативний бік демократизації Росії.

У публікації “Вступ до вивчення менонітського суспільства в Росії в 1880–1914” автор аналізує становище менонітських переселенців у Російській імперії, простежує зміни в соціальному і правовому становищі німецьких переселенців, пояснюючи це соціальними та економічними змінами в Російській імперії та політикою імперської адміністрації.⁹² У розвідці “Соціальне підґрунтя еміграції менонітських братів у XIX ст. до Росії” Дж. Юррі з’ясовує причини еміграції, конгрегаційний склад менонітських поселень в Росії, показуючи неоднорідність суспільства менонітів в Південній Україні, простежує форми і наслідки соціальної диференціації в суспільстві менонітів тощо. Аналізуючи особливості соціальної організації менонітських громад, Дж. Юррі дійшов висновку, що конгрегація-громада була домінантою, корпоративною інституцією соціального життя менонітів.⁹³

Особливе значення для запровадження широкомасштабних теоретичних і науково-практичних досліджень про німецьке населення на пострадянському просторі та з метою координації вітчизняних і зарубіжних науковців мало створення Міжнародної асоціації дослідників історії та культури російських німців (*дали* – МАДІКРН) – громадської організації, яка об'єднала (по даним на жовтень 2010 р.) більше ста (102) вчених-суспільствознавців (істориків, етнографів, соціологів, філологів, лінгвістів, філософів, політологів, культурологів, мистецтвознавців) з 8 країн світу: Росії, України, Німеччини, Казахстану, Азербайджану, Киргизії, Узбекистану та Японії⁹⁴.

Ініціаторами її заснування виступили Міжнародна Спілка німецької культури (Москва, Г. Мартенс), Інститут німецьких та східноєвропейських досліджень (Геттінген, Німеччина) керівник – доктор А. Айсфельд). Історія асоціації бере свій початок з вересня 1994 р., коли була організована та проведена в Анапі перша спеціалізована російсько-німецька конференція “Російські німці на Дону, Кавказі та Волзі”. На ній організатори та учасники заходу, проаналізувавши “сучасний стан наукових досліджень”, вирішили створити Асоціацію дослідників історії та культури російських німців. Тоді ж була створена й Координаційна рада для узгодження наукової діяльності та розробки статуту майбутньої асоціації. У наступному 1995 р. Координаційна рада, розробила проект статуту й організувала випуск тематичного науково-інформаційного бюлетеня “Російські німці”, який пізніше став щоквартальним друкованим органом Асоціації⁹⁵.

Офіційне створення МАДІКРН відбулося у вересні 1995 р. в Анапі на другій міжнародній конференції “Російські німці: Проблеми історії, мови та сучасного стану”. Установчі збори пройшли 6 лютого 1996 р., на яких був прийнятий статут Асоціації. До складу першого правління увійшли: А. Айсфельд, Е. Барбашина, А. Герман, Л. Малиновський, В. Петрі, І. Плеве, С. Смирницька. Її головою був обраний І. Плеве, заступниками – А. Айсфельд, Е. Барбашина. З листопада 2002 р. МАІКРН очолює професор Саратовського університету А. Герман⁹⁶.

Статут визначав основну мету і завдання Асоціації, як збереження історичного та культурного надбання російських німців; вивчення культурних традицій та релігійних звичаїв; проведення наукових досліджень в сфері історії та культури російських німців;

координація науково-дослідних робіт у різних регіонах Росії; встановлення наукових зв'язків між громадськими організаціями Росії та за кордоном.

Відповідно статутним завданням Асоціація розгорнула широку дослідницьку діяльність у наступних напрямках: організація науково-дослідної роботи з історії та культури російських німців у колишніх та нових регіонах їх компактного проживання; дослідження матеріалів архівів, виявлення документів з історії та культури російських німців; підготовка та видання анотованих покажчиків, описів і збірників документів; проведення польової та соціологічної дослідницької роботи; узагальнення й систематизація наукових досліджень та їх апробація на міжнародних наукових конференціях; видавнича діяльність; проведення довідково-інформаційної роботи на основі видання науково-інформаційного бюлетеня “Російські німці”; популяризація історії російських німців, через підготовку навчально-методичних посібників і матеріалів, організацію та проведення історико-краєзнавчої роботи⁹⁷.

Асоціація налагодила активну співпрацю із співробітниками Інституту німецьких і східноєвропейських досліджень (Геттінген, Німеччина). Директор Інституту А. Айсфельд і співробітник цього закладу В. Херд, які стали членами МАДІКРН від її початку (з 2001 р. – Геттінгенський філіал Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи, А. Айсфельд – заступник директора Інституту, керуючий філіалом).

МАДІКРН проводила свою діяльність за підтримки урядів держав Росії, України, Німеччини. Успішній діяльності Асоціації сприяє спільний пошук нових проблем досліджень, дружнє ставлення членів Асоціації – науковців з різних країн, ентузіазм у проведенні дослідницької роботи. Завдяки цьому міжнародному співробітництву багато планів та розробок вдалося втілити в життя: організувати історико-етнографічні експедиції в колишні німецькі колонії Росії (Західний Сибір, Поволжя), України (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Херсонська, Одеська області), завдяки чому поповнилися новими експонатами фонди місцевих музеїв, стали проводитися виставки, почалося видання каталогів з фондів колекцій по історії та культури німців їх регіонів.

Результатом активної науково-дослідницької діяльності стало щорічне проведення Міжнародних науково-практичних конференцій, починаючи з 1994 р. Завдяки зусиллям керівництва й членів Асоціації в Росії (Анапа, Москва,) було проведено тринадцять конференцій під загальною назвою “Російські німці” у Саратові, Омську, Новосибірську, Томську, Санкт-Петербурзі, Геттінгені. Важливим етапом у створенні узагальнюючих праць членів МАДІКРН стало підготовка та видання три томної енциклопедії “Німці Росії”⁹⁸. Створення подібного енциклопедичного видання відбувалося впродовж 1997–2006 рр. в результаті спільного російсько-німецького проекту за ініціативою Суспільної Академії наук російських німців та Німецького товариства з технічного співробітництва, в рамках Програми федерального міністерства внутрішніх справ Німеччини на користь німецьких меншин, які мешкають на території Співдружності незалежних держав. Ця праця представляє собою ґрунтовне науководовідкове видання, яке містить більше 4 тис. наукових статей, створених на основі нових архівних та інших джерел з раніше закритих архів країн СНД, Німеччини, США з різних аспектів історії та сучасного стану російських німців. У підготовці публікацій взяли участь більше сотні фахівців з різних міст Росії, Німеччини, України (близько 60-ти дослідників), Фінляндії, Казахстану, Узбекистану, Ізраїлю, Естонії та ін. країн⁹⁹.

Таким чином, в нашому дослідженні було представлено провідні тенденції розвитку зарубіжної історіографії історії німецького населення Півдня України: вивчення суспільно-політичних процесів німецького населення України, їх взаємодія із владою, становище “фольксдойче” в роки Другої світової війни, питання реабілітації та імміграції сучасних “російських німців” до Німеччини, США, Канади; дослідження економічного розвитку німецьких і менонітських поселень Російської імперії через призму історії релігії, церков та конгрегацій, а на рубежі ХХ–ХХІ ст. зосереджується увага на вивченні соціальної історії колоній менонітів та німців Росії й України. Здійснено аналіз впливів закордонної історичної науки на розвиток української історіографії. Встановлено, що недоступність до джерельної бази радянських архівів, через низку політико-ідеологічних причин наклало відбиток на всі зарубіжні дослідження. Основним

джерельним комплексом зарубіжної історіографії проблеми упродовж 30–70-х рр. ХХ ст. залишалися джерела особового походження колишніх колоністів, які емігрували до Німеччини та Канади. Як наслідок, до кінця 1980-х рр. німецькознавчі дослідження в СРСР та країнах Заходу практично не координувалися, залишаючись методологічними антиподами. Лише з початку 1990-х рр. спостерігається налагодження міжнародних контактів, організація та виконання спільних проектів, проведення спеціалізованих наукових форумів. Особливе значення в реалізації спільних проектів по розвитку досліджень німецькознавчих студій в Україні мала співпраця українських дослідників із вченими закордонних наукових центрів – професором Інституту культури та історії східних німців при Дюссельдорфському університеті ім. Г. Гейне Д. Брандесом, заступником директора і завідуючого Геттінгенського відділення Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи (Геттінген, Німеччина) доктором А. Айсфельдом, професором Центру російських і східноєвропейських досліджень (Торонто, Канада) Х. Діком та професором університету Нью-Йорка (США) Дж. Стейплзом¹⁰⁰. У цих зарубіжних наукових осередках розпочалося проведення досліджень історії російських і українських німців. Важливу роль у координації наукових досліджень у царині німецькознавчої тематики належить Міжнародній асоціації дослідників історії та культури російських німців (МАДІКРН) з центром у Москві, створеної 1995 р. з метою об'єднання науковців з різних держав: Німеччини, Канади, Росії, України, країн СНД тощо (керівник А. Герман). Підтримка членів Асоціації іноземними колегами надала можливість взяти участь у різних навчальних, наукових програмах для вивчення німецької мови й культури, проведення наукової роботи в архівних установах Німеччини і США, сприяла активній дослідницькій діяльності вітчизняних науковців, що спричинило значне розширення дослідницького поля проблематики і поступовому її виходу на міжнародний рівень.

Ella Stopchenko

Research of the history and culture of The Germans of Ukraine in foreign historiography (the second half of the XIX – early XXI centuries.).

The article identifies and presents the leading trends in the development of foreign historiography of the history of the Germans of Ukraine during the bi-

centenary period. The main attention of foreign researchers was focused on the study of the peculiarities of the economic development of German colonists through the prism of their history of religion and church; the position of the “Volksdeutsche” during the Second World War, the issues of rehabilitation and their immigration to Germany, the USA, Canada and the social history of the Mennonite colonies in Ukraine.

It is established that during the 30-80s. XX century foreign researchers did not have access to archival documents, from the central and regional archives of the USSR. The main source complex was the memoirs of former colonists who emigrated to Germany and Canada. It is recorded that since the early 1990s. has been the establishment of international contacts of Ukrainian and foreign researchers, the organization and implementation of joint projects, the publication of complexes of sources, scientific and bibliographic literature, and the holding of specialized scientific conferences. Modern foreign scientific centers have been identified in Germany (Dusseldorf, Göttingen), Canada (Toronto) and the USA, which have become coordination centers of German studies.

Keywords: Germans of Ukraine, Mennonites, German colonies, foreign historiography, foreign scientific centers.

¹ *Стьопченко Е.М.* Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2010. – С. 1.

² *Petzholdt A.* Reise im Westlichen und Sudlichen Eueropaieschen Russland im Jahre 1855. – Leipzig, 1864. – 501 p.

³ *Mattäi Fr.* Die deutschen Ansiedlungen in Russland Jahre Geschichte und ihre volkswirtschaftliche Bedeutung fur die Vergangenheit und Zukunft. – Gera, 1886.

⁴ *Гакстгаузен А.* Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России / [перев. с нем. и из-во Л.И. Рагозина]. – М.: Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1870. – Т. 1. – 490 с.

⁵ Там само. – С. XIV–XV.

⁶ Там само. – С. VIII.

⁷ Там само. – С. XVIII.

⁸ Там само. – С. XXI.

⁹ Там само. – С. 465.

¹⁰ Там само. – С. 467.

¹¹ Там само. – С. 467.

¹² *Кулінич І.М.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні / *І.М. Кулінич, Н.В. Кривець.* – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1995. – 272 с.

- ¹³ *Stumpp K.* Die Rußlanddeutschen. Zweihundert Jahre unterwegs. Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland. – Stuttgart, 1981. – 147 p.
- ¹⁴ *Клець В.К.* Документи государственного архива Днепропетровской области как источник по истории немцев и меннонитов Украины // Спадщина: 36. статей / ред. Н.В. Киструська, Н.Л. Юзбашева. – Дніпропетровськ: Державхів Дніпропетровської області, 2008. – Вип. 2. – С. 233–256.
- ¹⁵ *Кашеварова Н.* Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 221–225.
- ¹⁶ *Іваньков І.О.* Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті “Україна”: дис... канд. істор. наук: 07.00.02 “Всесвітня історія”. – К., 2007. – С. 57.
- ¹⁷ *Калінічева Г.І.* Правовий статус та соціально-економічне становище етнічних німців у Рейхскомісаріаті “Україна” // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. – Днепропетровск: “Пороги”, 2007. – С. 229.
- ¹⁸ *Клець В.К.* Національна політика нацистів на окупованих територіях та фольксдойче // Вопросы германской истории: Сб. научных трудов / отв. ред. С.И. Бобылева. – Днепропетровск: РИО ДНУ, 2006. – С. 136.
- ¹⁹ *Клець В.К.* Украинские немцы в условиях оккупации в годы Великой Отечественной войны // Германский и славянский миры: взаимовлияние, конфликты, диалог культур (история, уроки, опыт, современность): материалы международной. научно-теоретической конференции (6–8 декабря 2001 г., Витебск). – Витебск, 2001 – С. 137.
- ²⁰ *Іванов О.Ф.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / *О.Ф. Іванов, І.О. Іваньков* // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 85–86.
- ²¹ *Іваньков І.О.* Німецькі колонії Півдня України та голод 1932–1933 років (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини) // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць / ред. Слюсаренко А.Г. та ін.. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. – С. 62.
- ²² *Клець В.К.* Документи государственного архива Днепропетровской области как источник по истории немцев и меннонитов Украины... – С. 235.
- ²³ *Кеннеді Грімстед П.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганда // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 46–76.
- ²⁴ *Верба І.В.* Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944) // Історія та історіографія в Європі. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2004. – Вип. 3: Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у ХХ ст. – С. 66–74; Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х–40-х років

XX ст. / упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К.: “Прайм”, 2000. – С. 23–24

²⁵ Клец В.К. Документы государственного архива Днепропетровской области как источник по истории немцев и меннонитов... – С. 233–256.

²⁶ Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті “Україна”: дис... канд. істор. наук: 07.00.02 “Всесвітня історія”. – К., 2007. – С. 37.

²⁷ Leibbrandt G. Hoffningstal und seine Schwaben / G. Leibbrandt. – Bonn, 1980.

²⁸ A Mennonite in Russia. The Diaries of Jacob D. Epp 1851–1880. / Translated and edited by Harvey L. Dyck. – Toronto: University of Toronto Press, 1991. – P. 14–20.

²⁹ Ehrst A. Das Mennonitentum in Rußland von seiner Einwanderung bis zur Gegenwart. – Berlin: J. Beltz, 1931. – 175 p. [maps].

³⁰ Ibid. – P. 43–85.

³¹ Rempel D. The Mennonite colonies in New Russia: a study of their Settlement and economic development from 1789 to 1917. – Stanford: Stanford University, 1933. – 391 p.

³² Бєлікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 pp.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України”. – Запоріжжя, 2005. – С. 24.

³³ Rempel D. The Mennonite Commonwealth in Russia: A Sketch of its Founding and Endurance 1789–1919 // Mennonite Quarterly Review. – 1973. – № 47. – P. 259–308; 1974. – № 48. – P. 5–54.

³⁴ Ibid. – P. 37

³⁵ Rempel D.G.. An introduction to Russia Mennonite Historiography // Mennonite Quarterly Review. – 1974. – Vol. XLVIII. – P. 409–446.

³⁶ Rempel D.G. A Mennonite family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789–1923 / D.G. Rempel, C.C. Rempel. – Toronto: University of Toronto Press, 2002. – 356 p.

³⁷ Атаманенко С.В. Імміграція в Канаду і США менонітів Півдня України в 70-ті роки XIX ст.: дис... канд. істор. наук: 07.00.02 “Всесвітня історія”. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 24–25.

³⁸ Smith C.H. The Coming of the Russian Mennonites. An Eisode in the Settling of the Last Frontier 1874–1884. – Berne Ind., 1927. – 296 p.

³⁹ Smith C.H. The Story of the Mennonites. – Berne Ind., 1941. – 821 p.

⁴⁰ Mennonitisches Lexikon. – Band 1.– Franfurkt am Main, 1913. – 717 p.; Mennonitisches Lexikon. – Band 2.– Franfurkt am Main, 1937. – 774 p.; Mennonitisches Lexikon. – Band 3. – Karlsruhe, 1958. – 582 p.; Mennonitisches Lexikon. – Band 4. – Karlsruhe, 1967 – 658 p.

⁴¹ Krahn C. Molotschna // Mennonite encyclopedia / Eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. III. – P. 732–737.

⁴² Mennonitisches Lexikon. – Band 3. – Karlsruhe, 1958. – 582 p. – P. 251-252.

⁴³ Braun P. Education among the Mennonites in Russia // Mennonite encyclopedia... – Vol. II. – P. 156.

- ⁴⁴ *Görz H.F.* Die Molotschnaer Ansiedlung. Entstehung, Entwicklung und Untergang.– Manitoba.– Kanada: Historische Schriftenreihe des Echo-Verlages, 1950.– 211 p.
- ⁴⁵ *Ibid.* – P. 110–111.
- ⁴⁶ *Mauch A.* Geschichtliches von den deutschen Zentralschule in Russland // Heimatbuch der Deutschen aus Rußland. – 1954. – P. 62–69.
- ⁴⁷ *Lebtog O.* Die Eugenfelder Ackerbauschule // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – 1957. – P. 159–162.
- ⁴⁸ *Fröse L.* Bildungswesen / L. Fröse // Mennonitische Lexikon.– Frankfurt am Main, 1957. – P. 109–112.
- ⁴⁹ *Ibid.* – P. 109–110.
- ⁵⁰ *Unruh A.H.* Die Geschichte der Mennoniten-Bruedergemeinde 1860–1954. – Winnipeg: The Christian Press, 1954. – 847 p.
- ⁵¹ *Buchswailer M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? / Meir Buchswailer. – 1. Aufl. – Gelingen: Bleicher, 1984. – 499 p.
- ⁵² *Walth R.H.* Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – Essen: Klartext, 1994. – 491 s.; *Вальт Р.Х.* Обломки всемирной истории. Российские немцы между Сталиным и Гитлером. – Эссен, 1996.
- ⁵³ *Fleischhauer I.* Die Deutschen in Zarenreich. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1986.
- ⁵⁴ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutsche in der Sowjetunion. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. – 258 p.
- ⁵⁵ *Херп В.* 10 лет конференциям в Анапе и Москве: вопросы, ответы, перспективы // Ключевые проблемы истории российских немцев: материалы X междунар. науч. конф. МАИИКРН, Москва, 18–21 ноября 2003 г. / МСНК. – М.: ЗАО “МСНК-пресс”, 2004. – С. 13; Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / *Бобылева С.И., Бочарова Н.В., Безносова О.В.* и др.; под ред. *С.И. Бобылевой.* – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – С. 190.
- ⁵⁶ Die Russlanddeutschen in den Migrationsprozessen zwischen den GUS-Staaten und Deutschland / *Otto Luchtergandt, Alfred Eisfeld.* – Göttingen, 2008. – 216 s.
- ⁵⁷ Международная ассоциация исследователей истории и культуры российских немцев. 1995–2010.: Справочник / науч. ред. *И.В. Черказьянова*; сост. *И.В. Черказьянова, Т.Б. Смирнова.* – М.: МСНК. – 2010. – С. 7.
- ⁵⁸ Там же. – С. 7–13.
- ⁵⁹ *Черказьянова И.В.* 15-летие Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев в цифрах и фактах // Российские немцы: НИБ. – М., 2010. – № 3–4 (63–64). – С. 3
- ⁶⁰ *Eisfeld A.* Die Russladdeutschen. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. – München: Langen Müller, 1992. – Bd. 2. – 222 p.
- ⁶¹ *Ibid.*

⁶² Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee. Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956. / Hg. v. *Alfred Eisfeld, Victor Herdt*. – Köln, 1996. – 556 p.

⁶³ *Херт В.* 10 лет конференциям в Анапе и Москве: вопросы, ответы, перспективы... – С. 15–16.

⁶⁴ Международная ассоциация исследователей истории и культуры российских немцев. 1995–2010... – С. 7.

⁶⁵ *Brandes D.* Von den Zaren adoptiert: die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914. – München, 1993. – P. 333–350.

⁶⁶ *Ibid.* – P. 381–386.

⁶⁷ *Брандес Д.* Немецкие колонисты Новороссии и Бессарабии в сравнение с дунайскими переселенцами 1787–1914 // Вопросы германской истории. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1996. – С. 15–23; *Его же.* История успеха: немецкие колонисты в “Новороссии” и Бессарабии (1787–1914 гг.) // Вопросы германской истории: укр.-нем. связи в новое и новейшее время. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1995. – С. 74–91; *Его же.* Причерноморские немцы // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: *О. Кубицкая* (пред. редкол.) и др. – М.: “ЭРН”, 2006. – Т. 3: П – Я. – С. 153–164.

⁶⁸ *Брандес Д.* История успеха: немецкие колонисты в “Новороссии” и Бессарабии (1787–1914 гг.)... – С. 75.

⁶⁹ Международная ассоциация исследователей истории и культуры российских немцев. 1995–2010... – С. 4.

⁷⁰ *Нойтатц Д.* Немецкие колонисты и их соседи (вторая половина XIX века–1914) // Вопросы германской истории. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1996. – С. 57–65; *Нойтатц Д.* Отношение причерноморских немцев к России и Германии до 1918 г. // Там же. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1995. – С. 99–117.

⁷¹ *Нойтатц Д.* Отношение причерноморских немцев к России и Германии до 1918 г. / Дитмар Нойтатц // Там же. – С. 102

⁷² *Нойтатц Д.* Немецкие колонисты и их соседи (вторая половина XIX века – 1914) / Дитмар Нойтатц // Там же. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1996. – С. 60, 63–64.

⁷³ *Венгер Н.В.* Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920). – Днепропетровск: Днепропетровский нац. ун-т, 2009. – 698 с.; *Беликова М.В.* Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України”. – Запоріжжя, 2005. – 266 с.; *Берестень Ю.В.* Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60–90-ті роки XIX століття): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – “Історія України”. – Запоріжжя, 2006. – 229 с.

⁷⁴ *Dyck H.L.* Russian Mennonitism and the Challenge of Russian Nationalism. 1889 // Mennonite Quarterly Review. – 1982. – Vol. 56. – P. 307–317; *Dyck H.L.* Russian servitor and Mennonite hero: light and shadow in images of Johann Cornies // Journal of Mennonite Studies. – 1984. – № 2. – P. 9–28.

- ⁷⁵ *Staples J.R.* Croos-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783-1861. – Toronto: University of Toronto Press, 2003. – 253 p.
- ⁷⁶ *Reimer A.* The Print Culture of the Russian Mennonites 1870-1930 // Mennonites in Russia 1788-1988. Essays in Honor of Gerhard Lohrenz.– Winnipeg, Manitoba: CMBC publication, 1989. – P. 221–239.
- ⁷⁷ *Toews J.B.* Brethren and Old Church Relations in Pre-Wold War I Russia: Setting the Stage for Canada // Journal of Mennonite Studies. – Winnipeg, 1984.– Vol. II. – P. 42–59.
- ⁷⁸ *Plett D.* Saints and Sinners. The Kleine Gemeinde in Imperial Russia, 1812 to 1875. – Steinbach, Manitoba: Crossway Publications, 1999. – 352 p.
- ⁷⁹ *Hübert H.T.* Hirschau: an Example of Russian Mennonite life. – Canada, 1986. – 404 p.
- ⁸⁰ *Redekop C.W.* The Old Colony Mennonites. dilemmas of ethnic minority life. – Baltimore, 1969.
- ⁸¹ *Toews J.B.* Brethren and Old Church Relations in Pre-Wold War I Russia: Setting the Stage for Canada // Journal of Mennonite Studies. – Winnipeg, 1984.– Vol. I.– P. 42–59.
- ⁸² *Plett D.* Storm and triumph. The Mennonite Kleine Gemeinde (1850–1875). – Steinbach, Manitoba, 1986.
- ⁸³ *Hübert H.T.* Hirschau: an Example of Russian Mennonite life. – Canada, 1986. – 404 p.
- ⁸⁴ *Reimer A.* The Print Culture of the Russian Mennonites 1870–1930 // Mennonites in Russia 1788–1988. Essays in Honor of Gerhard Lohrenz.– Winnipeg, Manitoba: CMBC publication, 1989. – P. 221–239.
- ⁸⁵ *Redekop C.* Mennonites, work and economics // Mennonite faith and economics. – Waterloo, Ontario: Institute of Anabaptist and Mennonite Studies, 1994. – P. 279–304.
- ⁸⁶ *Dyck H.L.* Russian servitor and Mennonite hero: light and shadow in images of Johann Cornies // Journal of Mennonite Studies. – 1984. – № 2. – P. 9–28.
- ⁸⁷ *Dyck H.L.* Russian Mennonitism and the Challenge of Russian Nationalism. 1889 // Mennonite Quarterly Review. – 1982. – Vol. 56. – P. 307–317.
- ⁸⁸ A Mennonite in Russia. The Diaries of *Jacob D. Epp* 1851–1880. / Translated and edited by Harvey L. Dyck. – Toronto: University of Toronto Press, 1991. – 416 p.
- ⁸⁹ *Staples J.R.* Croos-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783-1861. – Toronto: University of Toronto Press, 2003. – 253 p.
- ⁹⁰ *Urry J.* None but saints: the transformation of Mennonite life in Russia 1789-1889. – Winnipeg, Manitoba: Hyperion Press Limited, 1989. – 326 p.
- ⁹¹ *Ibid* – P. 42–46
- ⁹² *Urry J.* Prolegomena to the Study of Mennonite Society in Russia 1880–1914 // Journal of Mennonite Studies. – Winnipeg, Canada, – 1990. – № 8. – P. 52–75.
- ⁹³ *Urry J.* The social Background to the emergence of the Mennonite Brethren in nineteenth century Russia // Journal of Mennonite Studies. – 1988. – № 6. – P. 8–35.

⁹⁴ Офіційний сайт МСНК та МАДІКРН: <http://www.rusdeutsch.ru>

⁹⁵ Черказьянова И.В. 15-летие Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев в цифрах и фактах // Российские немцы: НИБ. – М., 2010. – № 3–4 (63–64). – С. 3–4.

⁹⁶ Международная ассоциация исследователей истории и культуры российских немцев. 1995–2010... – С. 67.

⁹⁷ Черказьянова И.В. 15-летие Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев в цифрах и фактах // Российские немцы: НИБ. – М., 2010. – № 3–4 (63–64). – С. 3–11.

⁹⁸ Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / [редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.]. – М.: “ЭРН”, 1999. – Т. 1.: А–И. – 1999. – 822 с.; Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / [редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.]. – М.: “ЭРН”, 2004. – Т. 2.: К–О. – 2004. – 747 с.; Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / [редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др.]. – М.: “ЭРН”, 2006. – Т. 3: П–Я. – 2006. – 893 с.

⁹⁹ Бугай М.Ф. Рецензия на книги: Немцы России. Энциклопедия. М, 1999, Т.1, 822 с.; М., 2004, Т.2, 747 с.; М., 2006, Т.3, 893 с. // Российские немцы: НИБ. – М., 2007. – № 3 (51). – С. 14–17.

¹⁰⁰ Стьопченко Е.М. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI ст.)... – С. 197.

Наукове видання

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ
В УКРАЇНІ ХІХ–ХХ ст.: ДОКУМЕНТАЛЬНІ
МАТЕРІАЛИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

За редакцією *Валерія Старкова*

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*

Верстка *Ірини Стариковської*

Формат 60×84/16.
Папір офс. № 1. Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman
Умовн. друк. арк. 12,1. Обл.- вид. арк. 5,39
Замовлення
Підписано до друку 30.12.2021.

ТОВ «Видавничий дім «АртЕк»
04050, м. Київ, вул. Юрія Ільєнко, буд. 63
Тел.. 067 440 11 37 ph-artek@ukr.net
www.book-on-demand.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
ДК №4779 від 15.10.14р.

АртЕк
видавничий дім
1 9 9 1